

**T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

**ESKİ TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK: KARAHANLI DEVLETİ
ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERPİL KANAL

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Farhad MAKSUDOV**

AKSARAY, 2013

**T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI**

**ESKİ TÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK: KARAHANLI DEVLETİ
ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SERPİL KANAL

**DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Farhad MAKSUDOV**

AKSARAY, 2013

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın hazırladığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu doğrularım.

Tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

Tarih

25 /02 /2013

Serpil KANAL

İmza

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
KABUL ve ONAY BELGESİ

Enstitümüz 102204404 nolu öğrencisi Serpil Kanal'ın Eski Türklerde Şehircilik: Karahanlı Devleti Örneği başlıklı lisansüstü tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalında **YÜKSEK LİSANS** tezi olarak **Oy Birliği** ile kabul edilmiştir.

Danışman : Yrd. Doç.Dr. Farhad MAKSUDOV Aksaray Üniversitesi
Üye : Doç Dr. Necmettin AYGÜN Aksaray Üniversitesi
Üye : Yrd. Doç.Dr. Remzi KUZUOĞLU Aksaray Üniversitesi

Tezin Savunulduğu Tarih : 25.02.2013

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 15.05.2013 tarih ve 2013/17-7 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Adem ÖCAL

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Coğrafi çevre şartlarının Orta Asya'da kurulan Türk Devletlerinin ticaret, zanaat, kültür, mimari vb. yapılarının şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur. Orta Asya coğrafyasının yüksek dağlarla çepeçevre sarılışı ve özellikle iklim şartlarının kurak olup tarıma elverişsiz olması bu coğrafyada yaşayan Türk toplumlarını hem olumlu hem de olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu coğrafyanın getirdiği şartlardan dolayı birçok tarihçi burada yaşayan Türk milletlerinin barbar olduğunu yerleri yurtları olmayıp sürekli göç halinde olduklarını söyleyerek bu insanları aşağılamışlardır. Fakat bu tezlerin aksine Orta Asya'da Türk Devletlerine ait toprağın üzerinde kalmayı başaran şehir yıkıntıları dışında, bizim bilemediğimiz kum altında kalmış pek çok şehir bulunmaktadır. Bu şehirler bize Türklerin tamamının göçebe olmayıp şehirlerde yaşadıklarını da göstermektedir. Yani gelenekselleşmiş hale gelip göçebe dediğimiz Türkler sürekli sabit bir yeri olmayıp bir şehirden başka bir şehre ya da farklı ülkelere göç eden insanlar olmayıp günümüzdeki yaylak ve kışlak hayatı yaşayan yani yazın hayvanlarına otlak sağlamak için yaylalarda kışın ise şehirdeki evlerinde yaşayan insanlardır. Bu sebeple, göçebe tarzı görüşler, bir gelenek halinde söylene gelmiştir. Özellikle son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar şehirleşme konusundaki tezimizi desteklemektedir.

Türklerin Batı Türkistan'da üstünlüklerinin devamını ve Türkler'in yavaş yavaş İslam dinini benimsemesini sağlayan Talas Savaşı'nın aracılığıyla özellikle Karahanlı Devleti döneminde her geçen gün İslamiyeti kabul sayısı artmıştır. Bu kabüllerde Abbasilerin Emevilerin aksine ümmet anlayışları büyük bir avantaj sağlamıştır. İslamiyet'in kabulü Türklerin kültür seviyelerinin yükselmesinde büyük bir rol oynamıştır. Vahşilik, nezaket, misafirperverlik vb. insani duygular tavırlar ve hallere ek olarak İslamiyete geçişle beraber Kuran-ı Kerimden seçtikleri ayetler, Hz. Muhammed'e ait sözler (hadis-i şerifler), İslami inanışla ilintili sözler ve adlar sanat eserlerine biçim ifadeleri olarak yansımıştır. Bu şekilde insanlar, özellikle Karahanlı

Devleti döneminde çevrelerindeki herşeyi temel İslami ilkelere göre biçimlendirmeye çalışmışlardır.

Hakkında mevcut kaynakların az ve var olan kaynakların da çelişkili bilgiler verdiği Karahanlı Devleti'nin İslamiyeti nasıl ve hangi koşullarda kabul ettiği kesin değildir.

Bu dönemde eski Türk kültürü ve medeniyeti ile İslam kültürü ve medeniyetinin ve onun özellikle İran ve Arap unsurlarının karışıp kaynaşmasını sosya-kültürel hayatın hemen her alanın da gözlemek mümkün olmuştur. Bu kaynaşmayı cam, seramik, dokuma, ziynet eşyaları vb. zanaat ürünlerinde görebiliriz.

Araştırmamızın giriş bölümünde Orta Asya'nın coğrafi konumu, araştırmamızla ilgili kaynaklar, sorunlar ve Orta Çağ'da Orta Asya'da kent kültürünün erken gelişim tarihçesi Hun Türkleri döneminden başlatılarak Göktürkler, Uyurlar, Karahanlıların çoğunluğunu oluşturduğuna inandığımız Karluklar ve Karahanlılar dönemi kent kültürü hakkında genel bir bilgi verilmiştir.

Birinci bölümünde, Türk-Arap ilişkilerinin nasıl ve ne şekilde başlayarak bu ilişkiler sürecinde Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyeti kabul etmesinde ne gibi bir etki yaptığı ve Talas Savaşından seksen dokuz yıl sonra kurulan Karahanlı Devleti'nin kökenini ve İslamiyeti nasıl kabul ettiğine dair bilgi verilmiştir.

İkinci bölümünde, Türkiye'de bugüne kadar özel bir çalışma yapılmamış olan Karahanlı kentlerinde kentsel zanaat hakkında ayrıntılı bir bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümünde, Karahanlı kentlerinde kentsel ticaret ve Karahanlı kentlerinde gündelik yaşam, zanaat ve ticaretin kontrolü ve çevre düzenlemesi ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Araştırmamız Sonuç, Kaynakça ve Ekler ile son bulmaktadır.

Bana her konuda yardımcı olan, her zaman moral vererek motive eden hocam, danışmanım Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Farhad Maksudov'a saygılarımı sunarım. Ayrıca bana güler yüzlerini ve yardımlarını esirgemeyen Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mustafa

Gökçe, Yrd. Doç. Dr. Remzi Kuzuoğlu ve Doç. Dr. Necmettin Aygün'e teŖekkürü borç bilirim.

Aksaray-2013

Serpil KANAL

ÖZET

Yüksek Lisans

Eski Türklerde Şehircilik: Karahanlı Devleti Örneği

Serpil KANAL

Aksaray Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Farhad Maksudov

Bu araştırmanın amacı; Orta Çağ Orta Asyasının coğrafi tanımlamasını yaparak Orta Çağ'da Karahanlı Devleti dönemi öncesi kurulan Türk devletlerinin ve bu dönemin kent kültürü özelliklerine genel bir bakış yapmak ve Karahanlı kentlerinde maddi kültürün özelliklerini ayrıntılı bir şekilde incelemek ve ayrıca Türk-Arap ilişkilerinin hangi koşullarda başlayarak Türklerin İslamiyeti kabul etmesinde Talas Savaşı'nın ne gibi bir etkisi olduğunu ve bununun akabinde hangi kökenden geldiği tartışmalı olan Karahanlı Devleti'nin İslamiyeti nasıl kabul ettiğini araştırmak olacaktır.

Araştırmamızın dayanak noktası; Arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan araştırmamızla ilgili eserleri incelemek, olay ve olguları bağdaştırarak neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendiren akademik çalışmaları incelemek olacaktır.

Yıl, 2013; Sayfa: 141

Anahtar Kelimeler

1. Orta Asya, 2. Karahanlılar, 3. İslamiyet, 4. Kent Kültürü

ABSTRACT

Master of Science

Urbanism in the Ancient Turks: Example Of Karakhanid State

Serpil KANAL

Aksaray University

Graduate School of Institute of Social Sciences

Department of History

Supervisor : Farhad Maksudov

The purpose of research to make a geographical definition of Central Asia in Medieval to have a general look at founded Turkish Governments and this period's city culture features before Karakhanid Government. Also to examine materialistic culture features in Karahanid cities. Furthermore, on which condition Turk-Arab relationship had started and how the Talas War had effects on Turks to admit Islam. Then to examine how Karakhanid Government which had a controversial topic on its root admitted Islam.

The point of our research is to draw conclusion on archeological digs, unveiled monuments, and academical researches.

Year, 2013; Pages: 141

Keywords

1. Central Asia, 2. Karakhanids, 3. Islam, 4. Urban Culture

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I-III
ÖZET.....	IV-V
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII-VIII

GİRİŞ.....	1-28
a) Orta Asya'nın Coğrafi Konumu.....	1-2
b) Kaynaklar Ve Sorunlar.....	2-11
c) Kent Kültürünün Erken Gelişim Tarihçesi.....	12-28

1. BÖLÜM

1.2 ORTA ASYA'NIN İSLAMLAŞMASI VE SONUÇLARI.....	29-48
a) Türk-Arap İlişkileri'nin Başlaması ve Talas Savaşı.....	29-35
b) Karahanlıların Kökeni.....	35-38
c) Karahanlıların İslamiyete Girişleri.....	38-45
d) Karahanlı Devleti Sınırları ve Bu Sınırlar İçerisindeki Kentler.....	45-47

2. BÖLÜM

2.1 KARAHANLI KENTLERİNDE KENTSEL ZANAAT.....	47-99
a)Tekstil Üretimi.....	48-57
b)Çanak-Çömlek Üretimi	58-76
c)Cam Üretimi.....	77-83
d)Metallerin İşlenmesi	83-90
e)İnşaat İşleriyle İlgili Meslekler.....	90-94
f)Çiftçilik Ve Hayvancılık Ürünlerinin Üretimi.....	94-96
g)Şehiriçi İhtiyaçlarını Karşılamanı Zanaat Ve Meslekler.....	96-99

3. BÖLÜM

3.1 KARAHANLI KENTLERİNDE KENTSEL TİCARET	100-105
3.2 KARAHANLI KENTLERİNDE GÜNDELİK YAŞAM	105-109
a) Zanaat Ve Ticaretin Kontrolü.....	105-107
b) Kentsel Çevre Düzenlemesi.....	107-109
SONUÇ	110-112
KAYNAKLAR.....	113-127
EKLER.....	128-141

GİRİŞ

a)Orta Asya'nın Coğrafi Konumu

Orta Asya kavramı ile tanımlanan coğrafya; *Batıda*; İran İslam devletleri ile siyasal-askeri ve kültürel temas bölgelerini oluşturan Aral gölü ve Amu Derya-Sır Derya vadilerini kapsayan Maveräünnehir ve Horasan yöreleri, *Güneyde*; Hint kültür bölgesi ile tanımlanan Talas Ovası, Tarım ve Çu-ili havzaları, Issık ve Lob-Nor gölleri, *Kuzeyde*; Altay Pabir ve Tien-Şian Sıradağları, Baykal Gölü ve Yenisey-İrtiş vadileri, *Doğuda*; Balkaş Gölü ile Orhun Selenge-Tula vadileri/yedi Su-Ötüken yöresi ve Çin imparatorluğu sınırlarındaki “ Chou-yüan ” ya da “ Hun kaynağı ” olarak adlandırılan Kansu havzası ile tanımlanan Türk siyasal-yönetmelik egemenlik bölgesidir¹.

Türkistan için söylenen Orta Asya terimi Sovyetler ve Batılılar arasında yanlış anlaşılmaktadır. Sovyetler sadece kendi yönetmiş oldukları Türkistan topraklarına Orta Asya diyorlardı. Hatta Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'ı kapsayan bu ifade Kazakistan'ı içine almıyordu. Batılılar ise Batı Türkistan ve Doğu Türkistan topraklarını da içine alan bir coğrafyaya Orta Asya demişlerdir. Bugün bu bölgelere ek olarak, daha geniş bir ifadeyle, Orta Asyanın içine Moğolistan Halk Cumhuriyeti, Çin Halk Cumhuriyetindeki, İç Moğolistan, Afganistan'ın kuzey kısımları ve Tibet Muhtar bölgeleri dahil edilmektedir².

Dünya'nın en büyük kıtası olan Orta Asya'nın merkezi kısımları bozkır deyimi ile ifade edilebilecek yaylalarla kaplıdır. Sibiryaya yönü hariç, yüksek dağlarla çepeçevre sarılmış bu uçsuz bucaksız arazi, tarıma elverişsiz kurak geniş alanları kapsar.

---

¹ Koray Özcan, *Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)*, Konya, 2005, s.252

² Ayrıntılı bilgi için bkz.Svetlana Gorshenina ve Claude Rapin, *Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*,İstanbul, 2004, Yapı Kredi Yayınları Gnele Kültür Dizisi, s. 18-20, Hasan Bahar, *Türkistan Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi*, 1.Sayı- Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s.233

Orta Asya'nın kıyı bölümlerinde ise tarıma ve yerleşmeye elverişli bereketli ovalar yayılmıştır. Bunların bir kısmı Mezopotomya gibi alivyon ovaları, bir kısmı da Bengal gibi delta ovalarıdır. Yağışı bol, bitki örtüsü çeşitli, hayvan varlığı zengin bölgelerdir. Bu bölgelerde düzenli tarım gelişmiş; yerleşik medeniyetler ortaya çıkmıştır³. Hatta Orta Asya'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Tunç çağı döneminden kalan yerleşim siteleri ortaya çıkarılmış ve bu sitelerde insanlar dönemin şartlarına göre lüks bir hayat yaşamışlardır⁴.

b)Kaynaklar Ve Sorunlar

Orta Asyanın İslamlaşması araştırmacıların özellikle tarihçilerin her zaman dikkatini çekmiştir. Bu sebepten birçok araştırmacı bu konuyu araştırmış ve bu araştırmalar sonucunda bir çok eser mevcut hale gelmiştir. Bu araştırmamızda ise dikkatimizi çeken nokta bir kişinin bile dini inancını ve düşüncesini değiştirmesinin çok zor olduğu bir durumda Türklerin özellikle Karahanlı dönemine isabet eden X. yüzyılda kitleler halinde bir dinden başka bir dine geçmesi olmuştur. Fakat İslamiyeti nasıl ve ne şekilde kabul ettiği kesin bilinmeyen Karahanlı dönemini kapsayan özel bir çalışma günümüze kadar yapılmadığı için tarih Karahanlılar konusunda öksüz kalmıştır. Yapılan çalışmalar malesef yeterli değildir. Özellikle bu döneme ait yazılı kaynaklar Karahanlılar'ın sosyo-ekonomik (Kentsel Zanaat) ve kültürel hayatları hakkında bizlere yeterli bilgi vermemektedir. Karahanlı Devletinin egemen olduğu bölgelerde ise yeterli düzeyde arkeolojik çalışmalar yapılmamıştır. Bu eksiklikler araştırmamızda sıkıntılar meydana getirmiştir.

Türkiye'de Karahanlı siyasi dönemi ve devlet teşkilatı Ekber Necef ve özellikle Reşat Genç dışında detaylı kaleme alınmamıştır. Karahanlı siyasi ve devlet teşkilatı ise bu dönem hakkında genel bir fikir edinmek için önemli olsa da bu çalışmalardan araştırmamızın sadece Karahanlıların kökenleri adlı alt başlıkta ve İslamiyete geçiş sürecinde hangi hükümdarların ne şekilde İslamiyete katkıları hakkındaki bilgilerden yararlanabildik. Türkiye'de bu dönem hakkında yapılan arkeolojik çalışmalar ise

---

³ Mehmet Doğan, *Türk Kimliğinin Coğrafyaları*, Ankara, Yazar yayınları, 2010, s.28

⁴ Jeannine Davis-Kimball Berkeley, *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, California, Ağustos 2000

sadece B. Ögel tarafından takip edilmiştir. Bu eksiklik de bütün araştırmacılar özellikle Türk tarih araştırmacıları için büyük bir kayıptır.

Arkeolojik Bulgular

Arkeoloji ve tarih, her iki bilim dalının birbiriyle yakın ilişki içerisinde bulunması gerekmektedir. Eserleri bulup ortaya çıkarmak arkeoloji biliminin işi ise olayları ve olguları bağdaştırmak tarih biliminin işidir. Arkeoloji çalışmaları yapabilmek için başta devlet ekonomisinin iyi olarak bu alana yatırım yapması ve arkeoloji yapılacak alanda doğa şartlarının uygun olması gerekmektedir.

Araştırmamızın başında Karahanlılar döneminde “ Kentsel Zanaat ” kısmını ilgilendiren arkeolojik bulgulardan özellikle seramik ürünlerin öneminden bahsetmek istiyoruz. Bizce arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan seramiğin diğer zanaat ürünlerinden farkı diğerlerine göre daha dayanıklı olmasıdır (seramik parçaları ebedi saklanabilir) ve dolayısıyla seramiğin diğer zanaat ürünleriyle kıyaslanamaz biçimde çok sayıda örnekleri bugüne kadar korunmuştur. Seramiğin seri üretimi objektif istatistiksel analiz yöntemlerini uygulamayı sağlar ve seramik parçaları tarihi zamanlandırmada en uygun olarak kullanılır; bu özelliklere göre seramikler bazen hatta paralardan daha da güvenilir bir zamanlandırma malzemesi olabilir. Aynı zamanda seramik ürünlerinin çok sayıda türleri görsel sanatların güzel örnekleri olarak sanat tarihçileri için geniş araştırma alanını oluşturmuştur. Bu çok yönlülük, seri üretiminin ve çarpıcı bireysel özelliklerinin bir araya gelmesiyle sanat stillerinin dağılımı ve değişikliklerini hem de kültürel ve ekonomik ilişkilerin yönünü incelemede yardımcı olmuştur.

Ortaçağ'a ait olan, Orta Asya'da üretilmiş ve şu anda dünyanın tanınmış müzelerinde bulunan ürünleri tarihi kaynaklarda geçen ürünlerle karşılaştırarak tespit etmek neredeyse mümkün değildir. Elde edilen seramiklerden hareket ederek bunların çoğunda ustanın adı veya üretilen yerler kesin olarak yazılmamıştır. Böylece bu gibi arkeolojik bulgularda kesin şu bölgede ya da şu şehirde üretildiklerini söylemek güçtür. Zaten tarihte kesin ifadesini kullanırsak yanılığa düşeriz.

Karahanlı Devleti'nin ortaya çıktığı bölgeler önce Çarlık Rusyasının, ardından eski Sovyetler Birliğinin toprak sahası olduğundan bu alanda ilk arkeolojik kazılar Rus bilim adamları tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapılan kazılar sonucunda ulaşılan bulguların büyük bir kısmı St. Petersburg Ermitaj müzesinde Rusya devlet müzelerinde kayıtlı bulunurken önemli bir kısmı da Kazakistan ve Özbekistan Cumhuriyetlerinin başkentlerinde bulunan devlet müzelerinde sergilenmektedir⁵.

Karahanlı topraklarındaki kültürel yapıtların Çarlık Rusya'sı döneminde ilk tespitini yapan tarihçiler W. Barthold ve N.F. Petrovsky olmuştur.

1924 yılında B. P. Denike, Ş. Rahimi ve B. N. Zasıpkin başkanlığında oluşturulan heyet Fergana örenine gelerek Özgön Minaresinde ve bu bölgede yer alan türbeler üzerinde çalışmalarda ve incelemelerde bulunmuşlardır.

1925 yılında bölgeye gelen E. M. Mason, Özgön mimari kompleksinde incelemelerde bulunmuş ve bölgedeki türbeler üzerinde yer alan yazılı metinleri okumaya çalışmıştır. E. M. Mason aynı zamanda bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen paraları kayıt altına almış ve paralar üzerinde incelemelerde bulunmuştur⁶.

Oş vilayetine özel arkeolojik çalışmalar ise 1941 yılında ünlü arkeolog A. N. Bernştam tarafından başlatılmıştır⁷.

1960'lara kadar devam eden arkeolojik çalışmalardan sonra P. N. Kojemyako tarafından Oş vilayetinde yer alan şehir kalıntılarının ve meskenlerin tomografik planlarını çıkarmaya yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Fakat bu araştırmalar tüm uğraşlara rağmen bir sonuca bağlanamamıştır.

---

⁵ Necef, E.N, *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge Yayınları, s. 14

⁶ Aşık, a.g.e, s.123-126, Ayrıntılı bilgi için bkz; Zasıpkin V. N., "Pamyatniki Uzgenta", Vıstavka Nauc-İssledovatel'skih Rabot po İzuceniyu Materialnoy Kulturu Sredney Azii, Moskova 1927

⁷ Aşık, a.g.,e. s. 123, A.N. Bernştam Oş vilayetinde bulunan şehir kalıntılarını dört grupta toplamıştır; 1-) İslam dönemine ait şehir kalıntıları, 2-) İç kalesi ve kasabaları mevcut olan şehir kalıntıları, 3-) Uzun dış duvarlar ile çevrelenmiş şehir kalıntıları, 4-) Bir biri üzerine inşa edilmiş değişik dönemlere ait şehir kalıntıları olmak üzere. Ayrıntılı bilgi için Bknz. Bernştam A. N., İstoriko-Kulturnoe Proşloe Severnoy Kirgizii po Materialam Balşogo Çuyskogo Kanala, Frunze 1943 Bernştam A. N., İzbrannie Trudi po Arheologii i istorii Kirgızov i Kirgızstana, cilt. I. Bişkek 1997

1966 yılında S.S.C.B. İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü Leylek Arkeoloji Heyeti arkeolog G. A. Brıkina başkanlığı altında Özgön şehrinden 12 km uzaklıkta bulunan Ana-Kızıl köyü yakınlarındaki Yassı suyunun sağ kıyı şeridinde yer alan ve oldukça zarara uğramış olan arkeolojik kalıntı tepesinde kazı yapılmıştır. Tepenin Kuzey-doğu cephesinde yer alan fırınlanmamış kerpiçten yapılmış üç bölme açılmıştır. Bölmelerden Karahanlı dönemine ait ait seramik ve camdan yapılmış çeşitli eşyalar çıkarılmıştır⁸.

A.A. Semenov 1950 yılında Rıbat-ı Melik ve Buhara'da elde ettiği arkeolojik bulguları rapor ederek Orta Asya Devlet Araştırmaları Dergisi'nin yeni sayısında yayınlattı.

Y.F.Buryakov, M.Sediyev, M.N Fedorov Heyeti Semerkant'ın XII.XIII. yüzyıllar arası kültürel durumuyla ilgili bulgular elde etti⁹.

İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kırgız Arkeoloji Heyeti tarafından Güney Kırgızistan da bulunan su saklama depolarını ve sulama kanallarını araştırmakla görevlendirilen grup 1967 yılında Oş vilayetinde de çalışmalarda bulunmuştur.

1971 yılında Kırgız S.S.C. İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kırgız Arkeoloji Heyeti Özgön Grubu, Özgön'de ki arkeolojik ve mimari kompleksleri doğru ve uygun şekilde restorasyon yapabilmek için bölgede tomografik ve arkeolojik araştırmalarda bulunmuştur. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Karahanlı Dönemine ait çeşitli eşyalar çıkarılmış ve şehir nüfusunun bu dönemde daha da arttığı tespit edilmiştir¹⁰.

P.N Kojemyako başkanlığında ki Talas arkeoloji grubu Talas bölgesinde bulunan 31 tane şehir kalıntısında araştırma kazıları yapmıştır. Böylelikle Talas vilayetinde bulunan ve yeri tespit edilmiş olan 57 şehir kalıntısından 35 inde araştırmalarda bulunulmuş ve kazılar yapılmıştır.

---

⁸Aşık, a.g.e, s. 130, Ayrıntılı bilgi için Bknz. Brıkina G. A., "Raskopki v Yugo-Zapadnih Predgoryah Fergani i na Poselanii Ana-Kızıl", Arheologiceskie Otkritiya 1966 Goda, Moskova

⁹ Necef, a .g.e, s.17-18

¹⁰ Aşık, a.g.e, s. 133 Ayrıntılı bilgi için Bakınız, 133 Berenaliyev O., "Razvedki Drevney İrrigatsii v Ujnoy Kirgizii", Arheologi ceskie Otkritiya 1968 Goda, Moskova 1969 Garyecva V., "Arheologo-Topograficeskoe İzucenie Drevnego-Uzgena", Arheologiceskie Otkritiya 1971 Goda, Moskova 1972

Talas Arkeoloji Grubu tarafından Talas vilayetinin batı bölgelerinde yer alan Orta Çağ kökenli yazılı eserler ve yine aynı döneme ait Şelçi bölgesinde bulunan maden atölyeleri incelenmiş, tüm bunlar sonucunda ise Talas'da ki Ala dağda ve Kırgız sıra dağlarında bulunan 78 adet maden atölyesinin fotoğrafları çekilmiştir¹¹.

1968–1969 yılları arasında Kırgız S.S.C. İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından oluşturulan Beyşeke Arkeoloji Grubu, Kirov barajı suları altında kalacak olan Beyşeke köyünde bulunan şehir kalıntısında kazı çalışmalarında bulunmuştur. Beyşeke şehir kalıntısında yapılan arkeolojik kazılar, şehir kalıntısının değişik üç bölümünde bir birinden ayrı oluşturulan gruplar tarafından aynı anda yapılmıştır. İlk grup şehri çevreleyen dış duvarlarda kazı yapmıştır. Dış duvarlarda yapılan kazılar sonucunda bir birinden farklı iki döneme ait olan kalıntılara ulaşılmıştır. İkinci grup 520 metre karelik bir alanı içine alan şehrin güney-batı kısmında kazı yapmıştır. Şehir kalıntısının bu kısmından 3 metreye kadar uzanan medeniyet katmanına ve dört yapıya rastlanılmıştır. Bu yapılar tamamen açılmıştır

Üçüncü ve son grup ise 450 metre karelik bir alanda şehir kalıntısının merkezinde kazı yapmıştır. Burada bulunan yapıların ancak bir kısmı açılmıştır. Kazılar sonucunda elde edilen bilgiler ışığında şehir kalıntısının Karahanlı dönemine ait olduğu saptanmıştır¹².

Burana Arkeoloji grubu 1977- 1985 yılları arasında Burana'da arkeolojik çalışmalarda bulunmuşlardır¹³.

---

¹¹ Aşık, a.g.e, s.150 Öyle anlaşılıyor ki Talas maden rezervi bol olan bir yerdir ki Orta Çağda bu kadar çok maden atölyesine sahip. Maden rezervinin bol olması demek bölgede yaşam kalitesinin yüksek olması yani ekonomik düzeyin iyi olması demektir. Ama ekonomik düzeyinin yüksek olmasını sadece maden rezervinin çeşitli olmasına bağlayamayız. Bölgenin toprağının verimli olmasına bağlılık, bahçelik bir şehir olmasına, yolların birleştiği bir yerde bulunmasına ve eskiden beri önemli ticaret merkezlerinden biri olmasına bağlayabiliriz. Bölgeye ait ayrıntılı bilgi Bknz. (Kojemyako P. N. "Osedlie Pamyatniki Talasskoy doliny." Arheologiceskie Pamyatniki Talasskoy Dolini, Frunze 1963)

¹² Aşık, a.g.e, s. 153

¹³ Aşık, a.g.e, s. 76-85, Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda çıkarılan seramik, cam, altın, gümüş vb. eserler Karahanlı Hanedanlığı dönemi kültür hayatına ışık tutmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bknz. Kubatbekov M., "Sedmoy Sezon Rabote na Burane", Arheologiceskie Otkritiya 1977 Goda, Moskova 1978, Amanbaeva B. ve Kubatbekov M., "Pyatry Sezon Rabot na Buraninskoy Gorodişe", Arheologiceskie Otkritiya 1975 Goda, Moskova 1976 Goryaceva V. D., "Raskopki Usadbı na Gorodişe Burana", Arheologiceskie Otkritiya 1974 Goda, Moskova 1975, Goryaceva V. D., "Raboti Buraninskogo Otryada", Arheologiceskie Otkritiya 1984 Goda, Moskova 1986

Ondozuncu yüzyılda Orta Asya'da tarihi eser kaçakçısı uluslararası şebekeler gelişmiştir. İngiltere (özellikle Biritanya Müzesi), Rusya (özelikle Ermitaj müzesi), vb. müzeler tarihi eser koleksiyonları bulunan nüfuslu tabakalardan bu koleksiyonları satın alma alışkanlığını sürdürmüşlerdir¹⁴. 1992'den sonra Orta Asya Cumhuriyetlerinin içine düştükleri ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel kriz bu alandaki çalışmaları sekteye uğratmıştır. Ekonomik sebeplerden dolayı tarih ve tarih araştırmalarına ilgi büyük oranda düşmüştür. Bu durum sadece Orta Asya ülkeleri için değil genel anlamda Türkiye dahil bütün Türk ülkelerinde gözlemlenmiştir.

Kitabeler

Fergana'nın Isfara kasabası civarında Varuk veya Varuh kayasının başındaki taşlar üzerine yazılmış bir kitabe ve Z.V.Togan tarafından tesbit edilen Rıbat-ı Melik Medresesi kapısına asılmış yazılı kitabeler vardır. Bu kitabeler Karahanlı dönemi siyasi hayatıyla ilgilidir.

Sikkeler

Karahanlı döneminden günümüze birçok sikke gelmiştir¹⁵. Sikkeler bazı hükümdar ünvanları ile, darp mahalli olarak hükümet, bölge ve vilayet merkezlerini göstermeleri bakımından ve sikkeler de kullanılan metallere bakılarak dönemin ekonomik şartları aksettirildiği için kaynağımızda yer almıştır. Ayrıca sikkelerde İslamiyet öncesi var olan insan ve canlıların tasvirleri İslamiyetin kabulüyle beraber yerlerini yavaş yavaş ayetlere bırakması İslamiyetin Türk devleti olan Karahanlı sikkelerine işlenecek kadar yer edindiğini göstermesi bakımından (*Ek 1 ve Ek 2*) ve Orta Asya şehirlerinde darphanelerin ne kadar sayıda mevcut olmasından hareketle dönemin şehirleşme kültürünün gelişimini görebiliriz.

---

¹⁴ Svetlana Gorshenina ve Claude Rapin, *Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*, İstanbul, 2004, Yapı Kredi Yayınları Genel Kültür Dizisi, s.38-39

¹⁵ British Museum'da yer alan Abbasi hanedanlığı (749-1258) dönemine ait paralar Orta Asya'da basılmıştır. Bu paralar günümüzde British Museum'da koleksiyon halindedir. Daha fazla bilgi almak için müzenin sitesinde İslamic Coins ve Catalogue of oriental Coins yazarak araştırma bölümüne bknz. Burada Karahanlı dönemi darp edilmiş paraları da göreceksiniz.

Eserler

Yahya El-belazuri (2002). *Fütühu'l Büldan* adlı eserinde Türk milleti için önemli olan Talas savaşından bahsedilmemesine rağmen bu eser Türklerin İslamiyeti nasıl ve ne şekilde tanımaya başladığı açısından önemli bir eserdir¹⁶. Türklerin İslamiyetle nasıl tanıştığı ve İslamiyeti kabul ederken Talas savaşının Türkler üzerinde nasıl bir etki yarattığı ve bu savaştan seksen dokuz yıl sonra kurulan Karahanlı Devletinin İslamiyeti nasıl kabul ettiğine dair birbiriyle bağlantılı olan bazı eserler üzerinde araştırmalar yapıldı. Bu eserler; M.Ç. Uluçay, (1977) *İlk Müslüman Türk Devletleri*, N. Yazıcı, (2002) *İlk Türk İslam Devletleri*, Z. Kitapçı, (1980) *Hz. Peygamberin Hadislerinde Türk Varlığı*, İbn Haldun, (Mayıs 1982) *Mukaddime I*, İmam-ı Azam Ebu Hanife, İmam Ebu Mansure-i Maturidi, (2000) *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, Hee- Soo Lee, (2001) *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, E. Merçil, (2006) *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İbrahim Kafesoğlu, (2008) *Türk-İslam Sentezi*, Hakkı Dursun Yıldız, (1976) *İslamiyet ve Türkler*, V.V.Barthold, (1990) *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, G. Azak, (Ekim 2008) *Bütün Sırlarıyla Türkler*, A.Z.V. Togan, (1998) *Umumi Türk Tarihine Giriş Ü*. Günay, H. Güngör, (2007) *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi İ*. Kafesoğlu, (2003) *Türk Milli Kültürü, adlı eserler ve makaleler ve başka eserlerden yararlandık*.

Orta Asya'da şehir kültürünün erken gelişim tarihinde özellikle M. Cezar, (1971) *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, Oktay Aslanapa *Türk Sanatı* (Ekim 2005) Sümer, F., (2006) *Eski Türklerde Şehircilik* ve V. Minorsky, (2008) *Hudüdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib* adlı yazarı bilinmeyen Türklerin siyasi tarihi, dönemin ticaret merkezleri, şehirlerde elde edilen ürünler, bölgelerden çıkarılan madenler, şehirlerin demografik yapısı gibi bilgilerin yanı sıra Türkler'in dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri, ilginç adetleri, yaşayış ve giyim tarzları vb . gibi ¹⁷ bilgilerin mevcut olduğu araştırmamızla ilgili eserlerden yararlandık.

Araştırmamızın Karahanlılar bölümünde ise N. N. Ekber, (2005). *Karahanlılar*, Reşat Genç(2002) *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, R. N. Fry, (1965).

---

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. , Yahya El-belazuri *Fütühu'l Büldan*, Ankara, çev., Mustafa Fayda, (2002) Kültür Bakanlığı Yayınları

¹⁷ V.Minorsky, *Hudüdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Bayrak Matbası, İstanbul, 2008

Bukhara The Medieval Achievement, E. J., Grube, *The Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture V.II* Davidovich, E.A,(1998). “Chapter 6 The Karakhanid” eserleri ve S. Şen, (2007) *Orhon, Uygur Ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü* makalesini kullandık. Fakat Karahanlılar tarihi üzerine şimdiye kadar en iyi araştırma yapan ilim adamı sıfatını Omeljan Pritsak kazanmıştır. Pritsak’ın “*Karachanidische Streitfragen*”¹⁸ ve “*Von den Karluk zu den Karachaniden*” araştırmaları vardır. Biz sadece araştırmamızda Pritsak’ın İslam Ansiklopedisine yazdığı Karahanlı maddesinden yararlanabildik¹⁹. Fakat bu makale Karahanlı dönemi siyasi tarih konularına ağırlık vermiş, o dönemin kentsel zanaatı hakkında bilgi vermemiştir.

“Karahanlılar Döneminde Zanaat” olan başlığımızda ise özellikle Michael Jan Goeje’in “*Bibliotheca Geographorum Arabicorum*” adlı eserinden ve Ahrarov, Amincanova, Bernştam, Bolşakov, Bulatov, Buryakov, Fedoroviç, Grajdankina, İvanov, Khadr, Kühnel, E., Lunina, Nerşahi, Nemtseva, Sajko, E.V, Sarre,F., Serjeant, R.B, Şişkina, Suhareva, Taşhocaev, Tolstov, Terenojkin, Bishr Fares, el-Mavardi, el-Gazali, İbn El-Munevver, İbn Bassam, Lataif, Muin El-Fukara, Yakut vd. tarihçilerin dipnotta veya kaynaklarda künyesi verilen eserlerden yararlanılmıştır.

Ayrıca araştırmamızda Türk Tarihinin en iyi tarihçilerinden olan Bahaeddin Ögel’in, “*İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi I*”, “*Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*”, “*Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*” “*Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Köy ve Şehir Hayatı)*” adlı eserlerinden biraz da olsa yararlandı.

İslam Ansiklopedisi en önemli kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Bu ansiklopedide Türklerin İslamiyeti hangi koşullarda ve nasıl tanımaya başladığına dair bilgi ve Karahanlılar hakkında da genel bir bilgi verilmiştir. Diğer önemli eserler ise;

Yusuf Has Hacip (2008) “*Kutadgu Bilig*” adlı eserden Allah, Hz. Muhammed, dört halife, Tabgaç Buğra Han methedildikten sonra; dünyanın kusurları, ahiretin kazanılması, beylere hizmet etmenin usul ve nizamı, hizmetkarlarla nasıl geçinileceği, avam ile nasıl münasebet kurulacağı, doğruluğa karşı doğruluk,

¹⁸ “ Karachanidische Streitfragen ” adlı çalışmanın Qara adlı kısmını (Studie aus der Türkischen Rechts symbolik, cev: Zeki Veledi Togan Armağanı, İstanbul, 1952)

¹⁹ Omeljan Pritsak, İ.A, C.VI. s. 251-273

insanlığa karşı insanlık gösterilmesi²⁰ gibi İslamiyetin ana hususlarını ele aldığı için Türk-İslam sentezi bakımından araştırmamızla alakalı olduğu için yararlandık²¹.

Mahmud, K., (Mart 2007). “*Divan-ü Lügatti’t Türk*”, adlı eseri ise Türk toplumunun günlük hayatı, adetleri, yiyecek, giyim-kuşamları, mesken, çeşitli maddi kültür eşyası ve ekonomik hayata dair bilgiler içermesi bakımından önemlidir²². Nerşahi’nin “*Tarih-i Buhara*” adlı eseri Orta Asya’nın İslamiyet’den önceki durumu hakkında çok ilgi çeken bilgiler ile Arap istilası hakkında başka yerlerde yazılmamış ayrıntıları ihtiva etmesi ve Buhara ve Semerkant bölgelerinin kasabaları, abideleri, mahsulleri, eski adetleri hakkında bilgi vermesi bakımından Türk-İslam tarihi açısından önemlidir²³.

İbnü’l Esir’in “*El-Kamil Fi’t Tarih*”, biri İslam öncesi diğeri İslam sonrası olmak üzere iki bölümden meydana gelmiş ve on iki cilt halinde düzenlenmiştir. Eser insanlığı yaradılışından M.S 1230 yılı sonuna kadar geçen dünya olaylarını içermektedir. Eser bütün Türk kavimleri ve devletleri ile İslam dünyasının tarihi bakımından sağlam belgelere dayalı eserleri arasında yer almaktadır. Eserde daha çok siyasi olaylar ön planda tutulmuştur. Karahanlı siyasi tarihi hakkında verdiği bilgi hükümdar unvanları, onların şahsiyetleri, halk ve ulema ile ilişkiler vb. bahsetmektedir²⁴. Yazar, Karahanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan İslam bölgelerine karşı müslüman olmamış Türklerin hedef alıp gerçekleştirdikleri saldırılara değinmektedir. Aynı şekilde İbnü'l-Esir, Karahanlı Devleti

---

²⁰ Eserin yazılış amacı devlet adamlarına öğütler vermek olduğu için eser siyasetname şeklinde görülebilir ama eser Türk kültürünün en mühim hazinelerinden biri olması açısından önemlidir. Ayrıntılı Bilgi İçin Bknz. Bknz. Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınlar* 2008

²¹ Eser Reşit Rahmeti Arat tarafından Tükçeye çevrilmiştir. (R.Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, İstanbul, 1947, R.Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig II*, Ankara 1959). Esere Çinliler, Edebü’l Mülük, İranlılar Şahname, Türkler Kutadgu Bilig demişlerdir. Eserin bugün bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Bunlar Herat, Fergana ve Mısır nüshasıdır. Herat nüshası Kutadgu Bilig’in ilk bilinen nüshasıdır. Arap harflerinden Uygur harflerine çevrilmiştir. Fergana nüshası kimin için ne zaman ve nerede yazıldığı belli değildir. Mısır nüshası Kahire de 1896 yılında bulunmuştur.

²² Kaşgarlı Mahmud’un 1072-1074 yılında Bağdat’da tamamlanan Türkçe-Arapça bir sözlük olan eser ilk olarak Kilisli Rıfat tarafından üç cilt halinde tercümesi yapılmıştır. Daha sonra ise Besim Atalay tarafından yapılan tercüme tekrardan üç cilt halinde Türk Dil Kurumu tarafından 1939-1941 yılları arasında yayınlanmıştır.

²³ Tarih-i Buhara Ch. Schefer tarafından 1892 yılında Fransızcaya tercüme edilmiştir. Eserin Buhara’da yapılmış bir taş basması vardır. Bugüne kadar biline yegane tercüme N. Lykoş’un Barthold’un nezareti altında Rusçaya tercümesidir. İngilizce tercümesi Barthold, Minorsky ve Massachusetts tarafından yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bknz. İA. C. IX. s.297-298

²⁴ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002 s. XXII, Şerafettin Yaltkaya, İbn’ül Esir, İslam Ansiklopedisi, c.V, II.kısım, s. 852

hükümdarlarının bu saldırılara karşı koyma çabalarını da ele almaktadır²⁵. Fakat eserde Karahanlı dönemi maddi kültür özelliklerinden bahsedilmemektedir. Eser Türk-İslam tarihi bakımından sağlam belgelere dayandığı için Türkler'in İslamiyeti nasıl kabul ettiğini görmek açısından büyük önem taşımaktadır.

İbnü'l-Cevzî'nin "*el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*" adlı eserinde Abbâsi hilafeti ile Karahanlı Devleti arasındaki karşılıklı elçilikler konusuna değinmesi bakımından Karahanlı Devleti Tarihi için önemli tarihi bir kaynaktır²⁶.

Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı, Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin "*el-Gınd fî Zikri Ulemâi Semerkand*"'ı da, araştırmacının özellikle Karahanlılar döneminde İslâmî kültür hareketi ile ilgili ilmî alanda istifade ettiği kaynakların başında gelmektedir²⁷.

Ebu'l-Fazl Muhammed Bin Hüseyin El-Beyhakî "*Tarih-i Beyhaki*" bu kitaptan en çok yararlanan kişi M.A.Köymen'dir.

Gardizi'nin "*Zeyn el-ahbar*" adlı eseri 1032-1041 halifelerin tarihi ve Arapların feth hareketlerini anlatılması ve kitabın son bölümlerinde Türkler ve Orta Asya'nın coğrafyası hakkında ehemmiyetli bilgiler verilmesi bakımından önemlidir²⁸.

El-Avfi'nin "*Cevâmi'u'l-Hikâyât*" adlı eseri Maverâünnehir, Horasan, Harezm, Sistan, Gazne ve Sind bölgeleri hakkında verdiği bilgi ilk elden kaynak mahiyetini taşımakta olup bu sahaların ictima tarihleri ve özellikle Semerkant karahanlıları hakkındaki verdiği bilgi bu devre ait vesikaalrın azlığından dolayı çok önemlidir²⁹. Eserde OrtaÇağ Türk-İslam tarihine ait çok önemli kayıtlar mevcut olduğu için önemlidir³⁰. Eserin Orta Asya Türk kavimleri hakkındaki bölümleri Ramazan Şeşen tarafından neşr edilmiştir.

İbn Hurdazbih(2008) "*Yollar ve Ülkeler Kitabı (el-Mesalik ve'l-Memalik)*" adlı eseri Müslüman dünyasının, ana ticaret yollarının tam bir haritasını ve izahını yapmasından dolayı bu çalışmada çok az yer verilmiştir.

²⁵ Ali B. Salih el-Muheymid, *Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları*, çev. Ali Aksu, s.2

²⁶ Muheymid, a.g.m, s.2

²⁷ Muheymid, a.g.e, s.2

²⁸ Eserin Türklere ait olan kısmı W.Barthold tarafından Rusçaya çevrilmiştir.Ayrıntılı bilgi için bkz. İ.A, c. IV., s. 559 s.766-767 R.Şeşen Arap Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri adlı eserinde Gardizi'nin Türklere ilgili yazmış olduğu bölümü neşr etmiştir.s.71-89

²⁹ Bu bölüm Barthold tarafından Türk kabilelerinin göç etmesiyle beraber Türkestan adlı eserine eklenerek İslam metinleri mecmuasında neşrolunmuştur. Bölüm eserin dördüncü kısım 20. Babında bulunmaktadır.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. M.Fuat Köprülü, İ.A. c. II, s. 21-23

c) Kent Kültürünün Erken Gelişim Tarihi

Yerleşim sisteminde mekansal olarak işlevsel bir düğüm olarak nitelendirilebilecek kent, sadece kendi nüfusuna değil, art bölgesindeki nüfusa da hizmet veren ve karşılığında hizmet alan bir yerleşim birimidir³¹. Kendi sözü Türklerle, Batı Türkistan'ın yerlileri olan Soğd kavimlerinden girmiştir³². Eski Türklerde ise şehir anlamına gelen “*Balık veya Balıg*”³³ kelimesi kullanılmıştır.

Orta Asya'da kent modellerini İslam öncesi (*Ek 3*) ve sonrası (*Ek 4*) şeklinde ayırt eden Koray Özan'a göre Orta Asya Türk kentlerinin mekânsal kuruluşu ; suni bir tepe üzerinde inşa edilen hükümdar sarayı ya da orduğ odak olmak üzere başlayan yerleşim sürecinin, Türk oymak ya da boylarının orduğ çevresinde gruplar halinde çadırlar kurmaları ve süreç içinde çadırların taş ya da ağaç veya kil ya da kamıştan oluşan balçık malzemedен yapılmış bir ya da iki katlı kalıcı konutlara dönüşmesi ve savunma duvarları ile çevrilmesiyle tamamlanmıştır³⁴.

Kent kültürünün ilk evrelerini Hun döneminden başlatırsak Hunların Avrupalı bilim adamlarının “ Hunlar'ın sabit mekanları yoktur. Hunlar nerede su, ot var oraya sürekli göç halindedirler ” vb. tezlerini yok sayarak Hunlar'ın sabit mekanlarının olduğunu bir yerden başka bir yere sürekli göç halinde olmadıklarını yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda söyleyebiliriz.

Arkeolojik çalışmalar sonucu bugünkü İç Moğolistan ve Çin'de bulunan mimarisiyle diğer yapılacak olan şehirleri etkileyen “*Tongwancheng*”³⁵ şehri en

³¹ Özlem Çevik, *Arkeolojik Kalıntılar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s.64

³² Ögel, TKTG, s.199,203,217

³³ Çamur veya kerpiç duvarlı şehirler, Orta Asya'daki yapı geleneğinin önemli hususiyetlerinden biri idi. Bu yapı geleneği daha çok Çin'de yaygın idi. İki kalıp arasına konan çamur ayakla veya başka aletler ile, iyice sıkıştırılırdı. Eski Türklerde balık sözünün diğer bir manası da “çamur” demektir. Fakat bu anlayış, yalnızca Oğuz Türklerinde görülüyordu. Balçık gibi, bugün söylediğimiz buradan gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, s.175

³⁴ Özcan, a.g.e, s.255

³⁵ Tanınmış Çin Arkeoloğu Dai Yingx bu yıkık şehrin Hun döneminden kalma bir şehir olduğunu söylemiştir. Hunlar antik dönemde yüzyıllar boyunca Kuzey Çinde etkili olmuşlardır. Ortaya çıkarılan şehir İç Moğolistan Özerk bölgesine sınır Çin'in kuzeybatısındaki Shaanxi eyaletinde Jingbian ilçesine bir kilometrekare kadar yer kaplar. Şehir 419 yılında 100,000 den daha fazla insan tarafından inşa edilmiştir. Bu şehir saray, iç şehir ve dış şehir olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Şehrin 16-30 metre kalınlığında sur duvarları olup gözetleme kuleleri kompleksin dört köşesinde durmaktadır. Şehir öyle anlaşılıyor ki Çinlilere karşı başta askeri bir şehir olarak kullanılmıştır. Şehir Wuding

güzel Hun dönemi şehirlerinden birisidir. Şehir diğer coğrafi bölgelerde pek rastlanmayan bir şekilde kum ve yapış yapış pirinç suyu ile karıştırılarak beyaz toz toprak ile yapılmıştır. Bu karışımla taş duvarlar kadar sert toprak duvarlar inşa edilmiştir. Uzaktan bakıldığında şehir dev bir beyaz gemiye benzemektedir (*Ek 5*)³⁶.

Şehir beş yüzyıl boyunca Ordos platosunun güney bölümünün askeri, ekonomik ve siyasi merkezi olmuştur³⁷. Şehirde soyluların ve soylulara hizmet edecek olan görevlilerin evleri (*Ek 6*) ve sıradan halkın evleri (*Ek 7 ve Ek 8*) farklıydı. Şehrin kendisinden sonra kurulacak şehirlere örnek teşkil edecek tarzda dış savunma sistemi vardır³⁸ (*Ek 9 ve Ek 10*).

Çinli uzmanlara göre Hunların bilinen ilk başkenti ise “*Longcheng*”dir. Şehre tarihi süreçlerde farklı isimlerle hitap edilmiştir. Professor Hou Yongjian’a göre bu şehirde Hunlar VII-VIII. yüzyıllara kadar yaşamışlardır³⁹. Şehirde bulunan en ilginç nesne bir kase dolu tohum ve şehrin içinde bulunan at heykelidir⁴⁰. Şehirde tohumun bulunması Hunlar’ın göçebeliğe mahsus olan hayvancılığın yanında tarımla uğraştıklarını kanıtlanması bakımından önemli bir arkeolojik bulgudur. Atın ise heykeli dikilecek kadar Türk tarihinde önemli bir canlı olduğunu görmekteyiz.

Şehirde yapılan kazılar sonucu Orta Çağ boyunca şehrin önemini gösteren bir çok çeşitte para bulunmuştur⁴¹. 20. yüzyılın ilk yarısında yerli halk tarafından tanınmış Nesturi haçlar bulunmuştur. Bir çok çeşitde paranın bulunması Hun ülkesinin çeşitli merkezlerinde darphanelerde kendilerine ait paralar bastırdıkları gibi

---

nehri’nin yukarı kesiminde de yer almasından dolayı halk, toprağı ekip biçmiş ve askeri bir şehir olmasından dolayı da daha güvenli bir şekilde yaşamıştır.

³⁶ Arkeoloji Shaanxi İl Enstitüsü’nde araştırma görevlisi Xing Fulai şehir’in 1000 yıldan daha uzun bir süreç içerisinde nehrin kuruması sonucu çöl içerisine gömülerek yok olduğunu söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://history.cultural-china.com/en/52History6278.html>

³⁷ <http://history.cultural-china.com/en/52History6278.html>

³⁸ Borbala Obrusanszky, Tongwancheng (The City of Southern Huns),Avrasya Araştırma Dergisi , Şarkiyat Macar Ancestral Tarihi Araştırma Grubu, No.1, 14 Ağustos 2009

³⁹ Çok az sayıda Sinolog “ Eberhard, Pulleyblank ve Boodberg” Jin shu, Wei shu vb. Çin kroniklerinde söz edilmesine rağmen bu önemli şehirle ilgili verilerin tümü olmaksızın Güney Hunların tarihini ele almıştır.

⁴⁰ Bu nesneyi günümüzde Xi’an Orman Müzesinde görebiliriz

⁴¹ Şehirde birçok çeşit paranın bulunması demek şehrin Orta Asya’nın ticaret merkezlerinden birisi olması demektir. Şehir kutsal amaçlı bir merkez de olabilirdi.Bu çeşitli paralar günümüzde Müslümanların Hac vazifesini yapmak için gittiği Arabistan toprakları gibi Tongwancheng şehri de hac vazifesine benzer çeşitli dinlerce kutsal sayılıp dünyanın dört bir tarafından gelen insanlara da ait olabilirdi. Hunlar tarafından yaptırılan Hai Ba Ta veya Yinchuan şehrinde büyük pagoda da gibi.

bu dönemde ticaretin ileri bir seviyeye gelerek ülkelerine çeşitli milletlerden insanların gelerek ticaret yaptıklarını göstermektedir. Şehrin iç mekan süslemelerindeki tahriplerden ve tarihsel dönemlerde devasal bir seramik parçasının parçalara ayrılmasından dolayı şehrin bazı tarihsel dönemlerde işgal edildiğini anlamaktayız⁴².

Çinli uzmanlara göre bu şehir “ Beyaz Şehir ” veya “ Bai Chen ” olarak bilinmektedir. Beyaz şehrin adı İç Asya ve Doğu Avrupa’da⁴³ sık sık geçmektedir⁴⁴.

Etrafı surlarla çevrili olan Hun evlerinin döşemeleri altında içinden sıcak hava ve duman geçen ısıtma yolları vardı. Bunlar yerden ısıtmalı kaloriferlerin ilk örnekleridir⁴⁵. Bu ısıtmalı kaloriferlerin kullanılması demek o dönemde kentleşmenin ileri bir seviyeye ulaşması anlamına gelmektedir. Bu sistem Roma mimarisinde de sıklıkla kullanılmıştır.

Resmi olarak Türk adını alan⁴⁶ Orta Asya’da kurulan ikinci büyük Türk devleti olan⁴⁷ Göktürk Kağanlığı dönemine ait aşağıdaki kitabelere ve arkeolojik buluntulara bakıldığında mevcut olan şehirlerin yanında bir çok şehir de inşa edildiği görülmektedir.

Göktürk çağına tarihlenen kitabeler incelendiğinde; “..Amga kurgan’da kışladım....” , “...Ötüken yerinde kışladım...” , “...yeşil yayla yaylağım, kızıl kaya kışlağım....”ve“...yapraklı ağaç yaylağım, kuşlu ağaç kışlağım...” gibi ifadeler rastlanılır. Bu ifadeler Türklerin mevsimsel koşullara bağlı olarak yaylak ve kışlak alanları olmak üzere yer değiştirme geleneği kapsamında ikili yaşam biçimine sahip olduğunu gösterir. Ve bu ifadeler Türk toplumunun toplu bir şekilde yerleşik yaşam tarzını benimsediğini bize göstermemekle birlikte günümüzdeki yörük yaşam sistemi olan yaylak-kışlak yaşam tarzına da benzerliği gösterir.

---

⁴² Bu kuşatmalardan 876 da Tibet askerlerinin kuşatmasını ve 1206’da Jurchen askerlerinin kuşatması bilinmektedir.

⁴³ Hunların batı sınırları Karpat Havzasındaydı. Büyük Hun kralı oranın merkezine yerleşti. Alman araştırmacılara göre bu merkez “ Ezilburg ” (Atilla’nın şehri de denilebilir) olarak bilinmekteydi. Macar Tarihçilere göre “ Beyaz Şehir ” olarak da bilinmekteydi. Eski Macar kayıtları Beyaz şehir hakkında ilginç bazı veriler kaydetmiştir.

⁴⁴ Borbala Obrusanszky, *Tongwancheng (The City of Southern Huns)*,Avrasya Araştırma Dergisi , Şarkiyat Macar Ancestral Tarihi Araştırma Grubu, No.1, 14 Ağustos 2009

⁴⁵ Zihî Merey, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Birleşik Yayınevi , 2009, s. 29

⁴⁶ Emine Yamanlar, *Uygurluk Tarihi*, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Haziran 2000, s. 73

⁴⁷ Muhammed Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Okutman Yayıncılık, 2010, s.6

Yine; “Doğuda Kadırgan ormanının ötesine kadar Türk milletini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. Batıda Kengü-Tarmana kadar Türk elini kondurup, yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk...” biçimindeki ifadeler, Türklerin yerleşik bir hayat tarzı yaşadıklarına dair önemli ifadelerdir.

Göktürkler döneminde Selenga bölgesinde Göktürlere ait kurganlarda kürek ve pulluklara rastlanmıştır. Ve Sır-derya ırmağı boylarında Kızıl-Yar, Munçak-Tepe ve Kültepe bölgelerinde VI-VIII. yüzyıllar arasında kullanıldığı sanılan sulama kanalları bulunmuş⁴⁸ ve boyu dört kilometreye yakın Tötö kanalı da kullanılmıştır. Ruslar bu kanalı 1935 yıllarında kullanmaya karar vermişlerdir⁴⁹. Ruslar bu kanalı kullandıklarına göre bu kanal yüksek teknik bilgilerle yapılmış bir kanaldır. Türkler sulama tekniği bakımından ileri bir seviyeyi kat etmişlerdir. Sulamada ileri bir seviyeye gelen Göktürkler bu sulama sistemi sayesinde tarımda da ileri seviyeye gelecektir. Bu döneme ait tarımsal eşyalar bu tezi doğrulamaktadır.

Harabeleri ayakta duran Çargelen, Çumpal, Caldıvar, Atbaş, Sırdakbeg, Manakeldi vb. kaleler Tanrı Dağları ve Isık Göl dolaylarında sıralanmış olup stratejik olduğu kadar İpek yolu üzerinde bulunmalarından dolayı bu dönemde ticari yönden müstahkem mahallerdir⁵⁰. Göktürkler devrinde Orta Asya’da İran medeniyet tesiri de artmakta idi. Merv, Buhara, Uratepe, Fergane, Kaşgar üzerinden geçen ve çok kârlı olan büyük Çin–İran ticaret yolu sayesinde⁵¹.

Çin’in Kaosu eyaletinden Hindistan’ı ziyaret etmek üzere yola çıkan ve 629 yılında Doğu Türkistan’a gelen “ Hsüan Tsang ” adındaki Çinli bir rahip, Batı Göktürk şehirleri (bugünkü Kumul, Koço (Kara Hoca), Karaşar, Kuça, Aksu) hakkında bilgi verir. Hsüan Tsang, daha sonra (630 yılında) önce Isık Gölün batısında Suyab şehrine sonra da Talas’a, Taşkent’e, Semerkant’a ve Buhara’ya... vd. ugrar. Hsüan Tsang, seyahatnamesinde bu şehirlerin oldukça geniş araziler üzerine kurulu olduklarını ve "şehir beyleri" tarafından idare edildiklerini kaydetmiştir⁵².

⁴⁸ Ayşe Hür, *Göktürkler ve Şehircilik*, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı 155, 1 kısım 2006, s. 34

⁴⁹ *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, Sayı: A-23, 1992, s. 322

⁵⁰ *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 220

⁵¹ A.Zeki Veleli Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, *Enderun Kitapevi*, 1998, s. 49

⁵² Cengiz Alyılmaz, *Eski Türkler Şehirleri ve Semerkant*, Erzurum, 2002, s.304

Burada üzerinde pek çok göl ve su kaynağı bulunan Göktüklerden sonra Karluklar, Türğişler, Oğuzlar ve Karahanlıların toprakları haline gelen Min-Bulak (Bin-Pınar)⁵³ şehri de Çinli seyyah Hsüan-Tsang'a göre hükümdarların yaz aylarını geçirdiği en gözde yaylak idi⁵⁴. Bu şehirde adından da anlaşılacağı gibi bir çok pınar var olmuş olabilir.

Çu ve Talas bölgelerinde en eski yerleşme yerleri ve şehircikler Soğdlar⁵⁵ ve Türkler tarafından ortaklaşa kurulmuştur. V. Nusov bu konuda şöyle der : O sırada halkın konutları Göktürk prenslerinin oturduğu yerlerin çevresinde kurulmaktaydı. VIII. yüzyılın başında Çu ovasında yönetim Türğişlerin eline geçtiği sırada artık burada epeyce şehir teşekkül etmiştir ve şehirlerin etrafı kale duvarlarıyla çevrilmiştir. Şehirlerde Türkler ve Soğdaklar otururdu. Bunlar tarım, ticaret ve el sanatlarıyla uğraşırlardı. Şehirlilerin yakınında göçebe kabileler otururdu. Göçebelerin şehir halkı ile ekonomik bağlantıları vardır. O sırada şehir ile köy arasında pek fazla fark yoktur. Her ikisinde de tarım ve el sanatları görülürdü. Bazı şehirler 15 km. kare idi, bazıları bundan daha büyük idi. Bazı şehirlerin etrafı iki veya üç sıra teşkil eden tümseklerle çevrilmiştir. Dıştaki tümseklerden bazılarının uzunluğu 28 kilometreyi bulurdu. Şehirleri çeviren duvarlar kil ve çakıl taşı karışımından yapılmıştır⁵⁶.

Çu havzasında bu dönemde şehirler, önce konutların yapılanması, sonra zamanla etrafın tümseklerle çevrilmesi, daha sonra da tümseklerin yerini duvarların alması şeklinde bir gelişme seyri göstermiştir⁵⁷. Tümsekler ve duvarlar sayesinde şehrin güvenliği her daim düşünülmüştür. Bu güvenlikler sayesinde dışardan gelen tehlikeler önlenerek şehirlerin yakılıp yıkılması önlenmiş bu sayede şehirlerin gelişimi sağlanmıştır.

Talas vadisinde arkeolojik incelemeler sonucunda Göktürk yazısı ile yazılmış kitabeler bulunmuştur. Evliya-Ata yakınında bulunmuş bir kitabede, taş yazıtın

⁵³ XIII. yüzyılda Moğollar bölgeyi ele geçirdiğinde her yeri yakıp yıkmıştır. Kazak arkeologlardan Sayın Dr. Aiman Dosimbayeva tarafından 1985 yılından beri burada kazı yapılmaktadır.

⁵⁴ <http://www.karadenizdergi.com/turkce/bati-gokturklerin-baskenti-min-bulak/>

⁵⁵ Soğdlar Buhara ve Semerkand'ın çevresindeki vahalara yerleşmiş Hint-Avrupalı bir halktır. Yüzyıllardır bölgeler arasındaki ticaret ve kültür alışverişinde kilit rol oynamışlardır. (Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul, Şubat 2008 s. 53)

⁵⁶ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971, s. 23

⁵⁷ Cezar, a.g.e,s.25

sahibi tarlasını ve su hendeklerini düzenlediğinden bahsetmektedir. Vadinin güney bölümünde bulunulmuş bir kitabe ise bir yol hakkında düzenlenmiş rapordur⁵⁸. Bu bilgiler bu dönemde şehirleşme adına hayli gelişmelerin olduğunu bizlere göstermektedir.

Gerek Hunlar gerekse Göktürkler, Orta Asya'daki büyük ticaret şehirleri ile çok ilgilenmişlerdir. Orta Asya şehirlerini elde tutabilmek için, Hunlar ve Göktürkler, Çin orduları ile büyük savaşlar yapmışlardır. Bu şehirler, yüzyıllar boyunca Türkler ile Çinliler arasında el değiştirmiştir. Çinliler, büyük ticaret ve ziraat şehirlerini alırken, ilk önce bu şehirlerin çevresindeki Türk garnizonları ile içlerindeki Türkleri temizlemek zorunda kalmışlardır⁵⁹. Her iki milletin ticaret merkezlerini ele geçirmek istemeleri bölge ülkeleri arasında ekonomiyi daha fazla geliştirebilmek için kişilerin, malların, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımını sağlayarak mevcut ticaret merkezlerini daha da geliştirerek kent kültürünün gelişimini olumlu yönde etkilemek olmuştur.

Göktürk çağına ait Balasagun'daki Budist mabetinin çatısının ağaçtan olması ve mabetin genel planı, Ortaçağ Çin-Budist mabetlerini hatırlatmaktadır. Aynı mabetin inşa tarzı ise Batı Türkistandaki Zerdüş mimarisinin izlerini taşımaktadır. Balasagun'daki Budist mabet sonraki İslam mimarisine de tesirler yapmıştır. Şehrin genel planı, doğuda iç kale ve batıda şehir kısmı olmak üzere iki bölümden meydana gelmiştir. Bu yapı Göktürk'lerin son devrinde ve Karluk çağında gelişmiştir. Surlar bilhassa Karahanlılar döneminde daha da genişletilmiştir. Şehirde ve iç kalede çok muntazam şekilde açılmış caddeler de görülmüştür⁶⁰. Bu caddeler sayesinde şehir ve iç kale birbirine bağlanmış olabilir. O dönemdeki caddelerde otomotiv teknolojisi olmadığı için yayalara özel kaldırımlar mevcut olmayabilir.

Daimi konutlar VI.-VII. yüzyılda ev veya saray durumundadır. Bu yapılar en çok tarım alanlarında bulunmuştur. Bu dönemlerde sosyolojik yönden ailede patriarchal system⁶¹ hakimdi. Konutlar bir, iki, üç katlıydı. Bunların etrafı kuvvetli

---

⁵⁸ Cezar, a.g.e, s. 45

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Köy ve Şehir Hayatı)* c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, Ankara, s.147

⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 2003, s.327,328

⁶¹ Erkek otoritesine dayanan bir tür toplumsal örgütlenme düzenidir. Bu düzenin temelini erkeğin üstünlüğü fikri oluşturur; soy erkekler tarafından belirlenir, hakimiyet erkeklerindir. Bu toplumlarda erkeklere kadınlardan daha çok saygı gösterilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wikipedia *Patriarchy*

duvarlarla çevriliydi. Yapılar çoğunlukla etrafa hakim bir tepe üstünde inşa edilirdi. Halkın evi iki üç odadan meydana gelirdi. Evler genellikle birbirine bitişikti. Halk beylerin oturdukları yerlerden farklı yerlere otururdu. Beylerin evleri şehrin yüksekçe ve en güzel yerlerine kurulurdu ve evlerinin etrafı ağaçlarla kaplı olurdu. Zengin evleri iki üç katlıydı ve bunların evlerinin yanbaşımda, kendilerine hizmet edenler için müştemilat yapıları bulunurdu⁶².

Uygurlar döneminde ise yerleşik yaşam kültürü daha da ilerleme katetmiştir. Uygurlar (742-840) yıllar arasında⁶³ bugünkü Moğalistan'ın Selenga Nehri'nin yukarı bölgesinde⁶⁴ varlığını sürdürmüş Türk milletidir.

Uygur şehirlerinde, “*buyan*” adı verilen, beyler ve hatunlar tarafından kurulmuş vakıflar vardır. Bu vakıflar bu kuruluşların yapım ve onarım giderlerini karşılamakla beraber din adamlarının gelirlerini de sağlamışlardır⁶⁵. Vakıf sistemi Türklerde İslamiyet'den önce de var olan bir kurum sistemidir diyebiliriz. Vakıflar Türklerin Müslümanlığa geçişi ile birlikte ise İslam'da en güzel şeklini bulmuş Allah rızası ve insanlığın hayrı için sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın en üst seviyeye çıkarıldığı kurum haline gelmiştir.

İpek yolu ekonomisinde büyük rol oynayan Uygurlar⁶⁶ Orta Asya'da yaşamış mimari, müzik, dans, güzel sanatlar ve edebiyat alanlarında kendine özgü olan eşsiz insanlardı. Uygur ekonomisi pirinç, buğday, pamuk, meyve ve hafif sanayiye dayanmaktaydı. Ayrıca Uygur toprakları zengin petrol ve maden yataklarına sahipti.

Uygurlara ait tarihi olaylar vesikalarda belirtilirken şehirler, gelenek ve göreneklerinden çok az bahsedilmiştir. Sadece T'ang devri ananelerinde Uygurlar için sabit evleri yoktur, daima su ve mera aramakla vakit geçirirler şeklinde kayıt vardır.

Sung devri ananelerinde Uygurlar için sıcak günlerde toprağı kazarlar ve bir delik açarak orada otururlar. Evleri beyaz kilden yapılmıştır. Elli Budist mabedi

---

⁶² Cezar,a.g.e,s.49

⁶³ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarihi Cihangüşa*, çev., Mürsel Öztürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 116

⁶⁴ Nejat Diyarbekir, Oktay Aslan, *Türk Tarihi*, Ankara, Yaygın yüksek Öğretim Kurumu,1977,s. 181

⁶⁵[http://www.uyghur.co.uk/wiki/index.php?title=Uygurların Kente Yerlesmesi ve idik Kut şehri H](http://www.uyghur.co.uk/wiki/index.php?title=Uygurların_Kente_Yerlesmesi_ve_idik_Kut_sehri_H)

OCO

⁶⁶ Dolkun Kamberi, “ *Uyghurs anda Uyghur İdendity* ”, No: 150, Mayıs 2005, s. 6,10

vardır, T'hang devrinde yapılmıştır. Bundan başka 981 de imparatorun emriyle Turfana giden elçi Wang Yen-te burada Elli den fazla Budist manastır ve Maniye ait bir mabed, bunların hepsinin şehirden uzak yerlerde inşa edildiğinden bahsetmektedir⁶⁷. Sadece Turfan'da elli Budist mabedinin bulunması Uygurlar arasında Budizm inancının tamamen yerleştiğini göstermektedir.

Temim; Uygur şehirleri büyük ve muhkem surlarla çevrilmiş olup çevresinde şenlikli kasabalar ve birbirine bitişik köylerin bulunduğunu ve şehirlerde kalabalık ve yoğun bir halkın yaşadığını, çarşılarının ve ticaretin çok hareketli olduğunu kayd etmektedir⁶⁸. Temim'in vermiş olduğu bu bilgilere bakılarak Uygurlar döneminde Hun ve Göktürk dönemine göre kent kültürünün daha çok ilerleme katettiğini görebiliriz.

Uygurlar Çin kaynaklarına göre karpuzlarıyla meşhur olup üzüm bağlarıyla da meşhur oldukları için ülkelerinde meyvecilik ve şarapçılık çok ileri seviyeye ulaşmıştır⁶⁹.

Kaşgarlı Mahmud Divan-ü Lügati't Türk adlı eserinde Uygurların Zülkarneyn'in (Bilge Kağan veya antik çağda yaşamış bir Türk komutan) yaptırdığı *Sülmi, Koço, Lambalık, Beş-Balık ve Yeni-Balık (Yangı- Balıg)* adında beş şehre sahip olduğunu kaydetmektedir⁷⁰.

Bu dönemde en önemli şehirlerden bir tanesi *Ordu*⁷¹-*Balıg*⁷²'dir. Şehir Kutluk Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların başşehri olmuştur⁷³. Özellikle bu şehirde Sogdlar memur, mimar ve inşaatçı olarak hizmetlerini sunmak ve ticaret yapmak

---

⁶⁷M. N. Özerdim, *Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoco Şehrinde Evler*, D.T.C.F Dergisi, XVI/ 3-4. Sayı, Ankara, 1958, s.114

⁶⁸ V. Minorsky, *Tamim İbn Bahr's to the Uyghurs Journeys*, London, 1948, s.283 (<http://www.jstor.org/> 2005), Sümer, a.g.e, s. 30, 31

⁶⁹ Mustafa Talas, *Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, Sayı.18, 2006, s. 278

⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü Lugatti't Türk*, Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi, İstanbul, Mart 2007, s. 629-630

⁷¹ Kaşgarlı Mahmud; ordu ismi için "**hakanın oturduğu şehir**" derken Kazak Türkçesinde Orda ; merkez, büyük rahat ev, meskendir. Ahmet Caferoğlu'nun Uygur Türkçesi sözlüğünde " Ordu" saray, ordu, ordugah anlamındadır. Bknz. Yaşar Çoruhlu, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü*, Ankara, Şubat 2006, s.110

⁷² Balık sözü Uygur ülkesinde kullanılmamakta idi. Batı Türkleri Türkçe şehir anlamındaki balık yerine, Soğdcadan alınma kend sözünü kullanmakta idi. Ayrıntılı bilgi için bakınız Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 39

⁷³ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, TTK Basımevi, 1989, s. 17

üzere bu kentde toplanmışlardır⁷⁴. İbn Hurdazbih'e göre şehirde bulunan halk Türklerden oluşmaktadır⁷⁵. Öyle anlaşılıyor ki şehirde bulunan Soğdlar zamanla Türklerin içinde asimile olmuşlardır.

Bu dönemde bazı şehirler Uygurlardan önce mevcutken bazıları Uygurlar tarafından inşa edilmiştir. Örneğin *Turfan*⁷⁶, *Hami*, *Karasar*, *Urumçi (Bişbalık)*, *Kaşgar*, *Kuça*, ve *Yarkent* gibi şehirler Uygurlardan önce inşa edilen şehirlerdir⁷⁷.

Bir kısmı Uygurlar döneminde yapılan Turfan bölgesinde bulunan Karız Su Kanalları⁷⁸ dönemin insanları adına büyük bir nimettir. Çünkü bu kanaldan çölün birkaç kilometre ötesindeki tarım arazilerine su taşınmıştır. Karız sayesinde bir çok tarım alanı sulanmış olmalıdır. Böylece halk yerleşik hayata her geçen gün birer adım daha yaklaşmıştır.

Turfan bölgesinde çok geniş ören yerleri ve harabeler vardır. Bunun başlıca sebebi de, su mecralarının sık sık yön değiştirmesidir. Suların akış yönlerini değiştirmesine göre, şehirlerin yerleri de değişmiştir. Tabii olarak bu gelişme ve değişme, uzun tarih çağları içinde meydana gelmiştir⁷⁹.

Uygurların dinsel merkezi ise su kanalları ve değirmenler ile sulanan bağ ve bahçelerle çevrili *İdukut (Hoço)* şehri (**Ek 11**) idi⁸⁰. Ticari etkinlik açısından “Çöl Pompeisi⁸¹” de denilen Hoço kareye yakın surla çevrilmiştir. Surlar, kerpiç ve taştan

⁷⁴ C.V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi, Şubat 2008, s. 64

⁷⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev., Murat Ağarı, İstanbul, , Kitabevi Yayınları, 2008, s. 39

⁷⁶ Turfan anlamı “*mamur ve verimli yurt*” anlamını taşımaktadır. Bölgede M.Ö III. Yüzyılda Koşu, Yargul şehri ve Utu-kurgan şehir harabeleri bulunmaktadır. Bütün bu isimlerin yerini XIII. yüzyılda kullanılmaya başlayan ve hâlâ kullanılan “Turfan” ismi almıştır. Bugünkü Turfan Bölgesinin çeşitli yerlerinde hâlâ Turfan’ın eski devirlerdeki çeşitli isimlerini taşıyan beldeler mevcuttur. Meselâ, Yargul Köyü, Kara Hoca Köyü, Kara Koşu Köyü (bu köy şimdiki Lopnur ilçesindedir) gibi. (Varis Abdurrahman, *Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu*, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu, 2002 s.211, 215

⁷⁷ Cezar, a.g.e, s. 70,72

⁷⁸ İlk bölümleri M.Ö 445 yılında yapılan Karız Su kanallarını incelemek için Amerikalı Coğrafyacı Ellsworth Huntington, 1905-1906 yıllarında Doğu Türkistan'a giderek yerel kaynakları incelemiş kanalın M.S 1780 yıllarında yapıldığını söylemiştir. Arkeolog Marc Aurel Stein, Karız'ın girişi XVIII. yüzyıldan daha erken bir dönemde yapılmış olamazdı demiştir. Dough Hitch, *The Special Status of Turfan*, USA, Sayı 186, Mart 2009, s. 8-9

⁷⁹ Ögel, TKTG, s.291

⁸⁰ Özcan, a.g.e, s.259

⁸¹ Pompei: İtalya'da bulunan yapılan kazılardan anlaşıldığına göre, zenginliğin, debdebenin akıl almaz boyutlara yükseldiği antik Roma şehridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Wikipedia *Pompei*

yapılmış ve kimi yerlerde sırlı tuğlalar kullanılarak süslenmiştir. Surlara aralıklarla kubbeli kuleler yerleştirilmiştir.

Saray duvarının dışında, daha az yükseltilmiş bir set üzerine yerleştirilmiş dini yapılar kuşağı ile onu çevreleyen duvar vardır. Bu kuşağın ortasında Stupa⁸² ve çevresinde mabetler, manastırlar ve rahiplerin barındığı hücreler yer alır. Hoço Stupaları'na "Koş-Gumbaz" da denilir. Bunların da kubbeli tavanları vardır ki, hem Kağan sarayı ile mimari uyumu yansıtır, hem de müslüman Türk türbelerinin habercisi gibidir. Mabetler açısından vurgulanması zorunlu olan bir şey de, Maniheizt, Budist ve Nasturi-Hristiyan kiliselerinin ve manastırlarının aynı kuşak içinde, birarada bulunmalarıdır. Dini kuşağın çevresindeki duvarla kentin surları arasındaki bölümde, halkın konutları, mezarlıklar ve kervansaraylar yer alır. Bütün bu yapılarda kesme taşın yanı sıra daha çok tuğla ve kerpiç kullanılmıştır (*Ek 12*)⁸³. Bir çok dini mabedin bir arada bulunması şehir halkının farklı dinlere olan hoşgörüsünü yansıtmaktadır. Bu hoşgörü sayesinde insanlar huzur içerisinde yaşamış olmalıdır.

Zengin freskleri sayesinde dönemin sosyal yaşamı hakkında bilgi edinebileceğimiz Murtuk şehrinde bulunan Kızıl Bin Buda Mağraları (*Ek 13 ve Ek 14*)⁸⁴ Uygurlar döneminden kalma harika bir dini yapıdır.

Yaşar Çoruhlu'ya göre Uygur manastır ve tapınakları Selçuklu ve Osmanlı külliyelerinin kaynağını oluşturmuştur⁸⁵.

982 yılında Uygur iline gelen Çin elçisi Wang-Yen Te "bu ülkede yoksul halk yoktur", Yiyeceği kafi olmayanların sıkıntıları giderilir. Bütün yoksullar et yer diyerek bu ülkeyi mamur, halkını da müreffeh ve mesud bulmuştur⁸⁶.

⁸² Stupa, Budizmin en önemli yapıtı olup içinde kutsal emanetler saklanan Hint kökenli anıttır.

⁸³ http://www.uyghur.co.uk/wiki/index.php?title=Uygurlar%C4%B1n_Kente_Yerlesmesi_ve_idik_Kut_sehri_Hoco

⁸⁴ İngiltere arkeoloğu Aurel Stein 1914'ün sonlarında burayı ziyaret etmiş ve buranın zenginliği ve sanatın Turfan havzasında bulunan diğer şehirlerde bulunmadığını Dunhuang Bin Buda Mağaralarına paralel olduğunu Professor Albert Grünwedel ise bu Budist sanatına Roma imparatorluğunun sanatı Uzakdoğuya kadar varmış söylemiştir. (Kamberi, a.g.e, s. 15-16)

⁸⁵ Yaşar Çoruhlu, *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, Şubat 2006, s. 105

⁸⁶ Abdurrahman, a.g.e,s.215

Güneydeki Budist ve Tibet kültürlerini Orta Asya'ya bağlayan, Buda dininin Orta Asyadaki merkezliğini yapmış olan *Hotan* şehri⁸⁷ Orta Asya'nın tek yeşim taşı madenin bulunduğu yer olması bakımından da önemlidir. Burada bulunan Budist Manastırlarının duvarları samanlı kerpiçle örülmüştür ve üzerlerinde tempora boyasıyla yapılmış resimler vardır⁸⁸. Hoton hakkında Fa Hsien şöyle der : Buranın halkı Budisttir. Yabancıları misafir etmek için özel evleri vardır. Kendi evlerinin önünde küçük kuleler vardır⁸⁹. Uygurlar'ın misafirler için özel evlerinin olması Türklerin İslam'dan önce bile tanrı misafirlerine büyük bir ehemmiyet verdiklerini bizlere göstermektedir.

Şehrin 7- 8 km ötesinde bir kraliyet sarayı vardır. 80 yılda yapılmıştır. Altın oyma işlerle ve mücevherlerle süslüdür. Diğer bir Çince vesikada krallarının sarayının kırmızı renkte boyalı olduğu kayıtlıdır⁹⁰.

Yapılan kazılar sonucu Uygur'lar şehirlerdeki evlerini duvarlarla çevreleyerek yaparlardı. Bu evler kaplumbağa tarzı çatı denilen kıvrık çatılı⁹¹ ve avluları iki katlı olup, eve avludan bir merdivenle çıkılıyordu. Pencereler önceki dönemlerde yuvarlak kemerliyken sonraki dönemlerde köşeli yapılmıştır. Çok kere çok katlı olan bu evlere bazen bir kat daha ilave edilmiş ancak üst kat hafif korkuluklarla çevrili plavyon şeklinde yapılmıştır⁹².

Uygur şehirleri hakan soyundan gelen prensler, ya da yerel yöneticilerden seçilen umumi valiler veya sınır bölgelerindeki askeri valiler tarafından yönetilmekteydi⁹³. Bizce bu yönetim sistemi daha sonraki kurulacak olan Türk devletlerine de örnek olacaktır. Devlet teşkilatının bu kadar sistemli olması kent kültürünü de olumlu bir şekilde etkileyecektir. Her kente atanan valiler kendi kentlerini geliştirmek için çaba sarfedecek böylece kendi hakimiyetinde olan kentleri birbirlerine yarışarcasına geliştirmeye çalışacaklardır.

---

⁸⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1971, s.116

⁸⁸ Özerdim, a.g.e, s. 113

⁸⁹ Özerdim,a.g.e, s. 115

⁹⁰ Özerdim,a.g.e, s. 115

⁹¹ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 1998, s. 113

⁹² Merey, a.g.e, s. 29

⁹³ Diyabekir, Aslan, a.g.e, s. 183

Uygurlar'ın, Çin ile Roma imparatorluğunu birleştiren İpek yolu doğu ile batıyı birleştiren yegane ticaret yoluna sahip olmasından dolayı bu yoldan sadece mal taşıyan tüccarlar değil, aynı zamanda hacılar, elçiler ,askerler, seyyahlar, ve din adamları daima bu hatlardan seyahat etme mecburiyetinde idiler. Bu sebepten dolayı Ortaçağ'da Türk dünyasının nabzı İpek Yolu üzerinde yani Uygur Türk şehirlerinde atmaktadır. Bu şehirlerde ticaret ve ziraatın geliştiği ve bunlara ait mesleklerinde tekamül ettiği gözden kaçmamaktadır. Türklere has teşkilatçılığın temin etmiş olduğu bölgede ticari alışverişlerle meydana gelen refah yüksek bir sanat anlayışının ve geniş bir kültürün doğuşunu hazırlamıştır. Çinden kalkan kervanların İran'a ve Romaya uzanmaları aynı zamanda Hindistan'a inmeleri ve bu yollar üzerinde bulunan çeşitli medeniyetlerle bu kervanları teşkil eden Türk atlıların temasları çok tesir edici olmuş Türk kültür ve sanat tarihi içinde Uygurlar'ın yepyeni bir dünya yaratmalarına meydan vermiştir⁹⁴. Uygurlar yaşamış oldukları bu coğrafya sayesinde geçmişin paha biçilmez Türk sanatı ve kültürünü kendi dönemlerine uyarlıyarak gelişim sahasında eski Türk devletlerine göre daha çok ilerleme katetmişlerdir.

Türk devlet anlayışında “ülüş” adı verilen ülke topraklarının hanedan üyeleri arasında paylaştırıldığına ya da yaylak ve kışlak alanlarının Türk boylarına verilmek yoluyla tahsis edildiğine ve kentlerin yakın çevresindeki özel bakım gerektiren bağ ve bahçelerin vergi muafiyetleri verilmek yoluyla özel mülkiyete bırakıldığına ilişkin toprak alım-satım veya kiralama senetleri ya da vergi kayıtları niteliğindeki hukukî belgeler Uygur dönemine tarihlendirilmiştir⁹⁵. Bu belgelerle halk devlet tarafından yerleşik yaşama teşvik edilmeye çalışılmış böylece yerleşik yaşam daha sistematik bir hale gelmiştir.

Uygurlar tarımsal ve kültürel yaşamlarını geliştirmek ve büyük şehirler inşa etmek için uzun süre çabalamışlardır⁹⁶. Bu çabalarının sonucu olarak egemenlikleri altındaki topraklarda önce küçük devletler kurdular sonra kısa sürede önemli kültür merkezleri oluşturdular.

---

⁹⁴ Diyabekir, Aslan, a.g.e, s. 183,184

⁹⁵ Özcan, a.g.e, s. 243

⁹⁶ Kamberi, a.g.e, s.12

IX-X. yüzyılda Arap ve Pers yazarlarının eserlerinde Karluk kağanlığına dahil olan çok sayıda şehir, kışlak, kervansaraylar hakkında bilgiler verilmiştir. Örneğin bugünkü Kırgızistan topraklarında olan *Oş, Uzgen, Kacankarbaşı, Atbaşı, Miskan, Medva, Ardalankent, Kurşab, Urast, Balasagun, Suyab, Bahlu, Camukend, Sus, Kul, Cikil, Aşağı Barskan, Şeldji, Sikul, Yukarı Barskan* ve Kırgızistan'ın kuzeyinde Karlukların başkenti olan *Suyab* ve *Balasagun*, güneyinde *Oş* ve *Uzgen*'den bahsedilmektedir⁹⁷.

Hududu'l-Alem'e göre Karluk ülkesi Türk memleketlerinin en zenginidir. Orada çok akarsu görülür; havası da mutedildir. Bu ülke de türlü meyve de yetişir. Karluklar iyi huylu cana yakın, tatlı ve nazik insanlardır. Karluklar'ın bir kısmı avcılık yapar bir kısmı şehirde oturur, bir kısmı da çobanlık ile geçinir. Servetlerini başlıca koyun, at, türlü kürkleri teşkil eder⁹⁸. Karluklar iyi huyları ve naziklikleri sayesinde Karahanlı döneminde İslamiyetin yayılımında olumlu yönde etki yapacaklardır. Çünkü İslam dininin temelinde hoşgörü politikası vardır. Bu politika sayesinde her geçen gün Müslümanlığı kabul eden kişi sayısı artacak bu sayede ileriki dönemlerde bir çok Türk-İslam devleti mevcut olacaktır.

Türkistan'da Isık-göl, Talas, Kaşgar çevreleri ile Maverünnehir'de geniş bir alan üzerine dağılıp yerleşen,⁹⁹ ahşap ve kilden evlerde oturan¹⁰⁰ Çiğiller ülkesine çok yağmur yağdığı zaman yollar çamur içinde kalmıştır¹⁰¹. Öyle anlaşılıyor ki Çiğil şehirlerinde alt yapı sistemi çok zayıftı ya da hiç yoktu. Belki de Karahanlı dönemi şehirlerinde alt yapı geliştirilerek yolların çamur içerisinde kalması engellenmiştir.

Batı Türkistan'a doğru yönelen ve Türk tarihinin kaderini değiştiren¹⁰² Karahanlıları kuran sülelenin ne zaman ortaya çıktığı ve devletin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir¹⁰³.

⁹⁷ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, çev. Mustafa Kalkan, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, 2008, s.125

⁹⁸ V. Minorsky, *Hududu'l-Alem*, Cev, Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul, Bayrak Matbası, 2008, s. 51

⁹⁹ Cevdet Yakupoğlu, *Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu'da İskân İzleri*, cilt.29, Sayı.47, Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı, 2010 ,s .109

¹⁰⁰ Yusuf Ziya Yörük, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler –Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler* Haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul vd., İstanbul 2004, s.365

¹⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lugati't Türk*, s. 236

¹⁰² Doğan, a.g.e, s. 49

¹⁰³ Genç, a.g.e, s. 19-20

Bu dönemde Maverainnehir havzasında İslam kültürü hakim olmuş, çabucak abidevi camiler, ribat denilen hem askerlik hem de din ilimlerini öğreten müesseseler, türbeler ve medreseler yükselmiş ve pek çok ilim adamı yetişmiştir. Batıda Semerkant¹⁰⁴, Sır-derya nehri boyunca uzanan bir tarım şehri olan Farab(Otrar)¹⁰⁵, Şaş(Taşkend),¹⁰⁶ doğuda zengin ve kalabalık bir şehir olan Balasagun (Süyab)¹⁰⁷ ile Şarki Türkistan'ın mühim bir şehri ve cami ve medreselerin yoğun olduğu bir şehir olan Kaşgar¹⁰⁸ ve coğrafi vaziyeti dolayısıyla Semerkand'dan ve Maverainnehr'in diğer şehirlerinden farklı olarak Merv¹⁰⁹e bağlı olan Buhara¹¹⁰ Karahanlı devletinin kültür ve ilim merkezi olmuştur¹¹¹. Uzgen, Oş, Ahsiket, Kasan, Marginan, Riştan, Hokand, Çunket, Kuba ve Kasan'da sürekli olarak para basılarak bu merkezler sürekli gelişme göstermiştir¹¹². Bu gelişim şehir kültürünün ileri bir seviyeye geldiğini göstermektedir.

Karahanlı dönemi Akbeşiminde¹¹³ evler birbirlerine yakın olarak inşa edilmiştir. Şehirde muntazam caddeler vardı. Caddeler taş döşeliydi. Caddelerin kenarlarına yaya kaldırımları yapılmıştır. Yaya kaldırımları ile arklar kesme taşlandı. Şehrin su ihtiyacı akarsu ve kuyularla sağlanmaktaydı. Akarsu künk

¹⁰⁴ S.Tülücü, *Cevheri'nin Doğduğu yetiştiği ve Yaşadığı Muhitin Coğrafi Konumu*, Kısa Tarihçesi ve Kültür Durumu, İlahiyet Fakültesi Dergisi, 2009, s. 130

¹⁰⁵ S.Frederick Starr, Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, *Fergana Valley (The Heart Of Central Asia)*, USA, 2011, s.16

¹⁰⁶ Tülücü, a.g.e, s. 130,131

¹⁰⁷ Zeki Veledi Togan, İA. c. II, s.271

¹⁰⁸ R.Rahmeti Arat, İA, c. VI, s. 406,407

¹⁰⁹ Merv, Kuzey Horosan bölgesinin en büyük kenti idi. Merv topraklarında düzinelerce yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Şehrin uzun bir rampası vardı. Şehir tek bir girişe sahip oval bir plana sahipti. Ayrıntılı bilgi için bkz. B.A. Rybakov, *Srednyaya Aziya i Dal'niy Vostok v epokhe srednevekov'ya (Orta Çağ'da Orta Asya ve Uzakdoğu)*, Moskova, Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Moskova, 1999,s.19-22

¹¹⁰ Mirza Bala, İA., c. II., s. 763,

¹¹¹ Tülücü, a.g.e, s. 130,131

¹¹² S.Frederick Starr, Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, *Fergana Valley (The Heart Of Central Asia)*, USA, 2011, s.16, Farhad Maksudov, *Konar Göçerlikten Yerleşikliğe Yerleşim Modelleri: Fergane Vadisi'nde Karahanlı Yönetim Merkezlerinin Topoğrafik Analizi*, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü (Türkiye) ve Bilimler Akademisi'nin Arkeoloji Enstitüsü (Özbekistan), 2012, s.1-10

¹¹³ Akbeşim'de 1953-1954 de arkeolog Kızlasov ve 1955-1958 de arkeologlar Zyablin tarafından arkeolojik kazılar yapılmıştır. Arkeologların çalışmaları buradaki iki budist tapınağı, bir kilise üzerinde ve bunların bulunduğu şehristan bölümünde yoğun cereyan etmiştir. Böylece incelenen binalarla birlikte şehrin genel durumu hakkında da bilgiler elde edilmiştir. Akbeşim'de dört kültür katı tesbit edilmiştir. Birinci kat V-VI yüzyıllara, dördüncü kat IX-X yüzyıllara aittir. Bu şehir Orta Asya'nın diğer şehirlerinde olduğu gibi kale, şehristan ve rabat bölümlerinden meydana gelmiştir. Cezar, a.g.e,s.29,30

borularla getirilip dağıtılmaktaydı. Su kuyuları dibe doğru darlaşan bir biçimdeydi. Kuyuların çapları fazla değildir. Aynı tarzda kuyular çöp, kirli su ve hela için de yapılmıştır¹¹⁴. Bu kuyular günümüzdeki kanalizasyonların işlevlerini görmekteydiler.

XI -XII. yüzyıllar arasında Karahanlılara başkentlik yapmış olan Uzgen bu dönemde en parlak dönemini yaşayarak X. yüzyılda önemli ticaret ve sanayi şehri olmuştur¹¹⁵.

Talas şehrinden, ilk olarak Bizans elçisi Zemark-568 yılında-bahseder. Çinli rahip Syuan Tsan, 630 yılında şehri 4 - 4.5 km genişliğinde büyük ticaret merkezi olarak tanıtır. VII-IX. yüzyıl Çin yıllıklarında şehir “Dalosı” adıyla biliniyor. İpek Yolu güzergâhında bulunması şehrin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. VIII. yüzyılda şehir “Argu Talas”, “Altun Talas Uluş”, “Talas Uluş” adlarıyla bilinirken, XI. yüzyılda “Ulug Talas” olarak da adlandırılmıştır. Taraz, sırasıyla, Batı Göktürk, Türgeş, Karluk, Karahanlı devletlerinin önemli şehirlerinden biri olmuştur. Al Makdisi X. yüzyıl Taraz şehriyle ilgili şunları belirtir: “Taraz, bağ bahçeli, kalabalık, etrafı surlarla çevrili büyük bir şehirdir ve surların çevresi hendekle çevrilidir. Şehrin dört kapısı vardır. Şehrin bir kapısının yanından büyük bir nehir akar ve nehrin öbür tarafında şehrin devamı uzanır. Pazarın tam merkezinde Ulu Cami bulunuyor”. X-XII. yüzyıllarda şehir çok gelişmiş, güzel binalar kurulmuştur. Aşabübü, Babaca Hatun kümbetleri o devirden kalan nadir eserlerdendir¹¹⁶.

Türkler Talas şehrine Altun Argu Uluş adını da vermişlerdir. En parlak dönemini Karahanlılar zamanında yaşamıştır.

Türk ülkeleri arasında İslamiyeti ilk kabul eden Şaş şehridir. Bu şehrin halkı Bilge Kül Kadir Han zamanında müslüman olmuştur¹¹⁷. Şaş mimari eserleri (ev, eşya vb.) taştan yapıldığı için bu ismi almıştır. Şaş şehrine Hunlar’ın (M. Ö II. Yüzyıl) Türkistan’a göç zamanında Çeç ya da Çaç deniliyordu. Şaş kelime olarak “ tesbih taşları ” anlamına gelmektedir¹¹⁸.

---

¹¹⁴ Cezar, a.g.e, s. 30,31

¹¹⁵ Cezar, a.g.e, s. 103,105

¹¹⁶ <http://cinaralti.net/yazarlar/325-abdrasul-sakov/5411-tuerk-duenyasnda-talas-krzistandan-kayseriye>

¹¹⁷ Biçer, a.g.e, s. 88

¹¹⁸ Ferhad Maskodov, Ders anlatısı

X-XII. yüzyıllar arasında Çu havzasında şehirlerin etrafındaki köyler büyümüş ve bazı köyler şehirlerle birleşmiştir. Böylece şehirler eskisinden daha büyük hale gelmiştir. Şehirler büyürken eski kölelik sistemi yerine ticaret ve zanaatların hakim olduğu bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu sırada şehirlerin etrafı kalın duvarla çevrili hale gelmekte, şehirler de kaleler ve şatovari sağlam binalar yapılmaktaydı. Şehirdeki konutlarda artık iki veya üç katlı duruma giriyordu. Şehristan bölümünün etrafındaki rabat bölümünde ticaret ve zanaatlar geliyordu. El sanatları çok yüksek seviyeye ulaşıyordu. İnşaat için kerpiçten başka tuğla, seramik, maden kullanılmaktaydı. Ev eşyalarında da seramik ve madenin önemli bir yeri vardı. Bu dönemde Çu ovasında en büyük şehirler *Şiş-Tübe*, *Ak-Beşim*, *Burana* ve Ruslar'ın Kırmızıdere anlamında Krasnareçenskoye dedikleri *Sarığ* ve yine Rusların step şehri anlamında Stepninskoye dedikleri *Ak-Tepe* şehirleri idi. Bu şehirler en büyük ticaret, zanaat ve idare merkezleri durumunda idi¹¹⁹.

İslamiyetten sonra, Ordu-Balık etrafına yeni mahalleler kurularak, tüccarlar ile dini mesleki hüviyetde teşkilatlar kuran sanatkarlar dış mahallelere yerleşmişlerdir. Göçebelerde onlara iltihak edince büyük şehirler kurulmuştur. Bu gelişmeden sayesinde şehircilik ile mesken mimari ilerlemiştir. İslamiyetten sonra Karahanlılar mescid ve hayır külliyesi inşasında çok çaba sarf etmişlerdir. Bu şehirlerde külliye, kaleler, köprüler, hamam ve saraylar vardır. Sarayların arıklı ve havuzlu bahçeler ve korular içinde bulunduğunu Narşahi anlatır¹²⁰.

İslamiyetin Türkistan bölgesinde kabul edilmesi ve yayılması ile birlikte Türkler Kuran-ı Kerimden seçtikleri ayetleri, Hz. Muhammed'e ait sözleri (hadis-i şerifleri), İslami inanışla ilintili sözleri ve adları camilerin, mescitlerin, evlerin giriş kapılarına, kubbelerine, duvarlarına, mihraplarına, minberlerine, sadaka taşlarına, çinilerine, minarelerine, levhalarına, şamdanlarına, örtülerine, süs ve kullanım eşyalarına işlemişlerdir¹²¹. Ayetler, hadisler ve dini sözler İslam mimarisini diğer dini mabetlerden özgün kılmıştır.

Karahanlılar döneminde dört yönden tonozlarla çevrili, küçük kubbeli girişi, küçük eyvanların açıldığı dikdörtgen planlı avlular Türk mimarlığındaki eyvanlı

---

¹¹⁹ Cezar, a.g.e, s.27

¹²⁰ Türk Ansiklopedisi,c.21, s.279, 280

¹²¹Cengiz Alyılmaz, (2009). *Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine*, Cilt.4/8, s.187

medreselerin ilk örnekleridir. Semerkant'daki Şah-Zinde yolu üzerinde yapılan kazılarda (1969-1972), bu yapı türünün önemli örnekleri ortaya çıkarılmıştır¹²².

Türk dünyası XIII. yüzyılın başlarında kent kültüründe önemli yollar katetmiştir. Fakat 1219 yılında başlayan Moğol felaketi yerleşik yaşamdaki bu katedilen yolları yok etmiştir. Bu felaketden sonra Orta Asya'daki Türk ülkeleri bir daha kendilerini toparlayamamışlardır. Moğol hakimiyeti devrinde başlayan Moğollar arasındaki sonu gelmez iç savaşlar yüzünden şehirler yakılıp yıkılmış ve memleketlerinde yaşayan halk dağıtılmıştır. Ne yazık ki göçebeliğin hakim olduğu yeni bir dünya meydana gelmiştir.

---

¹²² <http://www.restoraturk.com/restorasyon-sanat/restorasyon-sanat-tarihi/268-asya-tuerk-sanati.html>

BİRİNCİ BÖLÜM

1.2.ORTA ASYA'NIN İSLAMLAŞMASI VE SONUÇLARI

Dinin insanların yaşam tarzlarının şekillenmesinde büyük etkisi vardır. Yeni bir din, bir milletin hayatında, inanç, düşünce ve yaşayış biçiminde hiç kuşkusuz büyük değişiklikler meydana getirir.

Hepimizin bildiği gibi Türkler'de din doğaüstü (güneş, toprak, hava vb.) güçlere hayranlıkla başlamıştır. Türkler İslamlaşmadan önce Taoizm, Budizm, Atalar Kültü, Şamanizm, Hristiyanlık, Maniheizm, Zerdüştlük, Yahudilik, Mazdeizm gibi pek çok din ve inanış biçimini benimsemişlerdir. İslamiyetin yayılmasıyla beraber inandıkları bu dinleri devam ettiren Türklere İslamiyeti kabul eden Türkler kafir, müşrik gibi ifadeler kullanmışlardır.

Araştırmamızın bu bölümünde bazı bilim adamları Türklerin Müslüman olmaları konusunu ele alırken, Türk toplumları sadece tek dine inanıyormuş gibi konuya yaklaşmışlar, bu hatalı yaklaşımlarından dolayı isabetsiz yorum ve sonuçlara varmışlardır. Örneğin, Türklerin Müslüman olmalarında, eski Türk dini olan Gök Tanrı inancının İslam'ın tevhid inancına yakın olduğu söylenerek Türklerin İslamı kabul etmesinde tek sebebi bu inançta arayanlar olmuştur. Halbuki Müslümanlarla Kafkasya'da karşılaşan Türkler tek bir dine sahip olmayıp yoğun olarak Musevi ve Hristiyan, Maveraünnehir bölgesindeki Türkler ise Budist ve Zerdüştlük inancındaydılar. Bu bilgilere göre Gök Tanrı inancının daha çok yaygın olduğu dönemlerde bile çoğu Türk toplumunun farklı din ve anlayışa sahip olduğunu görmekteyiz. Böylece İslamiyetin yayılımındaki başlıca sebebi Türklerin inancı olan Göktanrı dininin İslamiyete yakınlığında aramamak gerekir. İnsanların dini inançlarını değiştirmeleri ayları, yılları alan uzun bir süreç olduğu için Türklerin İslamiyeti kabul etmesi de kolay bir süreçte olmamıştır. Bu sürece toplumsal bir ortamda bir dizi faktörün (psikolojik, sosyolojik, ekonomik vb.) etkisi büyük olmuştur.

a) Türk-Arap İlişkilerinin Başlaması ve Talas Savaşı

Bu bölümde Türklerin Araplarla ilişkilerinin başlaması, Talas Savaşı sonrasında beraber İslamiyet'in Türkler arasında ve bilhassa Karahanlılar arasında yayılışı ile İslam kültürünün Orta Asya coğrafyası üzerinde ne gibi etkilere yol açtığı üzerinde durulacaktır.

Hız. Muhammed döneminde İslamiyet 610-632 yılları arasında büyük oranda Arap yarımadasına hakim olmuştur. Hız. Ömer zamanında, Müslümanlar Sasani imparatorluğunu yıkarak İran'ı fethedip Ceyhun nehrine dayandıkları zaman Batı Göktürk devleti ile komşu olmuşlardır. Bu fetihler esnasında İslam orduları Horasan, Maveraünnehir ve Toharistan bölgelerinde Türklerle karşılaşmışlar ve uzun müddet onlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İslam ordularının Türklerle karşılaştıkları ve çetin savaşlar verdikleri ikinci bölge ise Kafkasya'dır. Azerbeycan ve Ermeniyeye'nin fethinden sonra Müslüman birlikleri Kafkas dağlarına dayanmışlar ve bu silsilenin kuzeyinde bulunan Hazar Devleti ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu ilk temaslar bizlere Türklerin İslamiyete girmesi açısından fazla bir şey ifade etmediğini göstermekte olup, Dört halife döneminden başlayan fetih hareketleri Türklerle Arapların dolayısıyla Müslümanlığın Türkler tarafından tanınmasına imkan vermiştir.

Dört Halife devrinden sonra iktidara Emeviler geçmiştir. Emevilerin başlangıçta Türk yurtlarına yönelik belirli bir hedefleri yoktur. Emeviler, planlı bir fetih hareketi olmaktan çok uzak bir nevi yağma, şeref arzusu ve baskı hareketi olarak doğuya doğru yönelmişlerdir. Kuteybe b. Müslüm'in Horasan'a vali olarak gelmesine kadar, yarım asır Türk yurtlarına akınlara devam etmişlerdir. Araplar ile Türkler arasındaki çatışmalar binlerce Türk'ün ölümüne yol açmıştır¹²³. Buna örnek olarak Emeviler döneminde Yezid adlı komutanın büyük bir ordu ile Dihistan'ı kuşatması ve bu kuşatma sonucunda Türkler'in barış istemek zorunda kaldıklarını Türkler'den on dörtbin kişiyi öldürmelerini gösterebiliriz¹²⁴.

---

¹²³ Biçer, a.g.e, s. 43-45

¹²⁴ Yahya El-belazuri, (2002). *Fütühu'l Büldan*, Ankara, çev., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları s. 482

Emeviler'in katı yönetimleri ve Arap taraftarlığında çok ileri gitmeleri, Türkler'in kitleler halinde İslamiyete girmelerini engellemiştir¹²⁵. Bu dönemde kısmi İslamlaşma olmakla birlikte, Türkler her fırsatta Araplara karşı savaşı sürdürmüş ve ağır kayıplar vermişlerdir. Türkler askeri mücadeleyi kaybetmiş ve siyasi, askeri üstünlük Araplar'ın eline geçmiştir¹²⁶.

Emevilerin sahadan çekilmeleriyle beraber Abbasiler iktidara gelmiş böylece yalnız siyasi bir inkılap olarak değil, aynı zamanda bir kültür devrimi, bir zihniyet değişmesi vuku bulmuştur¹²⁷.

Abbasiler saltanat üzerindeki haklarını Hz. Muhammed'in varisleri oldukları temeline oturtmuşlardır¹²⁸. Müstakil bir şekilde hakimiyet kurmuşlar ve Arap hanedanlığı galibiyet ve refah itibariyle son haddine ulaşmıştır¹²⁹. Abbasilerin iktidara gelmesi üzerine bir yandan Orta Asya'da İslamiyet'in yayılması, öte yandan da Türk askerlerinin hilafet ordusunda çoğalması Türk milletinin İslamlaşmasını ve İslam dünyasına hakimiyetini hazırlamıştır¹³⁰.

Türkler arasında İslam'ın yayılışının sadece Arapların Orta Asya'ya yaptığı askeri hareketlerin bir sonucu gibi gösterilmiş olması önemli bir yanılgıdır. Özellikle bu konuda **Talas Savaşı** vurgusu çok yapılmıştır¹³¹. Batı Türkistan; sahip olduğu siyasi, askeri ve iktisadi önemi sebebiyle VII. yüzyılın ilk yarısında Türkler, Araplar ve Çinliler arasında çeşitli mücadelelere sahne olmuştur¹³². Türgişler Arap ordularının doğu'ya doğru ilerlemelerinde büyük bir engeldi. 740'larda Arap istilalarına karşı Batı Türkistan'ın beyleri Çinden yardım istemişlerdir. Fakat Çin imparatoru kendi iç meseleleriyle meşgul olduğundan bu talebi geri çevirmiştir¹³³. Gök-Türk kağanlığının yıkılmasından sonra, Türkistan havzasında bir otorite boşluğu

---

¹²⁵ Ali Güler, Suat Akgül, Atilla Şimşek, *Türklük Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları, Mayıs 2007, s. 67

¹²⁶ Belazuri, a.g.e, s. 482

¹²⁷ İmam-ı Azam Ebu Hanife, İmam Ebu Mansure-i Maturidi, *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, çev., Yusuf Ziya Yörükân, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s. 133

¹²⁸ İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, C.III. İstanbul, Kayihan Yayınları, Mayıs 1992, s.68

¹²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime I*, Hazır., Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, Mayıs 1982, s. 719

¹³⁰ Osman Turan, *Türk-İslam Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, İstanbul, Ötüken Yayınları, s. 137,139

¹³¹ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2009, s. 12

¹³² Hee- Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya yayılması*, Ankara, Pınar Yayınları, 2001, s.40

¹³³ Gömeç, *Uygur Türkleri*, s. 12

doğmuş, Çinliler bundan yararlanarak 748’de Suyab’ı zapt ve tahrip etmişlerdir. Ertesi yıl da Şaş’ın yerli hükümdarı idam edilmiştir. Bunun üzerine yerli beyler Araplar’dan yardım istemişlerdir. Ebu Müslim’in kumandanlarından Ziyad.b. Salih Karluklar’ın yardımı ile Orta Asya tarihi için kesin öneme haiz Talas nehri yakınında Çin ordusunu Temmuz 751’de mağlup etmiştir.

Hee-Soo Lee göre ise Talas Savaşı’nın görünen sebebi diğer araştırmacılara göre farklı anlatılmıştır. Göktürk ve Türgiş Kağanlığının yıkılmasından sonra siyasi bakımdan Çin için yegane tehlike Taşkent’ten gelebilirdi. Askeri gücün zayıf olmasına mukabil Taşkent buraya Göktürk şehzadelerinin hakim olması sebebiyle Çin’e karşı bir Türk birliği oluşturabilirdi. Bu sebepten general Kao, Taşkent üzerine yürüdü ve Taşkent hükümdarı esir alınarak öldürüldü. Bunun üzerine Taşkent prensi Çin’den intikam almak için başta Karluklular olmak üzere bölgedeki diğer Türk boylarından, Hatta Semerkant’da bulunan Araplar’dan yardım istemiştir. Komşu devletler yardım hususunda birleşmişler, ayrıca Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar şehirlerine karşı yapmayı tasarladıkları sefer için Araplarla anlaşmışlardır. Bu bilgiler bize Talas savaşında sadece Karluklular’ın değil bazı Türk topluluklarının da Abbasiler’e yardım ettiğini göstermektedir.

“Doğuya doğru yayılma politikası” takip eden Abbasi Devleti bu talebi fırsat bilip kabul etmiştir¹³⁴. Böylece Karluklular bu savaşı fırsat bilerek Araplar’ın tarafında yer almış Çin nüfusunu zayıflatarak kontrolü kendi ellerine geçirmeyi düşünmüşlerdir. İleriki dönemlerde de Karahanlı Devleti’nin kökenini oluşturan en büyük Türk boyu olacaklardır.

Bu savaşın en önemli sonuçlarından bir tanesi de Çinliler’den alınan esirler sayesinde Semerkanta kağıt imalathaneleri kurulması ve bu imalathaneler sayesinde kağıtçılığın İslam dünyasına yayılmasıdır¹³⁵. İslam dünyası için çok önemli olan bu savaş Belazüri’nin eserinde yer almamaktadır. Fakat bu savaşı Araplar kaybetseydi belki de günümüzde Orta Asyadaki Türk’lerin çoğu Budizmi kabul etmek zorunda kalacaklardı.

---

¹³⁴ Lee, a.g.e, s. 40, 41

¹³⁵ Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 199

Merçil'e göre Batı Türkistan hakimiyeti üzerinde önemli etkisi olan bu savaşın kazanılması Türklerin bu bölge üzerindeki üstünlüklerinin devamına imkan sağlamıştır. Bu tarihten itibaren Türk-Arap münasebetleri dostça bir şekilde gelişmiş ve böylece İslam dini yavaş yavaş Türkler tarafından benimsenmeye başlamıştır¹³⁶.

Kafesoğluna göre bu savaş sonucunda dostluğa dönen ilişkiler gittikçe sıklaşarak, nihayet bir kısım Türklerin İslam ülkelerinde oturmaları veya hilafet ordularında vazife almaları ile sonuçlanmıştır¹³⁷.

(754-775) Halife el-Mansur dönemini eski müellifler Türklerin İslam alemine esaslı şekilde nüfuz etmelerinin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Halife Mu'tasım zamanında ise Türklere layikiyle değer verilmiş Me'mun devrinden itibaren ise cengaverliklerini kaybeden Araplar yerine Türklerden askeri birlikler meydana getirmişlerdir. Bu dönemde Türklerin sayısının artmasıyla beraber Türklere özel "Samarra" şehri inşa edilmiştir¹³⁸. Bu dönemde Abbasilerin Türklere verdikleri ehemmiyetden ve aralarında aşırı bir ilişki meydana gelmesinden dolayı Türklerin İslam dinini kabul etmeleri özellikle Abbasiler döneminde hızlanmıştır.

Abbasi tarihinde "Semerra Devri" (836-892) diye bilinen yarım asırlık bu devrede Türkler yalnız askeri sahalarda değil siyasi ve idari sahalarda da devletin kaderine hakim olmuşlardır. Bunun sonucu halifeler Türk birlikleriyle mücadeleye girmişler devam eden mücadeleler sonunda halifeler; siyasi ve askeri kudretlerini, Türk birlikleri de sayıca üstünlüklerini ve buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuslarını kazanmışlardır¹³⁹. Bütün bu gelişmeler Türk komutanların, Abbasilerin merkezi yönetiminin eski gücünü yitirmesinden yararlanarak, görev aldıkları yerlerde bağımsızlıklarını ilan etmelerini kolaylaştırmıştır¹⁴⁰.

İslam, Türk toplumları arasında birleştirici kaynaştırıcı bir rol oynamıştır. İslamlaşma Türkler arasında ortak bir dil imkanı doğurunca halkın birlik ve beraberlik duyguları gelişmiş ve iktidarlar tarafından halkı kontrol etmek kolaylaşmıştır. Bu durum küçük boyların bir araya gelmesini ve büyük devletlerin

---

¹³⁶Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 2006, s. 1 , R. Nelson Fry, s.464

¹³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, 2008, Ötüken Neşriyat, s. 93

¹³⁸ Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul, Bedir Yayınları, 1995, s. 206, 208, 210

¹³⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbası, 1976, s. 89

¹⁴⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ekim 2009, s. 133

doğmasını hızlandırmıştır. Türk devletleri eski Türk askeri yapısını muhafaza etmekle birlikte bazı İslami deyimleri de kullanmışlardır. Ayrıca İslami unsurları kendi geleneklerine adapte ederek *Türk-İslam* medeniyetini oluşturmuşlardır. Karahanlı ve Selçuklu örneklerinde olduğu gibi¹⁴¹.

Dihkanlar yani aristokrasi kesimi İslamiyeti kabul etmekte en isteksiz topluluk olup eski adet ve dinlerini devam ettirmeye çalışan insanlardır¹⁴². Bu topluluğun İslamiyeti kabul etmekte isteksiz olmasının nedeni bizce İslamiyetin getirdiği eşitlik anlayışı olmasıdır. Çünkü dihkanlar güçlü bir topluluk olup güçsüz insanların haklarını yok saymışlar böylece onları kendi egemenlikleri altında sürekli ezmişlerdir. İslamiyet de bütün insanlığı dihkan, çiftçi, tüccar vb. eşit saydığı için bu düşünce aristokrasi sınıfın işine gelmeyerek İslamdan önce kendilerinde var olan ayrıcalığın yok olacağından korkmuşlardır. Bu sebeplerden dolayı İslamiyeti kabul etmekte isteksiz davranmışlardır.

Türkler arasında İslamlaşma X. yüzyılda büyük bir hız kazanmıştır bu döneme kadar İslamiyetin Türkler arasında yavaş yayılmasının nedeni Emevilerin İslamiyetden daha çok Arap saltanatına önem vermeleri ve Maveraünnehir bölgesinde yeni bir dinin habercilerinden ziyade bu bölgede bir istila ordusu gibi davranmalarındı¹⁴³.

Türkler müslüman olduktan sonra İslam hukukunu benimsemişlerdir. Türklerin İslamlaşması yavaş bir seyir takip ettiği için, hukuki değişim de yavaş olmuştur. X. yüzyılda Karahanlılar dönemi hukuk alanında bir geçiş devri olarak kabul edilmektedir. İslamlaşma döneminde bile kuvvetli köklere sahip eski kamu kurumları ve hukuki yapılanma yeni din tarafından bir anda sökülüp atılmamış ve onlar ancak iç evrimleşme sonunda yavaş yavaş İslami nazariyelere uyum sağlayabilmişlerdir. İslam hukuku sonraki dönemlerde daha sistemli hale gelmiş ve daha iyi gelişmiştir.

Devlet adamları ya da zenginler tarafından halk yararına kurulan vakıflar özellikle devlet adamlarını halk yararına bağışlar yapmaya zorlamış ve vakıflar

---

¹⁴¹ Biçer, a.g.e, 156

¹⁴² R. Nelson Fry, *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman, 1965, s.1-84, Çev.,Hasan Kurt, Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, c. 41, s.442

¹⁴³ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1997, s. 64

büyük oranda sosyal dengeyi sağlamaya yardımcı olmuştur. Vakıflara bağlı olarak eğitim sisteminin temelini oluşturan medreselerin, şifahane ve aş evlerinin kurulmasıyla sosyal adaleti temin etmiştir¹⁴⁴.

İslam dininin kabulü Türk ve İslam tarihi bakımından olduğu kadar dünya tarihi açısından da önemli bir olaydır. İslam dünyasında yeni bir güç olarak görünen Türkler, bir müddet İslam devletinin hizmetinde bulundular. Daha sonra İslamiyet'in koruyucusu rolünü üstlenerek Yakındoğu, Avrupa ve Afrika'da tarihin akışını değiştirerek önemli roller oynamışlardır¹⁴⁵.

Togan'a göre ise Türkler'in İslamiyeti kabul etmeleri, Doğu ve Güney Asya medeniyetleri tesirinden ayrılarak Ön Asya medeniyetine iltihakı demek idi. Böyle cihanşumul mikyasta cephe ve istikamet değiştirmek, Türk millet için hayırlı bir iş olmuştur. İslamiyet yalnız Ön Asya medeniyetlerine değil aynı zamanda batı medeniyetine dayanan bir din olarak ortaya atılmıştır. Türkistan'ın büyük alimi El-Biruni İslamiyetin intişarı sayesinde insanların coğrafi malumatının genişlemesini ve coğrafya ilminin inkişafını bahis mevzusu etmiştir¹⁴⁶.

b)Karahanlıların Kökeni

Karahanlıları kuran sülalenin ne zaman ortaya çıktığı, hangi boy tarafından ve ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bilindiği gibi Türkler, Orta Asya'da belirli bir yerleri olmayan pek çok kabileden meydana gelmişlerdir. Dolayısıyla Karahanlı ailesinin mensubu bulunduğu kabileyi sınırlandırmak zordur. Yani biz bir devletin kökenini kesinlikle şu boy oluşturmuşur diyemeyiz. Bir boy diğer boylardan çoğunluğu oluşturmuştur diyebiliriz.

Çoğu araştırmacılara göre kuruluş genellikle 840 yılında Uygur devleti'nin yıkılmasından hemen sonra kabul edilmektedir¹⁴⁷. Bu devlet ilk olarak Issık-Gölü civarında kurulmuştur. Merkezi Balasagun idi. Sonra Doğu Türkistana gelmişlerdir.

---

¹⁴⁴ Biçer, a.g.e, s.157-163

¹⁴⁵ Muhammed Şahin, *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Okutman Yayıncılık, 2010, s. 31

¹⁴⁶ A.Zeki Veleli Togan, *Umimi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitapevi, 1981, s. 79

¹⁴⁷ Genç, a.g.e, s. 19, 20

Kaşgar'ı kendilerine başkent yaparak Samani devletini yıktıktan sonra da Maverünnehir'e yerleşmişlerdir. Buranın merkezi de Semerkant'tır¹⁴⁸.

H. Salman' a göre Talas Savaşı sonucunda Isık Göl civarında Çin hakimiyetinin kalkması Altayların batısında oturan Karlukların işine yaramıştır. Bunlar Abbasiler, Fergana Krallığı, Tibet ve Çin kendi aralarında savaştıkları bir sırada Isık Göl civarındaki Türgiş arazisine saldırarak Suyap, Talas şehirleri ile birlikte Çu nehri kenarında bulunan eski Batı Göktürk devletinin ordugahını ele geçirdiler. Böylece Karluk devleti'nin kuruluşu için siyasi ortam sağlandığı gibi geniş bir toprak paraçası da bu yeni devletin kontrolü altına geçmiştir.

744 yılında kurulan Uygur Devleti ile Karluklar arasındaki dostane ilişkiler fazla sürmüyüp Uygur-Karluk çekişmeleri Uygur devletinin çöküşüne kadar sürmüştür¹⁴⁹.

Talas savaşı (751) sonucunda Çin, Tibet, Abbasiler, Fergana ve Uygurlarla sınırlanan geniş bir bölgenin yönetimi serbest dolaşıma açılmıştır.

Arap coğrafyacısı Mesudi bu devirde Karluklar'ın durumunu şöyle anlatır :

Karluklar Fergana, Şaş ve buralara komşu ülkelerin üst taraflarında olup bir hükümdarları bulunup hakanlar hakanı onlardandır. Bu hükümdar diğer Tük ülkelerini hakimiyeti altında bulundurur ve o ülkelerin hükümdarları ona boyun eğerler. 791-892 tarihleri arasında Karluk ve Uygurlar arasında sürekli çatışmalar yaşanmıştır. 820-840 yılları arasında Karluk devletinde bir zayıflama görülmektedir işte Karahanlı Devletinin kuruluşunu da bu dönemde aramak gerekiyor. Mesudiye'ye göre muhtemelen 840 tarihlerinde Karluklar aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Doğunun başkenti Balasagun batının başkenti Talas olmalıdır. Batıdaki Karluk beyinin doğudaki yabguyu hakimiyeti altına alarak ancak askeri ve idari bakımdan serbest hareket ettiği bilinmektedir. Mesudi onu Melik statüsünde görmüştür. Aynı tarihte Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine Karluk yabgusu kendisini hakanlar hakanı ilan ederek Karahanlı devletinin temellerini atmıştır¹⁵⁰.

¹⁴⁸ M.Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, Uluçay Yayınevi, 1977, s. 1

¹⁴⁹ Necef, a.g.e, s. 162,164

¹⁵⁰ Necef, a.g.e, s. 146

Gardizi, Uygur devleti Kırgız-Karluk birliği baskısıyla dağılmıştır, hatta Gardizi bizzat Karlukların başta Uygur hükümdarı Hutoglan olmakla on iki ünlü beyin öldürdüklerini belirtmesi böyle bir ittifakın varlığını doğrulamaktadır demiştir. Bu olay günümüze kadar tarihçilerin dikkatini çekmeyerek Karahanlı devletinin kuruluşunda bir takım yanlış görüş ve tesbitlere sürüklemiştir. Aksi takdirde Yağmaların Kaşgar bölgesine gelerek Karluklar üzerinde denetim kurmaları ve onları idare altına alarak Karahanlıların esasını koyduklarına ilişkin görüşün ciddi anlamda savunulacak bir temeli bulunmamaktadır¹⁵¹.

766 yılında Karluklar, Fergana'dan kuzeye doğru Seyhun nehri'nin kolları üzerindeki Şaş, İsficab'ın doğusundan Talas'a kadar ve buradan Ordu şehrinin ve kutsal dağların kuzeyinden Balkaş gölü istikametinde Sasık ve Ala Göl'leri içine almakla Tarbagatay dağlarının en uç noktası Ay Oğuz köyünden İrtiş ve Altaylar'a kadar, Kara İrtiş Urungu nehirleri boyunca güneye doğru Ebi Nor Gölü, Yıldız Nehri'nin kuzeyinden geçmekle Bagraş gölünün batısını takip ederek Yarkent'e kadar, buradan da Bedahşan'ın doğusundan Riştan ve Hocent'i hudutları dışında bırakmak şartıyla tekrar Ferganaya ulaşarak doğu Türkistan'ın merkezini ve güneyini kaplayacak geniş bir alana yayılmışlardır. Ayrıca bazı Karluk boyları Tohoristan ve Afkanistan'ın içlerine kadar göç etmişlerdir. Böylece Karluklar VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mühim bir Türk topluluğu haline ulaşmışlardır. Bu bilgilere göre Ekber N.Necf, uzun süre Göktürlere karşı isyan halinde bulunmuş Uygur devletinin hakimiyetini dahi tanımamamış olan Karlukların VIII. yüzyıldan sonra Türk toplulukları arasında nüfuz bakımından en büyükleri olduğu halde küçük bir Yağma boyunun hakimiyetine boyun eğmiş olması olanaksız ve mesnetsiz bir görüştür demiştir¹⁵².

Mervezi'ye göre dokuz kısma ayrılan (üçünü Çiğiller, üçünü Askeliler, bir grubunu Bulaklar, bir grubunu Gügerginler, bir grubunuda Tuhsiler teşkil eden) Karluk kitleleri devletin yönetim, idari ve askeri işlerine katılarak yerleşik özellikler kazanırken, belirli bir Karluk grubu bunlardan ayrılarak göçebe yaşam tarzlarını korumuştur. Esas Karluklular ise Karahanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra yerleşik hayata geçerek birleştirici isim olarak Türk veya Karahanlı tabiriyle tanınmışlardır.

---

¹⁵¹ Necf, a.g.e, 147

¹⁵² Necf, a.g.e, s. 145

Karluqlular, Büyük Karahanlı Devleti'nin en kalabalık etnik kesimini oluşturmaktaydılar¹⁵³.

W.Barthold, V.Minorsky ve F.Sümer ve Reşat Genç'e göre de Karahanlı Devleti kesinlikle Yağmalar tarafında kurulmuştur¹⁵⁴. Yağmalar, Uygurların bir kolu idi ve başlarında bulunan hükümdarlar da Uygur hükümdar ailesindendi. Kaynağa göre Kaşgar ve Artuç kasabaları Yağmaların elinde bulunmaktaydı. Reşat Genç, Karahanlıların ortaya çıkışı yıllarında Kaşgar'ın başlıca merkezleri olması ve Yağma hükümdarlarına Karahanlılarda olduğu gibi Buğra Han denilerek bu tabirin hiç bir Türk devletinde kullanılmaması Karahanlılar'ın kökeninin Yağmalardan geldiğini göstermektedir tezini savunmuştur¹⁵⁵. Fakat biz, Karahanlıların kökeninin çoğunluğunu oluşturan Karluk kabileleridir dediğimizde gerçeği aşmış olmayız. Çünkü Buğra Han vb. gibi tabirler bir boydan diğer bir boya veya bir milletten diğer bir millete ticari, kültürel vb. etkileşimler sonucunda geçebilir. Yani bir tabirin bir boyda oluşması ve kendinden sonraki kurulacak devletin de o tabiri kullanması o devletin o boydan kurulduğu anlamına gelmez. Bunun yanında Yağma boyu gibi küçük bir boyun Karluk Kağanlığı üzerinde hakimiyet kurarak Karahanlı Devletini kurması beklenemez .

c) Karahanlıların İslam'a Girişleri

Samanoğulları¹⁵⁶'nın Maverannehir ve Türkistan'a hakim olma çabaları Karahanlılarla Samanoğulları'nın arasının açılmasına yol açmıştır. Samanoğulları

---

¹⁵³ Necef, a.g.e, s.63

¹⁵⁴ Pritsak, bu nedenle Karahanlıların sülalesi hakkında bir sonuca ulaşabilmek için, sülalenin menşei hakkında ileri sürülen her faraziyenin doğru olarak kabul edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü bu faraziyelerdeki delillerin doğruluğu, diğerlerindeki delillerin doğruluğunu ortadan kaldırmamaktadır. Bu garip durumun, yani aynı anda doğru olan muhtelif faraziyelerin mevcut olmasının sebebi, meselenin kendisine ait olmayıp, bu faraziyeleri teşkil eden ve çok defa tesadüfi kaynaklara dayanan farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır. (Çev.) *İ. A.*, VI, 252.

¹⁵⁵ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, T. T. K. Basımevi, 2002, s. 3-4

¹⁵⁶ Samanoğullarının kökenleri ve anayurtları hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak zordur. Kaynaklarda genellikle Samanoğullarının soyunun Sasani hanedanından Behram Çubin'e dayandığına ilişkin bir rivayet nakledilmiştir. Başka bir müellif ise Samanoğullarının Türk kökenli olduğunu ve Oğuz kabilesine bağlı bulunduğunu öne sürmüştür. Kökenlerinin nereden geldiği tartışmalı olan Gerdizi'nin rivayetine göre Saman Huda, Halife Me'mun'un Horasanvaliliği sırasında onun vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Samanoğullarının atalarının ana yurdu hakkında ise bazı Arapça ve Farsça kaynaklar onların isminin Semerkant yakınındaki bir köyün adından türetildiğini, bazıları ise bu köyün Belh ve Tirmiz yakınında bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Kurt, *Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları*, AÜFD Cilt XLIV (2003) Sayı 2 s. 109-129

zafiyet içine düşünce bu durumdan yararlanan Karahanlılar, Müslümanların yaşadığı yerleri ele geçirmişlerdir. Karahanlılar Ebu-Nasr adlı prens ile birlikte çok sayıda İslam ulemasının Kaşgar'a gelmesini sağlamıştır. Karahanlı hükümdarı Kadir Han'ın Samani veliahdını Kaşgar'a getirmesi Karahanlı Devleti'nin kaderini değiştiren olayların gelişmesine sebep olmuştur. Müslüman tüccarların mal ve emtiası, özellikle dokuma ve tatluları Han'ın beğenisini kazanmıştır. Bu esnada müslümanların ibadetlerine bakıp tetkiklere başlamıştır. Öte yandan Samani prensi ile gelen İslam bilginleri ve dervişlerin gayreti ile Karahanlılar arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır. İslamın gücünden ve prensiplerinden etkilenen Satuk Buğra Han Müslüman olmuştur¹⁵⁷. Rivayetlere dayanan bu adımın hangi koşullarda atıldığı ve kesin tarihi tam olarak belli değildir.

Osmanlı tarihçisi Münecim Baş, Bağdat vakanüvisliğinde yaşayan ve son tahlilde, 1105 tarihinde Abbasi sarayına Karahanlı elçisi olarak gelmiş Ebülmeccid Mahmud bin Abdülcilil adlı birinden kaynaklanan bir rivayete dayanarak, memleketi Artuç olan Satuk Buğra Han'ın müslümanlığı kabul eden ilk han olduğunu yazmıştır. Bunun Buharalı bir fakih'in etkisiyle gerçekleştiği söylenmektedir¹⁵⁸.

Kendi istekleriyle Orta Volga bölgesinde Bulgarlar'dan sonra müslümanlığı kabul etmiş ikinci devlet olan Karahanlı Devletinde¹⁵⁹ *Abdülkerim Sâtuk Buğra Han* döneminde, İslam ilk olarak azatlı köleler arasında yayılmaya başlamıştır¹⁶⁰. İslamiyetin kabulüyle beraber Karahanlı devletini kuran Türk boyları arasında da İslamiyet yayılmaya başlamıştır. Satuk Buğra Han, hakimiyeti döneminde gayrimüslümlere karşı sürekli savaş halinde bulunmuş ve başarılarından dolayı "el-Mücahit", "el-Gazi" unvanlarıyla anılmıştır.

Maveraünehir'de kurulmuş ilk Türk devleti olan¹⁶¹ Karahanlılar'ın İslamiyeti Orta Asya'ya yaymalarına karşı en güçlü engeli Uygurlar oluşturmuşlardır. Uygurlar'ın çoğunluğu Tiyanşan ve Tanrı dağları eteklerinde yani Beş-Balıg ve

---

¹⁵⁷ Biçer, a.g.e, s.87,88, Necef, a.g.e, s. 200

¹⁵⁸ Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.479, Osman Turan, "Türkler ve İslamiyet", *Türkler Ansiklopedisi*, c.IV, Ankara 2002s.295

¹⁵⁹ Şeşen, İbn Fazlan Seyahatnamesi, s. 203

¹⁶⁰ El-Muheyim, a.g.e, s. 6

¹⁶¹ Carlos Ramirez-Faria, *Concise Encyclopedia Of World History*, Atlantik yayın, Hindistan, 2007,S.409

Turfan civarında yaşamıştır. Karahanlılar, Uygurlara karşı yaptıkları savaşları cihad olarak görmüşlerdir. Satuk Buğra Han özellikle bütün hakimiyeti boyunca yüzünü doğuya çevirerek gayrimüslim olan bu Türklerle mücadele halinde olmuştur¹⁶². Satuk Buğra Han'ın Uygurlara karşı yapmış olduğu savaşları cihat olarak görmesi Uygurların İslam dinini kabul etmeyişiinden olup Uygurların hakim olduğu bu bölgelere İslamiyeti yaymak istemesindedir.

Karahanlı hükümdarı *Musa Han*¹⁶³ döneminde Uygurlara karşı yapılan savaş sonucunda Uygurlar yenilmiş böylece Türkler arasında Budizm ve Maniheizim'in sonu gelmiştir. Doğu Türkistan İslam hakimiyeti altına girmiş ve Uygurlar arasında İslamiyet hızla yayılmıştır. Musa Han bu savaşlarda cihad için İslam ülkelerinden Türkistan'a gelen alim ve mücahitlerin desteğini görmüştür¹⁶⁴.

Barthold'a göre, Karahanlı hükümdarı Satuk'un oğlu Baytaş Süleyman Arslan zamanında (958-970) neredeyse bütün Karahanlı toplumu müslüman olmuştur¹⁶⁵.

999 yılında Maveraünnehrî istila eden ve böylece Samani Devletinin temellerini yıkan *Nasr b. Ali İlek Han* döneminde İslam dini, doğuda yeni bir çıkış yapmıştır. Çünkü İslam dini Türkistan'ın pek çok yönlerinde yayılmıştır¹⁶⁶.

Nasr b. Ali İlek Han 1013 yılında vefat ettiğinde kardeşi *Ahmed Togan Han*, Karahanlı Devlet yönetiminde tek başına kalmıştır. Nasr, hemen Gazneli Sultan Mahmud ile barış anlaşmasına girişmiştir. Böyle bir anlaşmaya girişmesinin amacı, kendini cihada hasretmekti. Gazneli Mahmud'a bu bağlamda şöyle demiştir: "Senin Hind gazvesiyle, benim de Türklerle savaş ile uğraşmam ve birbirimizle uğraşmaktan vazgeçmemiz, İslam'ın ve müslümanların yararınadır". Gazneli Mahmud da, Nasr'ın bu isteğine olumlu karşılık vermiştir. Böylelikle aralarındaki çekişmeyi, inanç bağı gidermiş ve her ikisi de müslüman olmayanlarla savaşmakla meşgul olmuşlardır.

Müslüman olmayan Türkler, Çin tarafından Türkistan'a gelip Karahanlı Devleti'ne bağlı bazı bölgeleri ele geçirerek ganimet ve esir almışlardır. Bu nedenle

---

¹⁶² Biçer, a.g.e, s.90-102

¹⁶³ Pritsak, Musa b. Sâtuk'un İslamlaştırma hareketinde Ebu'l-Hasan Muhammed b. Süfyan el-Karamâtî'nin de yardımı olduğunu belirtmektedir. *İ. A.*, VI, 253. Bu da göstermektedir ki, bu harekette bir kişi yardım etmemiş, pek çok müslüman davetçi yardımda bulunmuştur.

¹⁶⁴ Biçer, a.g.e, s. 89-103, necef, a.g.e, 203-206

¹⁶⁵ V.V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Yay. Haz. Hakkı Durdun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1990, s. 273-274

¹⁶⁶ El.-Muheymid, a.g.m, s.8

Togan Han, yakın bölgelerdeki müslümanlara, müşrik Türklerle savaşmaları için çağrıda bulunmuştur. Yapılan savaşta gayrimüslimlerden pek çok kimse öldürülmüş ve esir alınmış, hayvanlar ve daha önceden bilinmeyen, sayısız pek çok Çin yapımı eşya ile altın ve gümüş kaplar ganimet olarak ele geçirilmiştir¹⁶⁷. Bu ele geçen Çin yapımı altın, gümüşten yapılmış bir çok eşya Karahanlı Devletindeki zanaatkarlar tarafından örnek alınarak kendi ürettikleri eşyalarda etkili olmuş olabilir.

Togan'ın vefatından sonra yerine kardeşi *Şerefü'd-Devle Ebu'l-Muzaffer Arslan Han* geçmiştir. Türkistan ile Çin arasında bulunan Hoten şehrinin fethi, Kaşgar hükümdarı *Kadir HanYusuf*'a nispet edilmektedir. Kadir Han, bu şehri fethi esnasında Budistler tarafından şiddetli bir mukavemetle karşılaşmıştır. Hatta bu esnada şehrin içerisinde bazı müslüman insanların kabirlerine rastlamıştır. Bu da göstermektedir ki, bundan önce müslümanlar bu şehrin fethi için uğraşmışlardır. Bundan sonra da İslam, burada bulunan Hıristiyanlık ve Budizm gibi diğer dinlerle birlikte yaşamaya devam etmiştir.

Kadir Han, 1032 yılında Hoten şehrinde vefat etmiştir. Ardından iki oğlu hakimiyeti ele geçirmek için birbirleriyle mücadele içerisine girmişlerdir. Bunun sonucunda Karahanlı Devleti Doğu ve Batı Karahanlılar olmak üzere ikiye ayrılmıştır¹⁶⁸. Doğu Türkistan'da bir devlet kuruldu ve Süleyman Arslan Han (Ebu Şuca' Arslan Han); Kaşgar, Balasagun ve Hutun gibi vilayetleri kendi hakimiyetine katmıştır. Kardeşlerinden Buğra Han Muhammed'e, Taraz ile İsficab'ı, Mahmud'a ise Arslan Tigin unvanıyla ülkenin doğusunu vermiştir¹⁶⁹.

Karahanlı ailesi fertleri arasında savaşlar ve bölünmeler meydana gelmesine rağmen, bu durum bazılarını, önceki yönetimlerinin belirgin bir özelliği olan cihada devam etmekten alıkoymamıştır.

Ebu Şuca' Arslan Han, 1043 yılında, kış mevsimini Balasagun ile Kaşgar civarında olan kalabalık putperest Türklere karşı cihadla geçirmiştir.

1044 yılında İsmâîlî¹⁷⁰ davetçileri Batı Türkistan'da kendi mezheplerini yaymaya çalıştıklarında ve insanları Mısır hükümdarı el-Mustansır Billah'a itaate

---

¹⁶⁷ El.-Muheymid, a.g.m, s.9

¹⁶⁸ El.-Muheymid, a.g.m, s. 10

¹⁶⁹ Genç, KDT, s.27

¹⁷⁰ Şiiiler arasında ayrılık, Ali neslinden altıncı imam Cafer el-Sadık'ın 765'de vefatından sonra vuku bulmuştur. Cafer'in halefi büyük oğlu İsmail olacakken, açık olmayan sebeplerden dolayı Musa olmuştur. Böylece Ca'fer'in vefatından sonra Şia, iki kısma ayrılmıştır. (Miladi 10. yüzyıl) başından itibaren İsmâîlî propagandistleri mezheplerini İslami Doğu'da pazarlamaya giriştiler. Hüseyin el-Mervezî ve onun öğrencisi Ebu Ubeydullah en-Nesefti, Doğuda İsmâîlî propagandistlerin ileri

çağırdıklarında, Mahmud Buğra Han onları pusuya düşürmüş böylece İsmâîlî tehlikesi durdurulmuş ve Orta Asya bölgelerinde, bu davetin yayılması engellenmiştir¹⁷¹.

Ebu Şüca' Arslan Han 1046 yılında Balasagun ve Kaşgar halkını İslama davet etmiştir. Bu daveti kabul etmemelerine ve müşrik olarak kalmalarına rağmen Arslan Han, onlara devletin sınırlarında kalmalarına müsaade etmiştir. Ebu Şüca Han bu hareketiyle müslümanlıkta hoşgörü politikasını uygulamıştır.

Doğu Karahanlı Devleti, geçmişte İslam'ı yaymak için büyük çabalar sarfetmiş ve bu çabalar sonucunda emirler arasında bitmek tükenmek bilmeyen iç çekişmeleri sona erdirmişken, 1047 yılında devlet üzerinde hakimiyeti paylaşan Mahmud Buğra Han ve Arslan Han kardeşler arasında mücadele yeniden başlamıştır.

Batı Karahanlı Hakanlarının cihad alanındaki gayreti, doğulu kardeşlerinin üstlendikleri gayretten az idi. Bize göre bunun sebebi, Batı Karahanlı Devleti'nin, Mâverâünnehir bölgesinde (Batı Türkistan) yer almış olmasıdır. Bu da, Batı Karahanlı Devleti'ne cihad için çıkma ve hareket etme imkanı vermemiştir. Bu devlet, pek çok yönden müslüman devletlerle çevrili idi. Harezmler gibi Gazneliler, Selçuklular ve Doğu Karahanlılar ise, tamamen Çin bölgelerine sınır idi.

İki devlet (Batı-Doğu Karahanlılar) arasında var olan aile çekişmeleri, Doğu Karahanlı Devleti için sürekli bir tehdit teşkil eden ve doğudan gelen müslüman olmayan Türklerin tehlikeli saldırıları karşısında, İslamî birliğin oluşmasını engellemiştir.

Şemsü'l-Melik (1069) Han döneminde Buhara cami yenilenmiştir. Şemsü'l-Melik Han, bu işe teşebbüs ettiğinde Buhara'daki zenginler ve ileri gelenler, bunun için gerekli yardımda bulunmak üzere bir araya gelmişlerdir. Şemsü'l-Melik'in, alimlere, kendine mahsus olan ve Buhara yakınında "Kark Aleviyan" adıyla bilinen tarım arazisini hibe ettiği rivayet edilmektedir¹⁷². Yine burada İslamın temelinde var olan yardımlaşma hassasiyetini görebiliriz. Kuran-ı Kerim'de buna en güzel örnek Zühruf suresinin 32. ayetinde verilmiştir: "Rabbinin rahmetini onlar mı

---

gelenlerindedir. Siyâsî ve ilmî sınıftan pek çok kişi, bu mezhebe meylenmiştir. Büveyhiler döneminde İsmâîlî propagandistleri, Irak ve İran'da davetlerini alenen uygulamaya geçirdiler. Hasan es-Sabbâh'ın, 483/1090 yılında Alamut kalesini istilâ etmesiyle İsmâîlî hareket, İran'da devletini kurmayı başardı. Bu hareket hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Bernard Lewis, İ.A, c.V-2, s.1120-1122

¹⁷¹ El-Muheymid, a.g.m., s.11

¹⁷² El.-Muheymid, a.g.e, s.13-14

paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır”¹⁷³. Şeklindeki ayet zenginler ve ileri gelenler mallarının bir kısmını devlette vakıf vb. gibi hayır amaçlı işlerde kullansın ve muhtaç insanlara yardım yapsın ki insanlar arasındaki yardımlaşma hassasiyeti diğer gayrimüslim insanları etkilesin ve bu düşünce ahirete kadar mevcut olsun.

Vefatından sonra (1087) yerine Semerkant’da oğlu Ahmed Han iktidara geçmiştir. Elimizdeki mevcut kaynaklar, İslam’ı yaymada, kendisinden önceki sultanlar örneğinde olduğu gibi, bu han’ın kayda değer bir çabasından bahsetmemişlerdir.

Arslan Muhammed Han (1101-1130), Batı Türkistan’da bulunan Karahanlı şehirlerinde İslam’ı yayma ve İslâmi imâr yapımında erişilebilir oranda gayretleriyle pay sahibi olan Karahanlı Devleti hakanlarının başında gelmektedir. Özellikle Beykent ve Buhara şehrine önem vermiştir¹⁷⁴.

Arslan Han, Abbâsî hilafeti ile kendileri arasındaki bağların güçlenmesi için daha önceki Karahanlı Devleti hükümdarlarının siyasetini takip etmiştir. Dolayısıyla, her iki taraf arasında karşılıklı elçilikler açılmıştır.

Karahanlı hükümdarı Arslan Han, müslüman olmayan Türklerin (Karahitaylılar) kendi ülkesine karşı arka arkaya gerçekleştirdikleri savaflara karşı koyma hususunda gözle görülür çabalar sarfetmiştir. Durum o dereceye ulaşmıştır ki, iktidarı süresince Türkistan ile Çin arasındaki yollar üzerine her yıl, kendine tabii binlerce aileyi yerleştirmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁷⁵. Bu iskan politikası Selçuklu Devleti, Osmanlı İmparatorluğu gibi devletlerce de kullanılmış bu sayede fetihler kalıcı olmuş ve fethedilen yerlerin siyasi, askeri ve sosyal yönden güvenliği sağlanmış böylece Türkleşme ve İslamlaşma sentezi kolay bir şekilde ilerleme kaydetmiştir.

Karahanlı Devleti’nin, doğusu ve batısı XI. yüzyıldan itibaren, sahip olduğu güç ve otoritesini kaybetmiş bir noktaya gelmiştir. Bunun sonucunda, bölgede istikrarsızlık ve iç olaylar meydana gelmiş ve Melikşah ve oğlu Sencer gibi bazı Selçuklu hükümdarlarının iç işlerine karışmalarına neden olmuştur. Karahanlı

---

¹⁷³ Kuran’ı Kerim, *Zuhrüf Suresi* 32. Ayet,

¹⁷⁴ El.-Muheymid, a.g.e, s.15-16

¹⁷⁵ El.-Muheymid, a.g.m, s. 17

Devleti bu duruma, başkentleri Kaşgar'ı ele geçirmeyi hedefleyen Karahitaylılar'ın saldırılar düzenlediği bir zamanda düşmüştür.

Ahmed b. Hasan (1128) ve daha sonra Mahmud b. Muhammed Arslan Han (1137) Büyük Selçuklularla savaş yapmış hezimete uğrayan Karahanlılar Semerkant'a doğru çekilmeye başlamışlardır. Daha sonra Büyük Selçuklular ve Harezmliler arasında yapılan Katvan savaşı sonucunda Müslüman olmayan Harezmliler, Mâverâünnehir bölgelerine hakim olmalarına rağmen, Karahanlı ailesi liderlerini yok edemeyerek hepsi de hakim oldukları şehirlerde yerlerinde kalmışlardır. Harezm yönetimi, onları haraca bağladı ve varlıklarına göz dikmiştir. Onlar, Harezm hükümeti sarayında temsil edilmişlerdir. Bu, Harezm yönetiminin, bu bölgedeki ezici çoğunluğu oluşturan müslümanlar karşısında dini şuuru harekete geçirme isteğidir.

Maveraünnehir bölgesi, 1215 yılında bölge Kraliçesi ile Sultan Alaaddin Muhammed Harzemşah arasında mücadelenin başlamasına kadar, Harezm kralının yönetimi elinde kalmıştır.

Türkistan Karahanlılar döneminde, pek çok müslüman ulemanın bulunmak istediği yer haline gelmiştir. Karahanlı Devleti hakanlarının teşviki ve cesaretlendirmeleriyle, Türkistan uleması, Kur'an ilimleri ve Tefsir çalışmalarına önem vermişlerdir. Karahanlı yöneticilerin, fakih ve âlimleri korumaları sonucu Karahanlı şehirleri, âlimlerin sığınağı haline gelmiştir. Gerek fakihler, gerekse âlimler, te'lif ettikleri eserlerini, bu yöneticilere hediye etmişlerdir.

Karahanlılar Türk İslam birlikteliğini sağlamakta başarılı olmuş ve Selçukluların batıya yönelmesinin aksine İslamiyeti Çin'e doğru özellikle Doğu Türkistan'a Türk coğrafyasına yaymışlardır¹⁷⁶. Bizce Karahanlılar da Selçuklular gibi batıya yönelseydi bugün Doğu Türkistan coğrafyasında yaşayan insanlar İslamiyetle tanışmayıp tamamı Budizm ya da farklı farklı dinlere inanıyor olabilirdi.

Bu dönemde Maveraünnehir havzasında İslam kültürü hakim olmuş, çabucak abidevi camiler, ribat denilen hem askerlik hem de din ilimlerini öğreten müesseseler, türbeler ve medreseler yükselmiş ve pek çok ilim adamı yetişmiştir. Batıda Semerkant, Buhara, Farab (Otrar), Şaş(Taşkend), doğuda Balasagun (Süyab)

---

¹⁷⁶ Biçer, a.g.e, s.103, Necef, a.g.e, s. 206

ile Kaşgar, Karahanlı devletinin kültür ve ilim merkezi olmuştur¹⁷⁷. Müslümanlar'ın fethettikleri yerlere cami, mescit, medrese vb. gibi dini binaları inşa etmelerindeki amaç buraları İslamlaştırarak İslami hizmetlerini rahatça yapabilmektir. Özellikle camiler sadece bir ibadet yeri olmayıp aynı zamanda İslamın sembolü idi.

Bu dönemde Maverünnehir ile bozkırlar arasında daima mevcut olan sıkı ticarî ilişkilere bakılırsa, Maverünnehir'de taraftarları olan mezhepler göçebeler arasında yavaş yavaş yayılmıştır. Ticaret vasıtası ile bütün dinler göçebelere bu şekilde ulaşma imkanı elde etmiştir¹⁷⁸.

İslamiyetin Türkistan bölgesinde kabul edilmesi ve yayılması ile birlikte Türkler Kuran-ı Kerimden seçtikleri ayetleri, Hz. Muhammed'e ait sözleri (hadis-i şerifleri), İslamî inanışla ilintili sözleri ve adları camilerin, mescitlerin, evlerin giriş kapılarına, kubbelerine, duvarlarına, mihraplarına, minberlerine, sadaka taşlarına, çinilerine, minarelerine, levhalarına, şamdanlarına, örtülerine, süs ve kullanım eşyalarına vb. işlemişlerdir¹⁷⁹.

d) Karahanlı Devleti Sınırları ve Bu Sınırlar İçerisindeki Şehirler

Tanrı Dağları çevresine, Doğu Türkistan'a ve Yedisu Bölgesine sahip olan Karahanlılar, Batı Türkistan'da X. Yüzyılda Samanilerle karşılaşmışlardır. O dönemde çoğalan kargaşalar yüzünden Samani Devleti gücünü kaybetmeye başlamış ve bu durum Karahanlı *Buğra Han Harun* tarafından değerlendirilerek, 990-992 arasında İsficab ve Buhara gibi önemli Samani şehirleri Karahanlılar tarafından fethedilmiştir (*Ek 15 ve Ek 16*)¹⁸⁰.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu dönemde Maverünnehir havzasında İslam kültürü hakim olmuş, çabucak abidevi camiler, ribat denilen hem askerlik hem de din ilimlerini öğreten müesseseler, türbeler ve medreseler yükselmiş ve pek çok ilim adamı yetişmiştir. Batıda *Semerkant*, *Buhara*, *Farab*, *Şaş*, doğuda *Balasagun* ile

---

¹⁷⁷ Tülücü, a.g.e, s. 130,131

¹⁷⁸ V.V. Barthold, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, s. 273-274

¹⁷⁹ Alyılmaz, a.g.e, s.187

¹⁸⁰ Maksudov, a.g.m, s.2

Kaşgar, Karahanlı devletinin kültür ve ilim merkezi olmuştur¹⁸¹. Batı Göktürk, Türgeş, Karluk devletlerinin önemli şehirlerinden birisi olan *Talas* (Altun Argu Uluş) şehri ise en parlak dönemini Karahanlılar zamanında yaşamıştır¹⁸². Bugün Kırgızlar tarafından Barsgoon olarak adlandırılan *Barsgan* (Barshan),¹⁸³ *Sayram* (İsfiçab), *Debusiya*, *Yarkend* de diğer önemli Karahanlı şehirleridir.

Ayrıca 991-992'den XII. Yüzyılın sonuna kadar Karahanlıların terkinde olan Orta Asya'nın kuzey-doğusunda Tanrı Dağları ve Pamir Dağları eteklerinde bulunan Fergana Vadisi eski Türk tarihinde, tarihi ve kültürel bir bölge olarak önem taşımış ve bu vadiye Karahanlılara ait *Ahsiket*, *Vanket*, *Kasan*, *Kuba*, *Marginan*, *Riştan*, *Uzgen*, *Oş*, *Hokand*, *Çunket* adında en az on yönetim merkezi bulunmuştur. Bu şehirlerde darphanelerin bulunması yönetim merkezi haline gelmelerini sağlamıştır. Yani siyasi-iktisadi durum mezkûr memuri merkezlerin seçilmesinde çok etkili olmuştur¹⁸⁴. Karahanlı şehirlerinin özellikle merkezi şehirlerin kurulmasında yükseklik, eğitim, bakı ve görülebilirlik açısı da büyük önem taşımıştır¹⁸⁵.**(Ek 17)**

Samaniler döneminde Fergana Vadisi konar göçer kavimlere sınırdaş olan periferik tarım vahası olmuşsa da, Karahanlı zamanında yoğun kentsel gelişime çekilen bir bölgeye dönüşmüştür ve Batı Türkistan'ın güney-batısındaki geleneksel olarak gelişmiş bölgeleri geride bırakmıştır¹⁸⁶.

---

¹⁸¹ Tülücü, a.g.e, s. 130,131

¹⁸² Aşık,a.g.e,s.143

¹⁸³ Genç, R., (2005). *Karahanlılar Döneminde Kırgızistan*, MSBD , C. VII., Sayı 14

¹⁸⁴ Bakı analizi sahanın dört yöne (kuzey, güney vs.) göre nasıl bir konumda bulunduğunu gösterir ve tarım ve hayvancılık açısından sıcak ve nem durumda kalma veya ışık ve gölgede kalma süresini belirlemede katkı sağlamıştır. Görülebilirlik analizi seçilen yerleşkeden etraftaki görünebilen alanları belirler. Gölgeleme analiziyle birleştirilen haritada Karahanlı yönetim merkezlerinin sahada stratejik anlamda nelere önem verilerek seçildiğini aydınlığa çıkarmada yararlı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.,Farhad Maksudov, *Konar Göçerlikten Yerleşikliğe Yerleşim Modelleri: Fergane Vadisi'nde Karahanlı Yönetim Merkezlerinin Topoğrafik Analizi* s.4-8

¹⁸⁵ Maksudov, a.g.m, s.7

¹⁸⁶ Maksudov, a.g.m, s. 9

2. BÖLÜM

2.1 KARAHANLI KENTLERİNDE KENTSEL ZANAAT

Karahanlılar döneminde kentlerin sayısının artması ve alanlarının genişlemesi; ticaret, zanaat ve tarım arasındaki iş bölümlerinin birbirleri arasındaki ilişkileri daha da derinleştirmiştir. Sırf kentsel nüfusun artması toplumda yeni iki durum yaratmıştır:

Birincisi, şehirlerdeki ve köylerdeki nüfus oranının değişmesi tarımsal üretimi daha da önemli hale getirmiştir. Sovyet arkeoloğu Tolstov'un yaptığı araştırmalara göre, Harezm bölgesinde VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar tarım arazilerinin hızla genişlemesi tarımın ve genel olarak sosyo-ekonomik hayatın gelişimini sağlamıştır¹⁸⁷.

İkincisi, kentsel nüfusun artması ile çeşitli nüfus gruplarının oranı da değişmiştir. VII.-VIII. yüzyılda zanaat ürünlerinin ana tüketicileri zengin tüccar ve çiftçilerden oluşmuştur. Zanaatçılar tarafından tüketilen ürünlerin miktarı kentte üretilen veya dıştan getirilen tüm ürün miktarına nispeten çok düşüktür. IX.-X. yüzyılda kentlerin nüfusu beş kat artmıştır. Ayrıca, şehir nüfusunun artması tüm zanaatı ve sanayisiyle birlikte hizmet sektöründe meşgul nüfusun orantılı olarak artmasını da sağlamıştır. Zanaatçı ve tüccar sayısı çok yükselerek neredeyse kentte satılan tüm ürünlerin esas tüketicisi olarak ortaya çıkmışlardır. Böylece bir zanaatçı önceki dönemlere göre daha çok diğer zanaatçılar için çalışmaya başlamıştır. Zanaatçılar ve küçük tüccarlar kentlerin görüntüsünü belirleyen temel kent nüfusu olarak ortaya çıkmıştır.

---

¹⁸⁷ Tolstov, *a Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta*. M., 1962, s.248

El emeği koşullarında üretimin artması Ortaçağ zanaatı için tipik olan uzmanlaşma ile gerçekleşmiştir. Çoğalmış ürün miktarı yeni şekildeki dükkân, depo ve ticaret organizasyonunu talep etmiştir. Bu sürecin detayları hakkında konuşabilmek için, yani üretim miktarının artması, ürün çeşitleri, zanaatçıların sayısı ve uzmanlık alanları, onların yaşam kaliteleri, kazançları, atölye organizasyonları, ürün fiyatları ve tüccarların gelir seviyesi, iç ve dış ticaretin ilişkileri hakkında konuşabilmek için çok az veriye sahibiz. Bu verilerden birincisi Ortaçağ yazarlarının eserlerinde yüzlerce çeşit ürünler (genellikle kıymetli, ihracat için üretilen ürünler) hakkında verdikleri bilgilerdir. Fakat o ürünlerin gerçek şekilleri hakkında bile net bilgiye sahip değiliz, çünkü onların kalıntıları günümüze kadar saklanmamıştır. İkincisi ise bizlere geniş bilgiler sunan arkeoloji bilimidir, en başta çok basit bir şey olan seramik hakkında çok veriyi temin etmektedir. Fakat Ortaçağ yazarları çanak-çömleklerin günlük hayatta kullanılan sıradan eşyalar oldukları için onlar hakkında bir şey yazmamışlardır.

Bakırcı, dokumacı, çömlekçi, cam üreticilerin ürünlerinin, üretildiklerinden ne kadarının geniş piyasaya çıktığını ve ne kadarının üretilen kentte kaldığını belirlemek için bir istatistiğimiz yoktur. Adı geçen zanaat türlerinin gelişmesi için kentin iç ihtiyaçları için değil dıştan ve uzak yerlerden talebinin çok olması gerekmektedir. Aynı zamanda kendi zanaatı ile uğraşan birçok insanı içine alan büyük kentlerin çeşitli işçilere daima ihtiyacı olmuş ve mahallelerde ve köylerde ev meşguliyeti sayılan çeşitli uğraşların uzmanlaşmasını meydana getirmiştir. Bu meşguliyetler sayesinde birçok insan geçimini sağlamıştır.

Zanaat ürünleri, şehir hayatı ve üretim faaliyetleri hakkında bizlere bilgi verdiği için çok önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmamızda zanaat ürünlerini değerlendirmeye çalışacağız.

a)Tekstil Üretimi

Binlerce yıldan beri insanoğlu, doğal şartlara karşı kendini koruma ihtiyacı duymuş bu ihtiyaçtan dolayı iklim koşullarına uygun kendini soğuktan ve sıcaktan koruyacak giyim eşyaları yapmıştır.

Hayvan postlarıyla yapılan ilk kıyafetlerden sonra insanoğlu zamanla dokuma sanatını ortaya koymuştur. Dokuma sanatı insanlığın en eski sanatlarından biridir. Çeşitli koşulların zorlaması sonucu birtakım yeniliklerin de bulunmasıyla dokuma sanatı sürekli gelişmiştir. Bu gelişme bugün bile akıl almayacak bir hıza ulaşmıştır. Dokumacılığın ortaya çıkmasıyla birlikte ilk olarak giyim ihtiyacı karşılanmıştır. Geçen yüzyıllar boyunca da her toplum kendi kültür ve sanat anlayışına, refah ve teknik imkanlarına göre kumaşları süslemeye, renklendirmeğe başlamıştır. En eski uygarlıkların kurucularından olan Türk Devletleri de kendi kültürlerine göre dokumacılık sanatını geliştirmişler ve dünya kumaşçılığında önemli bir yer edinmişlerdir¹⁸⁸. Bu Türk devletlerinden olan Karahanlılar da İslamiyetin kabulüyle beraber kendi kültürlerine ve İslamın getirdiği yeniliklere göre dokumacılık sanatını geliştirmişlerdir.

XX. yüzyıl başlarına kadar çok sayıda zanaatçı en çok yaygınlaşmış üretim türü olan dokumayla meşgul olmuştur¹⁸⁹. Çünkü tekstil eşyalar insanların sürekli ihtiyaç duydukları zaruri şeylerdir.

Makine üretimi ortaya çıkmasına kadar profesyonel şehir dokumaları ve köy dokumaları arasında pek fark yoktu. Bazen şehirlerde daha kaliteli ve pahalı kumaş kullanıldığı için fiyatlar daha yüksek olabiliyordu. Orta Asya'da IX.-XII. yüzyıllarda köylerde dokuma işçiliğinin yaygın olması hakkında pek fazla bilgi yoktur ama şehirde seri üretimin yaygın olması piyasaya kumaşı temin etmede şehrin önemine tanıklık etmektedir. Bu dönemde kumaşlar yünden (kaba ve en ucuz kumaşlar elde edilmiş), keten, pamuk ve ipekten yapılmıştır¹⁹⁰.

Pamuk Orta Asya'da Fergane Vadisi, Taşkent, Buhara, Semerkant, Merv gibi büyük vahalara ekilip yüzyıllarca bozkır sakinlerinin, yerel çiftçilerin ana geçim kaynağı olmuş ve önemli bir ihrac maddesi haline gelmiştir¹⁹¹.

---

¹⁸⁸ Fikri Salman, *Tarihi Türk Kumaşlarında Desen Ve Renk Anlayışı*, Erzurum, 2010, s.141

¹⁸⁹ Suhareva, *K istorii gorodov Buharskogo hanstva. (Istorika-etnograficheskie ocherki)*. Tashkent, 1958, s.123

¹⁹⁰ BGA, *Biblioteka Geographorum Arabicorum*, cilt I, 1870, s. 263

¹⁹¹ E. J. Grube, *The Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture*, Cilt II., New York, Şubat 2009, s.415

Tekstil üretimi şehirlerde ve köylerde yapılmış, ama çok kaliteli kumaşların üretimi birkaç merkezde toplanmıştır. Bu merkezlerden en önemlisi *Merv*¹⁹²’dir. Merv vahası kaliteli pamuk ve ipek üretiminde en büyük üreticiyi hesaplamıştır¹⁹³. O dönemde Merv kendi pamuk ve kumaşlarıyla dünyaca ünlü olmuştur. İpekçilik de o kadar gelişmiştir ki, kendi ipekleri ile meşhur olan Tabaristan’a da ipekböceği yumurtası Merv’den götürülmüştür. XII. yüzyılda Merv’de ipekböceği yumurtası üretici özel kurumlar mevcuttur. İpek dokuması yine *Nisa*, *Abiverd*¹⁹⁴ ve tabii ki Merv vahasının birkaç köyünde yapılıyordu, kumaşlar “**Mervli**” adı ile pazara çıkmıştır. Nisa’da üretim hacmi o kadar büyük olmuştur ki, Moğollar bile savaştan önce 10 bin *arşın*(ölçme birimi) dokuma talep etmişlerdir¹⁹⁵.

Merv kumaşları Halifeliğin Mağripine kadar meşhur olmuştur. Es-Salibi’ye göre, Araplar genelde Horasan’dan getirilen kalın kumaşlara “**Mervi**”, ince kumaşlara ise “**Şahicani**” demişlerdir. Çünkü Merv, Horasan bölgesinin ana kenti sayılmış ve şehir Araplar tarafından “eş-Şahican” olarak adlandırılmıştır. Böylece, günümüzde de çok ince ipek kumaşlara “**Şahican**” veya “**Şahi**” denilmektedir¹⁹⁶. Anlaşıldığına göre Merv bölgesi ekonomisine ipek ticareti büyük katkı sağlamıştır.

Yazılı kaynaklarda basit ucuz kumaşlar hakkında hiç bilgi verilmemiştir, kazılarda rastlanan kumaş parçaları ise tarihi sonuçları elde etmek için pek yeterli değildir¹⁹⁷.

Kumaşlar Müslüman dünyasında sadece günlük kullanım eşyası değil onurlu giysilerle ödüllendirme geleneği ile de farklılık işaretiydi. Halifelik atölyelerinde süsleyici yazıtlarla işlenen (*tiraz*) (**Resim 1**)¹⁹⁸ özel kumaşlar dokunuyor ve onlara

¹⁹² Bu önemli bilgiler Arap ve İran tarih ve coğrafyacıları sayesinde günümüze kadar gelmiştir.

¹⁹³ BGA, a.g.a, c.I, s.263

¹⁹⁴ BGA, a.g.a, c.III., s. 323

¹⁹⁵ Sergeant, 1942-1946, *Material for history of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest. Ars Islamica*, 1 - v. IX, 1942; 2- v. X, 1943; 3- v. XIXII, 1946, s.117

¹⁹⁶ Lataif, *Lata'if al-ma'arif*, Ta'lif as-Sa'alibi Abi Mansur 'Abd al-malik ibn Muhammad ibn Isma'il 350-429 h. Bitahkik Ibrahim alAbjari, Hasan Kamil as-Sirafi. Al-Kahira, 1379, 1960, s.201

¹⁹⁷ Fedoroviç, 1969; *Issledovanie drevnih tkanej iz raskopok JuTARJe v starom Merve. Tr. JuTARJe*, t. XIV, Ashhabad

¹⁹⁸ Tiraz kumaşlarının gerçek örnekleri bölük pörçük durumda da olsa günümüze kadar gelebilmiştir. On birinci yüzyılın sonlarına kadar tirazlarda genellikle sırasıyla dua, halifenin ismi, vezir ismi, üretildiği yer ve son olarak hangi yılda üretildiği yazılmıştır. Tiraz, resmi kostümlerin bir parçasıydı. Halife tarafından ödüle layık olanlara resmi törenlerde bu tirazlardan verilirdi. İki tür Tiraz fabrikası vardı. Bunlardan bir tanesi halife ailesi için diğeri de kamu kuruluşları için iç ve dış pazarlara sunulmak için inşa edilen Tiraz fabrikalarıydı. Bu fabrikalar halifenin kontrolü altındaydı.

halifenin adı, tarih ve üretilen yeri yazılıyordu. Böyle atölyelerden biri Merv’de olup, Merv’de bulunan bu kumaşların parçaları Mısır mezarlarında bile bulunmuştur. Onların ilk örnekleri 873 tarihine aittir. Üzerindeki yazı şöyledir: “Allah onu eksik etmesin! Bu, Müslümanların yöneticisi Halife Emir Ebu Ahmed al-Mufavvak’a (Allah onu desteklesin) ait atölyede, Merv’de H.260 yılında yapılmıştır”¹⁹⁹. Bu kumaş mühlheme hakkında bilgi verir: Esası sarı ipek, atkısı iki tür boyanmamış iplik ve ipekle birlikte yapılmıştır. Nakış yazı lacivert ipekten yapılmıştır. Kumaş düz ve resimsizdir. Halifenin dışında başka kişilerin adı yazılmış kumaşlar 891 yılına ait olup “ Sahl b. Şazan ” yazısını içerir ve bu da atölye gözetmeninin adı olabilir. En son Merv tırazları 906 yılına aittir²⁰⁰.

Merv kumaşları, Halifenin ve onun aslında bağımsız olan vasallarının arasındaki yasal ve özel ilişki sistemi hakkında bilgi vermektedir. Tıraz kumaşları üretmek sıradan bir zanaat sayılmaz ve siyasi önemi açısından hutbe ve para darbu derecesinde önemli olan bir meşguliyettir. El-Mansur zamanında tıraz üretici atölyeleri posta başkanı tarafından yönetilirdi²⁰¹.

Tıraz kumaşları direkt Halife hazinesine teslim edilir ve piyasaya çıkmazdı, çünkü ordu ve saray hizmetçilerine maaş ödemesi olarak verilirdi. Bu yüzden Halife hazinesinde çok miktarda türlü kumaşlar ve dokuma ürünleri, arasında Merv’de üretilen ürünler de vardı. Böylece, Halife El-Mustakfi’nin vefatından (944-946) sonra onun hazinesindeki servetler arasında 63 bin parça Merv kumaşı, 13 bin Merv çalması (ipek ve altın ipliklerle işlenen kumaş) bulunmuştur. Belli ki, bu ürünlerin hepsi halifelik atölyelerinde üretilmemiştir. Ortaçağ yazarları kadınların ipek giysilerinin (peçe) ve çalmaların Merv’de üretildiğini, hem de Merv’den getirildiğini

---

Tıraz fabrikasının başı (Sahib el-Tıraz) Üst mahkeme yetkilileri tarafından tayin edilmekteydi. Bu görev onlar için büyük bir ayrıcalık olarak görüldüğünden dolayı yetkililerce bu görev büyük bir zevk içinde yapılmıştır. Onbirinci yüzyıl metinlerine göre, Sahib el-tıraz da görevli kişinin Mısır’da her Tıraz atölyesi yanında resmi evi bulunmakta olup Nil nehri üzerinde dört tekneye sahip olup bunları kullanabilme yetkilerine sahiplerdir. Halifenin özel tırazı baş terzi veya makasların kralı lakabında kişi tarafından saray atölyesinde elbiselerin içine dikilirdi. Bu giysiler hanedanın bütün üyeleri için hatta hanedanın köleleri için bile vardı. Yeni elbiseler yılda iki defa ya da özel günlerde dağılmaktaydı.http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/f/fragment_of_decorated_linen.aspx

¹⁹⁹ Kühnel, Bellinger, The Textile Museum, *Catalogue of Dated Tiraz Fabrics*, Umayyad, Abbasid, Fatimid. Washington., 1952

²⁰⁰ Kraçkovskaya, *Evoljucija iuficheskogo pis'ma v Srednej Azii*, EV, v. 111, 1949, s.4-7

²⁰¹ Sergeant, *Material for history of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest*, Art Islamica,s.3

yazarlar. XIII. yüzyıl başlarında ipek ve altın ipliklerle işlem verilip süslenmiş kumaşlar yani çalmalar ve kadınların ipek dokumalı giysileri yani peçeler Sarahs'da üretilmiştir. Çok kıymetli çalmaların çeşitleri Şahrıstan'da da yapılmıştır²⁰²

Resim 1: M.S XI. Yüzyıla Ait Mısır'da Bulunmuş Tiraz Olarak Bilinen Kumaş Parçası B. Brend, *Islamic Art* (London, The British Museum Press, 1991)

Tekstil üretiminde ikinci büyük merkez Buhara ve vahası olmuştur. Bu bölge pamuklu kumaş yani “zandanacı” üretiminde uzmanlaşmıştır. Buhara'dan yumuşak “Tabaristan” ve “Uşmuneyn” kumaş çeşitleri, misafir evlerin zeminine döşenecek dokumalar ve seccadeler farklı şehir ve ülkelere götürülmüştür²⁰³,

Ayrıca XIII. yüzyılda Moğollar tarafından iki kez yıkıma uğrayacak olan Buhara şehrinde²⁰⁴ tiraz devlet üretim atölyesi var olmuştur. Atölye saray ile şehristanın arasında ve camiye yakın yerde bulunuyordu. O atölyede halife için

²⁰² Yakut, *Yacut's geographisches Woerterbuch aus den Handschriften zu Berlin St. Petersburg, Paris, London und Oxford* . . . hrsg. von F. Wiistenfeld. Bd. 1-VI. Leipzig, 1886-1870, c.III, s. 72,343

²⁰³ BGA, c. III, s.324

²⁰⁴ Andrew Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, New York, Rautledge Yayınları, 2002, s.37

nakışlı perdeler, halılar, örtüler, seccadeler ve diğer şeyler üretilmiştir. Yılda bir kez Bağdat'dan özel bir resmi kişi ürünleri almaya gelirdi²⁰⁵.

Bu zanaatla Buhara dışında Zendene köyünde, Vardana ve İskeckent'te çok sayıda dokumacılar çalışmış; İskeckent'te pamuklu kumaş üretilmiştir²⁰⁶. Bu kumaş Zendene köyünden ismini almaktaydı. Meşhur *zendeneci* kumaşı Buhara vahasının birçok kentlerinde yapılıyor ve Orta Asya'nın dışında da çok popülerdi. Önce *zendeneci* kumaşı ipekten, sonra ise pamuktan yapılmaya başlanmıştır. Bu kumaş pahalıydı. Pahalı olmasının sebebi ise yapımında zor teknikler kullanılmasıdır²⁰⁷. X. yüzyıl kaynaklarına göre Zendeneci kumaşı sırmalı ipek kumaşa denk olup beyaz, kırmızı veya yeşil renkte olabilirdi. Bu kumaş XV. yüzyıla kadar Orta Asya'dan Rusya'ya ihrac edilen ana ihrac maddesi olmuştur²⁰⁸.

Bu kumaştan birçok parça günümüz müzelerinde sergilenmektedir. Narşahiye göre bu kumaş her yerde özellikle aristokrasi tarafından ilgi topladığı için, Irak ve Hindistan'a ihraç edilmiştir. Yine Narşahiye göre Buhara, vergi borçları karşılığında Bağdat halifesi temsilcilerine para yerine kumaş ve halı vermiştir. Makdisi, komşu şehirlerin yanısıra Buhara'nın ihraç edilen ve bu sayede vahaya gelir getiren bütün tekstil ürünlerinin isimlerini vermiştir²⁰⁹.

Tekstil üretiminin üçüncü büyük merkezi Semerkant ve Soğd şehirleri olmuştur. El-Mukaddesi'nin bahsettiğine göre, kumaşlarının çeşitliliği ile Semerkant en iyisi olmuş: burada gümüş kumaşlar (*simgun*), Türklere götürülen "*Semerkand parçası*" kumaşı, "*mumarcal*" adlı kırmızı kumaş, ketenli "*sinizi*", ipekli dokumalar üretilmiştir²¹⁰.

Buhara ve Dabusiye'de pamuktan dokunan "*vedari*" kumaşı üretilmiş, bazen bu kumaşa "*Horasan parçası*" denilmiştir²¹¹. Bu kumaşı beş yıl süreyle giymiş olan İbn Havkel'in hevesli açıklamasına göre, bu kumaş yumuşak, sarı tonlu yoğun

²⁰⁵ Nerşahi, *Perevod Istorija Buhary*, Perevel s persidskogo N. Lykoshin. Pod red. V. V. Bartol'da, Tashkent, c.III, 1897, s. 18

²⁰⁶ Grube, a.g.a, s.415, Nerşahi, a.g.e, s. 11

²⁰⁷ BGA, a.g.a, c.III, s.325, R. Nelson Fry, *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman, 1965, s.1-84, Çev.,Hasan Kurt, Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, c. 41, s. 441

²⁰⁸ Grube, a.g.e, s. 415

²⁰⁹ Fry, a.g.e, s. 441

²¹⁰ BGA, a.g.a, c. III, s.325

²¹¹ BGA, a.g.a, c.III, s.324

ağarlaşmayan bir dokumadır. O zaman yoksul olduklarına rağmen, “vedari” giysisini zenginler ve devlet hizmetinde olmayanlar bile 2 den 20 dinara kadar fiyata satın almışlardır²¹². İnce ve yumuşak yüksek kaliteye sahip olan vedari kumaşlar; Harezm, Şaş, Fergana ve İsficab’da gelişmiştir. Bu yerel kumaşların bir çoğu Bizans ve Mısıra kadar ihrac edilmiştir. Bu kumaşlara büyük rekabet olmuştur²¹³.

IX.-X. yüzyıla ait muhtelen Buharada yapılan ipekden yapılmış dokuma kumaş bulunmuştur. Bu dokuma kumaşa bakıldığında Sasani imparatorluğunun dokumalar üzerindeki etkisini görebiliriz. Dokumanın altında koşan hayvanların yanı sıra üzerinde bir çemberde yüzyüze gelen aslan motifleri Sasani kumaşlarının örneklerindedir. Uzak ve Yakın Doğu’da bu tarz dokuma kumaşlar bir çok merkezde üretilmiştir²¹⁴(*Resim 2*). İslamiyetin kabulüyle beraber bu tarz canlı figürlere sahip kumaşlar yavaş yavaş ortadan kalkarak yerine İslama aykırı olmayan bitki motifi vb. süslemeler kullanılmıştır.

Resim 2: IX.-X. Yüzyıla Ait Aslanlı Sogd Dokuma Kumaşı, 463x620 Mm, (London, Victoria And Albert Museum); Photo Credit: Victoria And Albert Museum, London/Art Resource, Ny)

²¹² BGA, a.g.a, c.II, s.403

²¹³ Grube, a.g.a, s. 415

²¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *Victoria and Albert Museum (Sogdian Silk textile with lions)*

712 yılında Rabincan şehri yakınında meydana gelen Sogdlular ve Araplar arasındaki savaş hakkında bahseden Et-Tabari Rabincan'ın meşhur kırmızı yünden üretilmiş pelerinlerini övmüştür²¹⁵.

“Hududü'l-Alem” adlı eser Harezmi ile ilgili ihraç kumaşlar olan karbas (beyaz, boyanmamış pamuktan üretilmiş kumaş) ve yastık kılıflar hakkında bilgi vermektedir. El-Mukaddesi, Harezmi bölgesi hakkında şehirlerin adını söylemeden genel olarak konuşur ve burada çizgili pelerinler, halılar, battaniye kumaşları, kadınların mulhamadan yapılmış peçeleri, hediyelik parçalar ve “arzanc” adlı pamuklu kumaşların üretildiğini söylemiştir²¹⁶.

Harezmi bölgesi hakkında bilgilerin az olması belki de bu bölgenin daha çok bozkırlarla ve Volga boyu bölgeleriyle ticari ilişkide olduğundan kaynaklanmıştır; böylece Harezmi daha az derecede Orta Asya'nın yerleşik vahalarıyla irtibatlı olmuş ve dolayısıyla oranın ürünleri hakkında pek bilgi yoktur.

Orta Asya'nın kuzey-doğu tarafındaki şehirler için de durum geçerlidir. Binkent şehrinde “Türkistan” adlı kumaşlar üretilmiş, Şaş'ta çadırlar, iç giyimler, seccadeler ve Türklere gönderilen pamuktan üretilen kumaşlar üretilmiştir. Basit beyaz kumaşlar İsficab ve Fergana'da üretilmiş²¹⁷.

Yünlü kumaşlar, kilim ve halılar Termez ve Çaganiyan'ın ustaları tarafından üretilmiştir²¹⁸. El-Mukaddesi'nin söylediklerine göre, Derzengi şehrinin ahalisinin çoğu üst giyim veya sıcak giysiler üreten manufakturacıdır²¹⁹. Kumaş boyama için kullanılan kıvılcık önemlidir²²⁰. Kıvılcık Hindistan'a da ihraç etmişlerdir.

Türkler'in İslamiyeti kabul etmeden önceki kumaşlar üzerinde kullandığı hayvan figürleri özellikle bolca görülen ejder, kuş gagalı kanatlı akbaba figürleri, Simurg²²¹ (*Resim 3*) vb. İslamiyet'in kabulüyle beraber yavaş yavaş ortadan

---

²¹⁵ BGA, a.g.a, c.II, s.324

²¹⁶ BGA, a.g.a, c.III, s.325

²¹⁷ BGA, a.g.a, c.III, s.325

²¹⁸ Minorsky, a.g.e, s.23

²¹⁹ BGA, a.g.a, c. III, s.283

²²⁰ BGA, c.I, s.298

²²¹ Simurg veya bir diğer ismiyle Zümrüdü Anka efsanevi bir kuştur. Pers mitolojisi kaynaklı olsa da zamanla diğer Doğu mitoloji ve efsanelerinde de yer edinmiştir. Sênmurw (Pehlevi) ve Sîna-Mrû (Pâzand) diğer isimlerindedir. Ayrıca zaman zaman sadece Anka kuşu olarak da anıldığı olmuştur.

kalmıştır. Yerini hayvan figürlerinin çizgisel anlatımı olan soyut motiflere ve bitki formlarına bırakmıştır. Karahanlılar motifleri tabiattan alıp stilize ederek ve kendi görüşü içinde inceleyip, kendi felsefelerini de katarak kullanmışlardır. Kısacası değiştirdiği motifleri kendisiyle bütünleştirmiştir²²²(*Resim 4 ve Resim 5*).

Resim 3: VII.-VIII. Yüzyillarda Orta Asya'da Yapılmış İpek Parçası, İnci Bir Madolyon İçindeki Yaratık Simurg'u Göstermektedir. (London, Victoria And Albert Museum, Stein Marc Aurel Collection)

Türk mitolojisinde karşılığı Tuğrul kuşu'dur. Mistik kuş Simurg Fars sanatında kuş şeklinde, kanatlı dev bir yaratık olarak resmedilmiştir. Zaman zaman köpek başına ve aslan pençelerine sahip bir tavus kuşu olarak da resmedilmiştir. Bazen insan yüzü ile de resmedildiği olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Duymaz, *Anadolu Ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş : Zümrüdü Anka*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt: 1 Sayı: 1 Yıl: 1998

²²² Salman, a.g.e, s.143

Resim 4: 1300-1350 Yıllarında Orta Asya'da Yapılmış Bitki Motifleriyle Süslü Altın Ve Gümüşten Tabaklanmış, İpekten Bir Kumaş . (London, Victoria And Albert Museum, Stein Marc Aurel Collection)

Resim 5: 1300-1350 Yıllarında Orta Asya'da Yapılmış Bitki Motifleriyle Ve Arap Harfleriyle Süslü Altın Ve Gümüşten Tabaklanmış, Gri İpekten Bir Kumaş . (London, Victoria And Albert Museum, Stein Marc Aurel Collection)

b)Çanak Çömlek Üretimi

Çanak çömleklerin günlük hayatta yaygın olma derecesi sadece tekstil mamulleri ile karşılaştırılabilir. Ama seramiğin²²³ farkı, daha dayanıklı olmasıdır (seramik parçaları ebedi saklanabilir) ve dolayısıyla seramiğin diğer zanaat ürünleriyle kıyaslanamaz biçimde çok sayıda örnekleri bugüne kadar korunmuştur. Seramiğin seri üretimi objektif istatistiksel analiz yöntemlerini uygulamayı sağlar ve seramik parçaları tarihi zamanlandırmada en uygun olarak kullanılır; bu özelliklere göre seramikler bazen hatta paralardan daha da güvenilir bir zamanlandırma malzemesi olabilir.

Aynı zamanda seramik ürünlerinin çok sayıda türleri görsel sanatların güzel örnekleri olarak sanat tarihçileri için geniş araştırma alanını oluşturur. Bu çok yönlülük, seri üretiminin ve çarpıcı bireysel özelliklerinin bir araya gelmesiyle sanat stillerinin dağılımı ve değişikliklerini hem de kültürel ve ekonomik ilişkilerin yönünü incelemede yardımcı olur.

Seramik üretimi diğer zanaat türlerine göre daha iyi öğrenilmiştir. Farklı dönemlere ait onlarca seramik fırınları bilinmektedir²²⁴. Kızıl topraktan o dönemde her şekilde tabak, kab kakak yapılmış, bunun yanı sıra yine sert topraktan, pişirilerek elde edilen kerpiç, tuğla yaygın olarak inşaat işlerinde kullanılmış, kızıl ince testi (terrakt), su boruları vb. şeyler yapılmıştır²²⁵. Kimyasal ve teknolojik analizler seramiğin değişik çeşitlerinin üretim teknolojisini aydınlığa çıkarmaya yardım eder. Tarih alanında başarılı araştırma buluntuların kesin zamanlandırılmasıyla sonuçlanır, ama bu konuda hala yapılacak çok şey vardır. Şimdiye kadar belli bir şehir için örnek sayılabilir çanak çömleğin kesin zamanlandırılmış sınıflandırması yoktur.

---

²²³ Topraktan şekillendirilerek pişirilmiş her şeye seramik denir. Seramiğin tarihçesi insanların ateşi bulmaları ile başlamaktadır. Suyu taşımak, muhafaza edebilmek için kaplar yapma zorunluluğundan seramik doğmuştur. Yüzyıllar boyunca, gerek eski çağlarda gerekse günümüzde kap kakak yapımında kullanılmıştır.

²²⁴ Davidocich, a.g.e, s.140

²²⁵ Ömürkul Karayev, *Türkler ve Kağamlıkları*, çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Eylül 2008, s. 199

Zamanlandırma kapsamı çok geniş ve çoğu zaman yardımcı eşyaların zamanlandırmasına dayanır ve daha erken dönemlerde bazı seramik tiplerinin meydana gelmiş olduğunu kesinlikle inkâr eder²²⁶.

Türkçe'nin tarihi dönemlerinde Karahanlılar sonrasında raslanılmayan sırçı 'cilacı, vernikçi, boyacı' sözü günümüz şivelerinde Kırgızca: sırçı "Boyacı." Kazakça: sırsı "Boyacı, boya yapan kimse." Özbekçe sırçı "1. Yağlı boya ustası. 2. Ayna sırlayan usta." Uygurca sırçı "Boyacı, badanacı." biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün Karahanlı dönemine ait Eski Türkçe'de yer alan örneği şudur :

- "käräklig kisilär yimä bu sa_a / yakın tut bularıg tusulgay to_a / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırçı bädizçi ya okçı yaçı" "Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yigit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır" ²²⁷.

Sır sözünün Çince'den alınmasında Çin ülkesinin toprağının toprak eşya üretiminde çok daha elverişli olmasından²²⁸ dolayısıyla bunları cilalama işi de Çin'de yaygınlaşmıştır. Zamanla Türk ülkelerinde toprak eşya imalinin gelişmesi yan sektör olarak bu tür eşyaların cilalanması veya boyanması mesleğinin doğmasına yol açmıştır²²⁹.

Orta Asya kent arkeolojisinde sırlı seramiğin ortaya çıkmasıyla beraber birçok tartışma başlamıştır. Çünkü araştırmacıların bir grubu bu seramik üretiminin Kuşan Dönemine ait olduğunu öne sürer²³⁰ Taşhocayev ise VIII. yüzyıldan önce sırlı seramik üretiminin Orta Asya'nın hiçbir yerinde görülmediğini söylemiştir. Arkeologların çoğu, sırlı seramiğin VIII. yüzyılın hangi döneminde üretilmeye başlamış olduğunu tartışmaktadır. Ahrarov, sırlı seramiğin V-VII. yüzyıllarda mevcut olmadığına rağmen onun ta Araplar dönemine kadar erken olduğunu öne sürmektedir. Ahrarov, "Arap fethine kadar Orta Asya'da sırlı seramik görünümü var",

---

²²⁶ Davidovich,a.g.e, s.140

²²⁷ Şen, Serkan, *Orhon, Uygur Ve Karahanlı Metinlerindeki Mesleklerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Doktora Tezi, Samsun, 2007, s.109-110

²²⁸ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001, s. 130

²²⁹ Ögel, a.g.e, s.187

²³⁰ Sayko, *Glazuri keramiki Srednej Azii VIII-XII vv. (Po materialam keramicheskikh kompleksov Huttalja, Sogda, Fergany)*, Bushanbe, 1963, s.10

diye belirtmektedir²³¹ ve VIII. yüzyıla ait Tali-Barzu (Tarhun ve Buharhudat sikkeleri), Semerkant ve Pencikent buluntularını bu fikrine kanıt olarak gösterilmektedir. Ama bunların tümü tartışmasız değildir. Mesela, Bentoviç tarafından Araplar dönemine ait diye yayınlandığı iki sırlı seramik parçası VIII. yüzyılın birinci yarısının katmanına ait değildir. Bu fikrin yanlış olması kazılan geniş alanda aynı tipteki sırlı seramiklerin bulunmaması ve VIII. yüzyılın ilk yarısına ait bilinen seramik tipleri arasında benzerinin olmamasıyla kanıtlanır. Ancak VIII. yüzyılın üçüncü çeyreğine ait katmanda bir kez düşük kaliteli, donuk yeşil sırlı seramik bulunmuştur²³². Pencikent'in diğer sırlı seramiği Karahanlı dönemi yani XI. yüzyıla aittir. Ve büyük olasılıkla, belirtilen parçalar da o döneme aittir.

Terenojkin'e göre, Semerkant'taki sır uygulamalarının ilk küçük deneyimleri VIII. yüzyılın ortalarında yapılmıştır²³³. Tali-Barzu'nun altıncı katmanından bulunan sırlı seramikler de aynen bu veya sonraki dönemlere zamanlandırılmaktadır. Semerkant bölgesinin dışında Orta Asya'nın hiçbir yerinde VIII. yüzyılda sırlı seramiğin kullanıldığı veya üretildiği hakkında bilgi elde edilememiştir. Hatta zanaat merkezi olan Merv'de de VIII. yüzyıl katmanlarında sırlı seramiğin izleri yoktur. Muhtemelen, sırlı seramiğin üretiminin başlaması Horasan ve Sogd'da VIII. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Harezmi ve Fergana'da bu tür seramikler IX. yüzyılda²³⁴ Orta Asya'nın kuzey doğusunda ise IX. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır²³⁵.

Bazı araştırmacılar Orta Asya'da sırlı seramiğin üretim tarihinin daha erken olduğunu bu tekniğin Arap fethinin sonucunda öğrenildiğini ve bu üretimin bağımsız olarak meydana geldiğini ispatlamaya çalışmışlardır. Bazı teknolojik süreçlerin, sanatsal teknikler ve formların oluşumu tabii ki mümkündür, ama en normal ve muhtemeli hazır teknolojiyi kopya etmek ve uygulamaktır. Yeniliği algılama ne kadar yoğunsa sanayi ve toplumun ilerlemesi de o kadar hızlı olur. Yeterince yakın iktisadi ilişkilerde bulunan, birbirine yakın yerleşmiş iki alanın benzer olayların

---

²³¹ Ahrarov, *K istorii pojavlenija polivnoj keramiki v Srednej Azii* IMKUz, v. 6, Tashkent, 1965, s.150

²³² Belenitski, Bentoviç, *Iz istorii sredneaziatskogo shelkotkachestva (k identifikacii t:kani zandanachi)*, SA, M 2., 1961, s.275

²³³ Terenojkin, *Voprosy istorika-arheologicheskoy periodizacii drevnego Samaranda*, VDI, M 4., 1947, s.132

²³⁴ Ahrarov, *K istorii pojavlenija polivnoj keramiki v Srednej Azii*, s.151-152

²³⁵ Bernštam, *Drevnij Otrar*, IAN RazSSR, ser. arheol., v. 3, Alma-Ata.1950, s.129

yakınsak kökenli olduğu ihtimal edilebilir. Orta Asya'da sırlı seramik üretiminin başlamasının VIII. yüzyılın ilk yarısıyla zamanlandırılması, Orta Doğu'da sırlı seramik üretiminin Partiya döneminden bu yana sürekli olduğunu inkar etmek olur. Oysa Orta Doğu'da sırlı seramik üretimi VIII. yüzyıl başlarında seri üretim haline gelmiştir²³⁶.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'ya Irak ve diğer batı ülkelerinden birçok resmi memur ve komutanlar gelmiştir. Bu durum öncelikle ticaret ve kendi tüketimi için yeni türdeki ürünlerin ithalini arttırmış, bununla birlikte yerli zanaatçılar bu yeni ürünleri kendi ülkelerinde üretmeyi denemişlerdir. Bu da kaliteli sırlı seramik üretiminin çok hızlı gelişmesine katkı sağlamıştır.

Sırlı seramiğin ilk gelişim süreci hala fazla araştırılmamış durumdadır. Sırlı seramik ürünlerinin en az üç tipi arasında birini güvenle en ilki diyemeyiz. Yeşil renkli bakır-kurşunlu veya potas²³⁷ sırlı daha basittir. Bu tip sırlı seramiğin tek eksikliği monoton olması ve sanatsal imkânlarının az olmasıdır. Böyle sırlanmış seramikler biraz değişikliklerle VIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar sadece şekli değişerek mevcut olmuştur. Şeffaf potas sırlar çok süsleme imkanı vermiştir. Bunun gibi sarı renkli kilden yapılan, yumuşak beyaz altboya ve alacalı desene sahip hem de üzerinden kahverengi, mor ve sarı boya yürütülmüş seramikler az sayıda olsa bile Kuzey Türkmenistan ve Semerkant'da bulunmuştur. Bu seramiklerin sırları parlaktır ama seramikten kolayca ayrılır ve kırılırlar. Bazen bunun gibi seramik parçalarının üzerinden sırları dökülür ve aslında bu seramiklerin sırlı olduğunu anlamak zor olabilir.

İlk sırlı seramiklerin üçüncü türü kalaydan yapılan sırlı ve üzerinde yeşil ve kahverenkli desenler işlenmiş parçalardır. Bu tür seramikleri ilk olarak Suharev belirlemiştir²³⁸. Bu türdeki sırlar daha başarılı olmuştur. Çünkü seramiğe sıkıca

---

²³⁶ Schmidt, *The treasury of Persepolis and other discoveries in the homeland, of Achaemenians*, Chicago, 1939, s.101

²³⁷ Potas, yumuşak, gümüş yeşili renkte, sodyumdan daha reaktif, hava ile temas ettiğinde yanan, su ile temas ettiğinde patlayan, metal halinin kullanım alanı az olmakla birlikte, bileşikleri, gübrelerde, pillerde elektrolit olarak, cam ve seramik üretiminde kullanılmaktadır.

²³⁸ Sayko, *Glazuri keramiki Srednej Azii VIII-XII vv. (Po materialam keramicheskikh kompleksov Huttalja, Sogda, Fergany)*, s.15

yapışmasından dolayı seramiğin yüzeyi güzel ve pürüzsüz bir görünüme sahip olmuştur. Bu yüzden bu tipteki sırlı seramikler uzun süre üretilmiştir.

Sanatsal sırlı seramik üretiminde hakiki devrim IX. yüzyılın sonlarında şeffaf kurşunlu sırlın meydana gelmesiyle başlamıştır²³⁹, çünkü şeffaf sırla altına net ve grafik çizimleri çizme imkanı sağlanmıştır. Şeffaf sırla altına beyaz renkli arka fonunun yapılması ustalar tarafından üzerinde resim çizmeye mükemmel bir fırsat sağlamıştır. Beyaz sırlı seramiğin hızlıca ortaya çıkması düşüncemize göre, zanaatçıların pahalı ithal porselenlerin benzerini yapmalarına imkan vermiştir. Araştırmacılarca en azından beyaz sırlı kapların bir çeşidi olan noktalı sarı-yeşil sırlı ve kazınmış desenli türü Çin seramiğinin bir taklidi olarak ortaya çıkmıştır²⁴⁰. Ama bu beyaz sırlı seramiklerin diğer sırlı seramik türlerinden daha önce ortaya çıktığını söyleyemeyiz. Süsleme şekli ile birlikte sofraya takımları da yeni bir biçim oluşturmuş, tabaklar geniş, neredeyse yatay klapalı ve arkaya düz bükülmüş halde yapılmaya başlanmıştır.

Orta Asya çömlekçilerinin en iyi beyaz sırlı seramik örnekleri dış özelliklerinden dolayı porselene benzetilmiştir. Çanakların beyaz parlak yüzeyi kendi kendine süs olmuş ve ressamlar bu durumu iyi değerlendirebilmişlerdir. İlk beyaz sırlı seramiğin desenleri basittir. Koyu kahverengi (neredeyse siyah) veya kıpkırmızı desenler, kapların güzelliğini daha da çok ortaya çıkarmıştır. Zaman içinde izlenim yeniliği kaybolur ve beyaz düzey daha alacalı desenli arka planlı çanaklar ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmamızda sırlı seramiğin her türünü tanımlama ve sınıflandırma imkanı yoktur. Sadece onun gelişiminin Orta Asya'nın soysa-kültürel değişimini yansıtan genel trendi ve en iyi örnekleri hakkında açıklamalar yapmaya çalıştık.

Genel bakışta Orta Asya'nın farklı bölgelerde üretilen sırlı seramiğinin bir birine çok benzediği göze çarpmaktadır. Her yerde sadece aynı desenleri değil hatta benzer kimyasal madde ve birleşimleri, aynı renk düzenini ve aynı temel tipleri görürüz. Yerel farklılıklar sadece yerel boya uygulamasında ya da türlü seramik

---

²³⁹ Jonathan M. Bloom, Sheila S. Blair, *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, Oxford Üniversitesi yayını, 2009, s. 421

²⁴⁰ Sarre, *Die Keramik von Samarra*, Unter Mitwirkung von Ernst Herzfeld mit Beiträgen vom Materialprüfungsamt der technischen Hochschule Berlin und von Dr. Hans Arnold, Die Ausgrabungen von Samarra, Bd II, Berlin, 1925, s.62

gruplarının oranında görülmektedir. O farklılığı istatistik analizlerin eksikliğinden dolayı tanımlamak zordur.

Orta Asya'ya ait seramiğin bazı çeşitleri X.-XI. yüzyılda Karahanlı sınırlarından uzakta yani Horasan'da (Nişapur), Afganistan'da yayılmıştır. Böylece, Karahanlıların yayılım alanı Samani'ler ile aynıdır. XII. yüzyılda sırlı seramiğin üslup birliği sadece Maverünnehir (Harezm de dâhil) içinde saklanıp kalmıştır. Merv seramiği Semerkant seramiği ile sadece iki merkez için umumi olan daha önceki tipleri geliştirmiş aynı çeşitlerin benzerliğini saklamıştır. XI. yüzyılın sonu XII. yüzyılda Maverünnehir'de ortaya çıkmış yeni süsleme üslupları Merv'de bulunmuştur²⁴¹.

Geniş hudutlarda sırlı seramik tiplerinin benzer olması merkezileşmiş iktisadi ve kültürel bağların olduğunu ve tüketici tercihlerinin aynı olduğunu göstermektedir. Bu ifade aynı zamanda bir soru ortaya çıkartmaktadır: hangi merkezler seramiğin vatani olmuş, moda oluşturmuş, yeni şekiller ve usuller yaratmıştır?

Onlardan biri şüphesiz Semerkant olmuştur. Orta Asya'da hiçbir şehir Afrasiab (Semerkant) gibi çok sayıda birinci derecede kaliteli sırlı seramik üretmemiştir, ayrıca orada Karahanlılar Devleti'nde bulunan tüm seramik çeşitleri vardır. Diğer büyük şehir olan Merv, Semerkant kadar bir seramik koleksiyonu oluşturamamıştır. Özellikle, Merv'de IX.-X. yüzyıl seramikleri iyi ifade edilmemiş durumdadır. Bu durumu şöyle açıklamak gerekir, Merv, Semerkant'ın etkisi altında olan bölge çevresinde kurulmuştur, ondan dolayı IX.-X. yüzyıla ait Semerkant seramiği Merv ve Nişapur'da rahatlıkla bulunmuştur. Dolayısıyla kendi tarafından seramik üretimine ihtiyaç duyulmamış olabilir.

Nişapur seramiğinin Semerkant seramiğine benzer olduğu çok dikkat çekicidir, ve araştırmacılarca bu seramiklerin önce Semerkant'dan ithal olarak getirilmiş olduğu söylenmektedir. Sonra ise Nişapurda seramik fırınlarının kurulduğu zaman bu ürünler burada da üreilmeye başlamıştır. Muhtemelen, bir tip seramiği üreten iki merkezin arasında bulunan Merv'de seramik üretimi hiç olmamıştır. Beyaz sırlı seramik üretiminde önceliğe sahip olan kent Karahanlıların Semerkantı mı ya da

---

²⁴¹ Taşhocaev, *Hudozhestvennaja polivnaja keramika Samarkanda*, Tashkent, 1967, s.125-142

Gaznelilerin Nişapuru mu olmuş sorusu hala yanıtlanmamıştır. X. yüzyılda seramik üretimi bu şehirlerde ticaret yollarından bağımsız olarak gelişmiştir. IX. yüzyıl katmanları Orta Asya hudutlarında yeterince öğrenilmemiştir. Nişapur araştırmacıları tarafından önerilmiş zamanlandırmayı incelersek, IX. yüzyılda Semerkant'da ortaya çıkan bazı seramik türleri Nişapur'da ondan daha önce, VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştır. Bizce Nişapur seramiklerinin zamanlandırılmasında biraz yanlışlık vardır.

Bahsedilen bu üç kentin karşılıklı etki derecesi hakkındaki soruları bırakarak, şüphesiz Karahanlılar dönemindeki Semerkant'ın sırlı seramik üreticilerin ana merkezi olduğunu söylemek doğru olacaktır (**Resim 6**). Semerkant bölgesi civarlarından bulunmuş seramiğin dış üslup incelemeleri Semerkant ürünlerini belirlemeye imkân vermiştir. Buna parça, sır ve boyanın kimyasal analizi yardım eder. Bunun gibi incelemeler son yıllarda daha sık yapılmakta, ama hala yerli hammaddeden yapılmış seramiğin üretim tekniği çözülmemiş durumdadır²⁴². Bu konudaki araştırmalar ilerledikçe Orta Asya şehirlerinin çoğu için seramik kili ve sırlarının kimyasal terkibi öğrenilecek ve dolayısıyla Semerkant seramiğinin arasında ithal ürünler belirlemek mümkün olacaktır.

---

²⁴² Sayko, Glazuri keramiki Srednej Azii VIII-XII vv. (Po materialam keramicheskikh kompleksov Huttalja, Sogda, Fergany), s.16-20

Resim 6: IX.-X. Yüzyllara Ait Mangon Moru Dokunuşları Ile Kırmızı Ve Zeytin Yeşiliyle Boyanmış Semerkant'da Bulunan Toprak Kase Örneği (London, Victoria And Albert Museum Middle East Collection)

Seramik çanak çömlekleri ağır olduğu ve kolayca kırılabileceğinden dolayı taşıma için pek müsait bir ürün değildi; sadece yüksek fiyatlar karşılığında uzak yerlere ulaştırılabildi. Onun için ne kadar pahalı ve iyi kaliteli seramik olursa, o kadar dağılım bölgesi geniş olur ve türlü alanlarda üretilmiş aynı tip seramikler daha çok birbirine benzer olurdu. En iyi kalitedeki seramiklerin fiyatı çok yüksek olabilirdi. Biruni'nin tanıklık ettiğine göre, bir Çin porselen kabın fiyatı İran'da 10 dinara kadar yükselmiş²⁴³ yani neredeyse 500 gram gümüş fiyatına eşitti.

IX. yüzyılın sonlarında beyaz astarlı seramik kaplar çizgili gibi iplik ve kırmızıyla geliştirilmiş ince titreşim koyu kahverengi ile boyanmıştır (*Resim 7*).

²⁴³ Biruni, Mineralogija, *Sobranie svedenij dlja poznanija dragocennostej (Mineralogija)*. Per. A. M. Belenic:kogo, redakcija G. G. Lemmele:jna, H. K. Baranova i A. A. Dolinino:j, stat'i i prim. A. M. Belenickogo i G. G. Lemmele:jna. L.,1963, s.212

*Resim 7: IX.-X. Yüzyıla Ait Semerkant'da Bulunan Beyaz Astar Üzerine Kırmızı Ve Koyu Kahverengi Boyalı Ve Açık Bir Sır İle Kaplı Toprak Kase Örneği.
(London, Victoria And Albert Museum Middle East Collection)*

Daha az kalitede olan seramik kaplar kahverengi boylarla dikkatsiz bir şekilde yapılmış noktalarla dekore edilmiştir. Diğer ucuz tarifeler açık sır altına yıkanmış mor veya yeşil ve sarıyla yakalı sgraffito²⁴⁴dekorasyon veya siyah beyaz yeşil sırlı kapsamaktadır. (*Resim 8*) Bu dönemde sadece bir kaç vuruşta çizilmiş kuşları kapsayan, son olarak noktali zeminler veya beyaz renkli geçmeli desenler ve antropomorfik şekiller geniş vuruşlarla çizilmiş kuşlar ve hayvanlar ve hayvan ana hatlı sırlı seramikler dekoro edilmiştir.

---

²⁴⁴ Sgraffito dekor tekniği, seramik eşya üstünde yapılan kazıma dekorlarının bir başka türü olarak uygulanmaktadır. Parçalar tek renk ya da iki farklı renkte angobun üst üste gelemesiyle astarlanır. Bir süre yavaş yavaş kurumaya bırakılır. Deri sertliğine gelen parçalar alınarak üstlerine istenilen dekor izlenir ya da serbest olarak elle çizilir. Bundan sonra dikkatlice kazıma yapılır. Değişik renkte angoplarla astarlanan parça yüzeyinde yapılan çeşitli yükseltilerdeki kazımlarla, angop ve çamur renginde yer yer değişimlerin ortaya çıkması sağlanır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A.Perizat Tümen Genç, *Hitit Seramikleri*, Isparta, Yüksek Lisans Tezi, 2005, s. 123-126

Resim 8: IX. Yüzyılda Orta Asya'da Beyaz Astar Üzerine Zeytin Yeşili, Parlak Kırmızı Ve Koyu Morla Boyanmış Toprakdan Yapılmış İslami Bir Kap Örneği (London, Victoria And Albert Museum Middle East Collection)

X. yüzyılın sonlarında geleneksel teknikler, şekiller, dekarosyanlar değişmeye başlamıştır. Uzun yazılar damgalı yazılarla değiştirilmiştir. Bunları gerçekleştirmek için hattatların becerileri gerekmemiştir.

XI. yüzyılın başlarında, kalıplı kabartma dekorasyonu bitki motifleri, yazıtlara ait süsler, koşan hayvanlar, muhteşem yaratıklar, biniciler, birçok çeşit figürler kaplara yapılmıştır. Zenginler için üretilen ve ithal edilen nem kontrollü seramiklerin üretilmesinin yanında oldukça sıradan kötü toprakdan seramik kaplar da üretilmiştir²⁴⁵. İslamiyet'in canlı hayvan, yaratık vb. gibi şeyleri tasvir edilmesi yasaklanmasına rağmen yine de eski alışkanlıklar tamamen yok edilememiştir. Önceleri Nişapur ve Semerkant'dan yaptığı ithalat sayesinde seramik yapımına ihtiyaç duymayan Merv XI. yüzyılda kendi yaptığı seramiklerle meşhur olmuştur.

Renkli cam bardaklar zayıf kabartma dizaynları ve genellikle sırla dolu deliklerle dekora edilmiştir. Sogdianadaki meşhur çanak çömlekler, sırsız bir temelde kırmızı manganez kayması bir bandla donuk turkuaz sırla kaplanmıştır. Buhara bölgesinde bu tip seramikler son derece çeşitli şekillerde ve kesik cam eşya

²⁴⁵ Bloom, Blair, a.g.a, s.425

dekorasyonları ve mühürlü dizaynlar şeklindeydi. Mutfak taş kapları bu bölgenin farklı üretimiydi. Champleve²⁴⁶ tekniği bu dönemde Orta Asya'da kullanılmazken, doğuda geniş bir şekilde kullanılmıştır. Yemek pişirme seramik kaplar; şekilsel dökülen dudaklar, at nalı şeklindeki şömineler, kemerler, nebati desenleri, geometrik desenler ve kuş damgalı tasarımlarla dekore edilmiştir²⁴⁷.

Seramik üretim merkezlerinin etkisi ihracatın büyük hacimde olduğu için değil, diğer şehirlerin çömlekçilerine örnek olan yüksek kaliteli ürünler ürettikleri için büyüktü. Bu konuda Orta Asya'da avize görüntülü seramik üretimi önemlidir. Hakiki avize görüntülü seramik Karahanlı dönemine kadar yani XI. yüzyıla kadar üretilmemiştir. IX.-X. yüzyıllara ait buluntular arasında böyle avizelerin üretildiğine dair buluntu yoktur. Ama Orta Asya'nın her yerinde avize görünümlü seramiklerin sıralı boya tekniğiyle yapılmış taklitleri bulunmaktadır. Yerli ustalar, Irak'tan Mısır'a kadar geniş alanda üretilen desenli ve renkli yuvarlak kapları taklit olarak üretmişlerdir. Daha ilk örnek ve taklitlerin kronolojik bağılıklarını, ilk örneklerin üretim derecesinin kesinliğini ayarlamak zordur, çünkü avize görüntülü seramik ve onun Orta Asya'daki taklitleri iyi zamanlandırılmamış durumdadır.

Avize görüntülü seramik Maveräünnehir'deki yüksek kaliteli sırlı seramiğin gruplarından biri sayılır. İthal kaplardan kopyalanmış çizgi ve kompozisyonlar yerli gelenek ve zevklere göre yeniden işlenmiş ve ilk örneklerinden uzaklaşmıştır; zaman-zaman resim motiflerine yeni çizgiler katılmıştır. Sırlı seramik taklit olarak ortaya çıktığında bağımsız bir grup haline gelmiştir. Özellikle, Karahanlılar Devletindeki bu tip seramikler XII. yüzyılda ilk örneklerinden çok değişik hale gelmiş ve benzerliği azalmıştı; bu dönemdeki avize görüntülü seramiklerin bir kısmının sadece boyası ve desenlerinin bazı üsluplarından dolayı bu seramikler genetik olarak avize görüntülü diye adlandırılabilir. Ama resim motifleri olarak avize desenleme ilkelerinin genel değişimi gözükmemektedir.

Avize görüntülü seramiğin Maveräünnehir'de yaygınlaşmasında Semerkant en önemli merkez olmuştur. Sarı sırlı ve limon sarı renkli çizgili seramik Orta Asya'nın

---

²⁴⁶ Geniş ve derin satırlı kazıma tekniğidir. Bu teknikte, seramik yüzeyine kalınca bir tabaka halinde sürülen astarın ve kısmen hamurun geniş yüzeyler halinde oyulmasıyla desen oluşturularak sırlama yapılır. Bu teknik genellikle sgraffito ve slip teknikleriyle birlikte kullanılır

²⁴⁷ Bloom, Blair, a.g.a, s. 425

kuzey-doğusunda, orta Sır-derya nehri bölgesinden başlayıp Şaş vahasına kadar bölgede özel bir ürün olarak kabul edilmiştir²⁴⁸. Şu ana kadar bulunan Semerkant'ın avize görüntülü seramikleri çok yüksek kalitede olmasıyla dikkat çekmektedir.

Orta Asya'nın sırlı seramiği bazı önemli kültürel olgular hakkında konuşabilmemiz için diğer komşu bölgelerde bulunmayan zengin bir materyaller sunmaktadır. Mesela, bu sırlı seramikler Karahanlı kentleri çevresinde Arap dilinin en azından ustalar tarafından iyi bilindiğini çok güzel ifade etmektedir. X-XI. yüzyıllarda en kaliteli sırlı seramik üzerinde yapılan resimlerin tipik görüntüleri Arapça yazılardır. Onlar farklı dönemlerde kullanılan el yazısı stillerini temsil etmişlerdir ve bu seramiklerde X. yüzyılda kullanılan Kuran kufisi yazısında seramik boyama uygulamalarında gelişmiş ve diğer malzemelerde de kullanılmış bitki süslü kufi yazılarını görebiliriz. İslamiyetin kabulü seramik süslemelerini de etkilemiştir. Seramikler üzerine işlenen Arap harfleri seramiklere ayrı bir güzellik katmıştır.

Seramikte ressamın Arap harflerinin süsleme imkânlarını hat sanatında bir başarıya ulaştırarak yüksek maharetle kullanmışlardır. Özellikle, çiçek süslü yazılmış bazı kufi yazısının muhteşem örnekleri bir bakışta okunabilecek yazı değil, çiçekli süs gibi gözükmektedir. Bunun gibi yazılar ressamın tarafından kopyalandığı zaman Arap el yazısını anlamak çok zor olduğundan yazılar kolayca süslenmiştir.

Yazıları içeriğine göre üç gruba ayırabiliriz. Birinci grup yazılar "bereket" veya "hediye" gibi iyi dileklerden oluşmuş yazılardır. Bu iyi dilekler özgün formundan daha kısaltılmıştır ve Orta Asya seramiğinde bulunmamakta olup Orta Doğu seramiğinde bulunmaktadır. "Bereket" yazılarında sahibine istediği şekilde iyi dilekler yazılmış yazılı süslemelere çok rastlanmıştır. Bazen doğrudan doğruya kaplara yazılan "Bundan sağlık için iç veya ye" dilekleri de vardır. Bu dilek yazılı kaplar günümüzde de yapılmaya devam edilmektedir.

İkinci grup yazılar aforizmalar²⁴⁹dır, onların yirmiden fazla farklı metinleri vardır. Bilgiyi ve cömertliği öven aforizmalar çok yaygın olup, onların çok sayıda örnekleri bulunmuştur. Onlardan birisi bugün de Arap'ların atasözü olan "*Sabır*,

²⁴⁸ Buryakov, 1961, *Hudozhestvennaja keramika gorodishha Tunket*, NRS, nn. 2, Tashkent, s.272

²⁴⁹ Çeşitli konularda kesinlikle bilinmesi gereken kural ve özellikleri birkaç kelimedede öz ve ahenkli olarak anlatan cümledir.

sevinç anahtarıdır” aforizmasıdır²⁵⁰. Diğer aforizmaların çoğunun kökeni belirlenmemiş olmakla birlikte, onlardan El-Meydani’nin derlemesinde kaydedilmiş atasözlerine yakın benzetmeler mevcuttur. Bu grup aforizmalar dünyevi karaktere ait, onun için üçüncü grub Taşhocayev tarafından “seramik yazıları belli bir hikâyenin bir kısmının sonucu”, diye açıklanmıştır. Ancak yazıların bir kısmında Müslüman ahlakına ait sözler vardır. Allah’a inanmaya bir çağrı ile birlikte az şeylere de şükretmek, tutkuları yenmek hakkındaki aforizmalara rastlayabiliriz²⁵¹. Üçüncü grup yazılar ise şüphesiz dini yazılar olan hadislerdir. “*Tevazu, imanın bir dalıdır*”. İman sözcüğüne ayrıca gelen el-cenne (cennet), en-ner (cehennem) gibi okunmamış yazılar dizisinde rastlanır.

Böyle yazılara dünyevi manaların yüklendiği düşünülüyorsa bile aslında nuhtemelen meşru hadislerde yer almayan hadislerde var olmaktadır. Mesela, “*Cömertlik, salih kişilerin (yani cennete gideceklerin) özelliğidir*” öyle yazıların örneği olabilir²⁵². Büyük olasılıkla, bilginin onuru hakkındaki aforizmalar tüm bilim anlamında değil, dini bilimler, yani Ortaçağ’da ünlü olan el-İlm ilahiyat bilimi hakkındaki yazılardır²⁵³.

Karahanlıların Semerkantının ve Gaznelilerin Nişapurunun seramiklerindeki yazılar seti birbirinden farklıdır, ama önemli kısımları aynıdır. Üzerinde hadisleri ve iman sözcüğünü içeren tüm seramikler X.-XI. yüzyıla aittir.

XI. yüzyılda kademeli olarak Arapça olarak yazılan uzun yazılar ortadan kalkmıştır. Fakat bazı yazılar ortadan kalkmamıştır ama daha eski örneklerin kopyası olup çok bozulmuş halde yazılmaya başlamıştır. XI. yüzyılın sonunda sadece iyi dilekli kısa sözcüklere yer verilmiş, mesela bereket ve bu yüzyılda modaya girmiş “el-yumn” yani refah sözcükleri çok kullanılmıştır. Bundan şunu çıkartabiliriz, bu bölgede Samaniler döneminde egemen olan Arapça güçsüzleşir. XI. yüzyılda sırlı seramik üretimi belirgin bir şekilde artmış, sırlın kalitesi ve üretim titizliğinin düşüklüğünden dolayı ucuz olmuş ve zengin kent ahalesinin tüketim öznesinden kamusal mallara dönüşmüştür. Yeni tüketiciler ve hem de bu seramiği üreten daha az

²⁵⁰ Bolşakov, *1958-1969 Arabskie nadpisi na polivnoj keramike Srednej Azii*, EV, L. 1 - v. XII, 1958; 2 - v. XVI, 1963; 3 - v. XVII, 1966; 4 - v. XIX, 1969, s.36-55

²⁵¹ Bolşakov, *1958-1969 Arabskie nadpisi na polivnoj keramike Srednej Azii*, s.54-56

²⁵² Bolşakov, *1958-1969 Arabskie nadpisi na polivnoj keramike Srednej Azii*, s.34-46

²⁵³ Taşhocayev, a.g.e, s.71-72

vasıflı ustalar artık Arapçayı bilmiyorlardı. Arapça yazıların modası kalkmış bu yazıları ustalar yazıların manasını anlamadan kopyalamışlar.

Sırlı seramik süslemesi, görsel sanatlara İslam'ın etkisi hakkındaki yine bir sorunu ortaya koymuştur. İslam dininin canlıların resmini çizmeyi yasaklamasından dolayı seramikteki her türlü hayvan veya kuşların şematik görüntüleri Müslümanların görüşüne zıt düşmüştür.

Diğer taraftan, canlı tasvirlerinin kesin yasağı X.-XI. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Yani Müslüman ideolojisi artık oluşmuştur. Taşhocayev, İslam topraklarındaki halklara baskı uygulayan Halifelik, çöktükten sonra “halifeliğin muhalif güçler karşısında zayıf düşmesiyle beraber canlıların resmi görsel sanatlarda yine kullanılmaya başlamıştır” demektedir²⁵⁴.

Bizce bu düşünce yanlış olup Ortaçağ İslam dünyasındaki sosyal düşünce tarihi hakkında zayıf bilgiye sahip olmaktan kaynaklanmıştır. Ortaçağ'da İslam baskıyla uygulanmış fikri gerçek durumu yansıtmaz, tam tersine Ortaçağ'da İslam doğal bir sosyal düşünce olarak şekillenmiştir diyebiliriz ki Ortaçağ'da bütün dünyevi bilimler olan felsefe, siyaset, hukuk vs. İslam'a bağlı hale gelişmiş ve Müslümanlık genel doğal bir sosyolojik durum haline gelmiştir.

X.-XI. yüzyılda İslam dini ideolojisi Orta Asya'da egemen olmuş ne Halifeliğin çökmesi ne de XIII. yüzyılda halifelerin fiziksel olarak yok edilmesi İslam'ı ortadan kaldıramamıştır. Sanatın ve günlük hayatın hangi tarafının İslama zıt veya uygun olması gerektiğini konuşurken o zamanın ve mekanın kuralları ve normları hakkında bilgiye sahip olmamız gerekir.

Canlıları tasvir etmeyi yasaklamak İslam'ın putperestlikle olan mücadelesinde ortaya çıkmıştır ve dolayısıyla İslam'ın en önemli ilkelerine bağlı olmayan ve sadece VIII. yüzyılın sonunda şekillenen bir kuraldır²⁵⁵. Bizce bu kuralın amacı İslamiyetin ilk dönemlerinde Arap halkının eski inancı olan putlara tapma işlemini hatırlatacak en ufak şeyleri bile tamamen ortadan kaldırmak olmalıdır. İslam Orta Asya'ya

---

²⁵⁴ Taşhocayev, a.g.e, s. 75

²⁵⁵ Bishr Fares, *Essai sur l'esprit de la decoration islamique*, Conferences de l' Institut frangais de l' archéologie orientale du Caire, 1952, s.32-33

yayılmadan önce burada bulunan Türkler kendilerine özgü kutsal saydıkları yaratıkların ve hayvanların tasvirlerini çeşitli eşyaların üzerine yapmaktaydılar. İslam Orta Asya'ya gelince de aynı sistem uygulanarak insanlara eski batıl inançlarını hatırlatacak tasvirler yasaklanmıştır. Daha sonraları ise bu tasvirlerin ibadet yaptığı yerlerde olmadığı müddetçe hiçbir sakıncası olmadığı dini görevlilerce açıklanmıştır.

Tarihteki olaylar zaman ve mekân durumuna bağlı halde gelişmiştir. X. yüzyılın başlarında Şiiler devletinde (Deylem ve Tabaristan) ciddi bir şekilde canlıların resmi olan ürünlerin satılması yasaklanmıştır,²⁵⁶ ama Samaniler döneminde de bu uygulamanın devam edip etmediğini bilmiyoruz. Samaniler ve Gazneliler döneminde resimlerin yasaklandığı hakkında bir bilgimiz yoktur. Gazneliler Devletindeki Leşkeri-Bazar'ın duvar resimlerinin tanıklık verdiği göre, İslam dininin aşırı taraftarı olan Mahmud Gazneli ve varislerinin dünyevi sanata karşı itirazı olmamıştır. Ve bu durum sadece Sultan sarayında görünen bir durum değildir.

Görüldüğü gibi, Orta Asya'da X.-XI. yüzyılda sırlı seramikte canlıların resimlerinin ortaya çıkması İslam öncesi geleneklerinin canlandırılması olmayıp dış etkiler altında gelişen bir olaydır. Canlı resimlerinin çoğu avize görüntülü seramiklerde rastlanır ve sıradan çanak çömleklerde canlıların resimleri varsa bile o kadar azdı ve şematikti ki onların hayvanların resmi olduğu bile net anlaşılmazdı. İran'da yaygın olan edebiyat konularını tasvir eden resimler Orta Asya'da şu ana kadar bulunmamıştır. Bunun nedeni de bilinmiyor. Muhtemelen Orta Asya'da canlı resimlerine konulan yasak olmuştur. Veya bu tasvirli seramiklerin şimdiye kadar arkeolojik çalışmalar sonucunda bulunmamış olmasındandır.

XI.-XII. yüzyıl sonlarında sırlı seramik desenlerinde Maverâünnehir'in Karahanlılar tarafından Türkleşmesi ile ilgili daha da renkli, halı tarzındaki süslemeler kademeli olarak yaygınlaşmıştır²⁵⁷.

IX. yüzyılda sırsız seramikte önemli bir değişiklik olmamıştır. Hatta sırlı seramiğin ortaya çıkmasıyla beraber onun şekli kabalaşmış böylece düşük seviyede olduğu belli olmuştur. Ustalar düşük seviyede ki malzemeleri diğer yöntemlerle süslemeye çalışmışlardır. Çok yaygın olan desenleri damgalayarak kaplara

²⁵⁶ Sergeant, *A Zaydi manual of hisbah of the 3-rd century*, RSO, v. 28, 1953, s.12

²⁵⁷ Taşhocayev, a.g.e, s.140

uygulamak süslemeyi hızlandırmıştır. Bizce ne kadar süsleme hızlansa da bu kaba görümlü sırsız seramikler fiyatları düşük olmasından dolayı fakir halk tarafından talep görmüşse de bu talep mecburiyetten doğmuş olmalıdır.

XI. yüzyıl sonunda çömlek tekniklerinin gelişmesi sayesinde ve verimliliği arttırmak ihtiyacından dolayı²⁵⁸ formları ve dekorasyonlarıyla madeni eşyayı andıran sırsız seramikler büyük bir oranda rağbet görmüştür²⁵⁹. Kırmızı killi, defalarca damgalanarak yapılan desenler yerine bütünsel damgalı gri killi seramikler ortaya çıkmıştır. Özel damgalarla kapların büyük kısmı hazırlanıyordu. Mesela yuvarlak gövdeli sürahiler için alt ve üst kısımları, düz kaplar için ise her tarafı ayrı kalıpta yapılmıştır. Kurutulduktan sonra sap ve boğazı sıvı çamur ile yapıştırılmıştır. Bu teknik kısa zamanda teknik olarak mükemmel bir kabartma süs yardımıyla çok sayıda kapları hazırlamak için imkân sağlamıştır²⁶⁰. Bu eşyalar tamamen geometrik desenler ve kabartma stilize bitkisel desenler çerçevesinde birden fazla yatay şeritler halinde düzenlenmiştir. Yabani hayvanlar da bu tür eşyalarda resmedilmiştir. Çekici çömlekler formları standardizasyonu ve bazı teknik yeniliklerin sonucu olarak kentsel nüfusun çoğunluğu için daha kolay ulaşılabilir ve daha ucuz hale gelmiştir. Bu kentsel eşyanın en ucra dağlık alanlara bile varması zamanın en önemli göstergesidir. Kentsel eşyaların dağlık alanlardaki seramiklere etkisi az değildir. Basit terrakota dizaynlarıyla süslenmiş ve çömlekçi çarkı üzerine atılmış sırsız eşya yapımı ve form kopyalama şehirlerde ortaya çıkmıştır²⁶¹. Gri renkli kili elde etmek için yüksek oranda kireçi içeren kil kullanılmış ve pişirme indirgeyici bir ortamda gerçekleştirilmiştir. Seramik pişirme süreci çok zor ve zaman alıcıydı ve ayrıca ustanın tecrübeli olması talep edilirdi²⁶².

Damga desenli gri killi seramik, metal kapların biçim ve desenlerine bakılarak bu kaplar şeklinde yapılmaya başlanmıştır. Bu seramiklerin üzerindeki iyi dilekli yazılar bronz kaplardaki yazılarla uygun olup, hatta arka planı da bronz ürünlere benzemiş ve sırlı seramiklerdeki dileklerin aynısıdır. Yatay süslemeli kuşaklar, mesela koşan hayvanlar, bronzun favori motiflerini tekrarlamıştır. Seramikler

²⁵⁸ Grajdankina, *K istorii keramicheskogo proizvodstva v Srednej Azii (Metody izgotovljenija seroglinjanov keramiki v IX-XII vv.)*, IMKUz, v. 5, Tashkent, 1964, s.194

²⁵⁹ Davidovich, a.g.e, s. 141

²⁶⁰ Grajdankina, a.g.e, s.195-197

²⁶¹ Davidovich, a.g.e,s.141

²⁶² Grajdankina, a.g.e, s. 194-197

üzerinde insan görüntüleri de pek nadir değildi, hatta bazı olay sahnelerine rastlanmaktadır²⁶³.

XII. yüzyılda sırlı seramik üretiminde de yenilikler ortaya çıkmıştır. Mavi renkle boyanmış alkali sodyumlu sırların geliştirilmesi²⁶⁴ ve kapları silikatla (kaşın) üretimi başlamıştır²⁶⁵. Bu dönemde Merv ve Semerkant'da avize görüntülü seramik üretimine girişim olmuş²⁶⁶ fakat bu alanda herhangi bir gelişme elde edilememiştir.

Seramik üretiminin ilerlemesi sadece yeni ürün elde etmede değil basit ürünlerin sayısının artmasında da gerçekleşmişti; bu dönemde su tesisatı ve atık su sistemi için seramik boruların üretimi başlamış, Harezm'de ise sulama değirmenlerinin kapları da seramikten yapılmaya başlamıştır²⁶⁷. Çanak-çömlekçilik zanaatından esinlenerek tuğla üretimi ortaya çıkmıştır. IX. yüzyılda tuğladan yapılan binalar, sırlı tuğla ve oyma süslü tuğla panellerle kaplanmış ve bu tuğlalar sayesinde mimari alanda bir çok şaheserler yapılmıştır. Bu tuğlalar daha sonraki yüzyıllarda da yaygın olarak kullanılmıştır.

Karahanlı döneminde Burana minaresinde kullanılan tuğlalar cilasızdır ve tuğla örgüsü ile süslemeden başka alçı süslemeler de vardır. Alçı süslemelerin önemli bir kısmı dökülmüştür. Alçının süsleme malzemesi olarak kullanılması Karahanlı öncesinde olduğu gibi onlardan sonra da devam etmiştir²⁶⁸. Ayrıca burada kerpiç imal etmek için yapılmış fırın bulunmuştur²⁶⁹. Çu bölgesindeki Aleksandrovka ve

---

²⁶³ Lunina, *Zoomorfnye sjuzhety v keramike so shtampovannoj ornamentaciej iz goncharnoj masterskoj XII-nachala XIII v. v kvartale neramistov Starogo Merna*, Tr. TashGU, v. 172, 1960, s.286

²⁶⁴ Sayko, *Istorija tehnologii keramicheskogo remesla Srednej Azii VIII-XII vv*, Dushanbe, 1966, s.164-165

²⁶⁵ Lunina, *Goncharnoe proizvodstvo v Merve X-nachala XIII, v.* Tr JuTAKE, t. XI, Ashhabad, 1962,s.355

²⁶⁶ Nemtseva, *Stratigrafija juzhnoj okrainy gorodishha Afrasiab*. V kn.: Afrasiab. V. 1. Tashkent, 1969, s.198-200

²⁶⁷ Vakturskaya, *Hronologicheskaja klassifikacija srednevekovej keramiki Horezma*, THE, t. IV, M. 1959,s.260

²⁶⁸ Cezar, a.g.e, s.101, 103

²⁶⁹ 1974- 1980 yılları arasında Çuy Arkeoloji Heyetine Bağlı Burana Arkeoloji grubu Burana şehir kalıntısında arkeolojik ve tomoğrafik çalışmaları gerçekleştirmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bknz. Kubatbekov M., *"Sedmoy Sezon Rabote na Burane"*, Arheologiceskie Otkritiya 1977 Goda, Moskova 1978, Amanbaeva B. ve Kubatbekov M., *"Pyaty Sezon Rabot na Buraninskoy Gorodişe"*, Arheologiceskie Otkritiya 1975 Goda, Moskova 1976Goryaceva V. D., *"Raskopki Usadbı na Gorodişe Burana"*, Arheologiceskie Otkritiya 1974 Goda, Moskova 1975 Burana Arkeoloji Grubu 1985 yılında da Burana merkez tepesindeki ve tepenin batı yamacında ki kazı çalışmalarına Bknz. Goryaceva V. D., *"Rabotu Buraninskogo Otryada"*, Arheologiceskie Otkritiya 1984 Goda, Moskova 1986

Sokuluk diye adlandırılan mekanda eski şehrin yerinde seramikçilerin yerleşim alanları açılarak sıralaması yapılmıştır. Ak-Beşim, Krasnoreçenka, Sretonka ve diğer yerlerde de el sanatı ustalarının atölyeleri ortaya çıkarılmıştır²⁷⁰.

Üretim hacminin bu kadar artması fırınların, usta sayısının ve teknolojinin gelişmesini motive etmiştir. Orta Asya'nın büyük kısmında yakıt yakma ve seramik pişirme bölmeleri birbirinden ayrılmış fırınlar kullanılmıştır. XII. Yüzyılda Merv'de ise muhtemelen tüketim derecesinin artmasından dolayı dikdörtgen şeklinde fırınlar kullanılmış, ama bu konu pek araştırılmamış durumdadır²⁷¹.

Orta Asya'da değişik derecede korunmuş çok sayıda çanak çömlek fırınları kazılarda bulunmuştur; bunların arasında Merv'de şehrin batı tarafındaki çömlekçiler mahallesinin araştırmaları çok ilgi çekmiştir. Burada sokağın her iki tarafında iki atölye tamamen açılmıştır. Sokağın güney tarafındaki atölyelerinden birinin alanı 450 metrekaredir. Burada birinci üretim döneminde yedi dikdörtgen fırın daha sonra ise dört fırın çalışmıştır. Atölyelerde seramiğin tüm çeşitleri üretilmiş: çocukların oyuncuğu ve basit sırsız kaplardan sırlı kâseler ve sırlı tuğlalara kadar her türlü seramik eşyalar yapılmıştır²⁷². Damgalı seramikte ustanın veya atölye sahibi Muhammed Ali'nin adı yazılmış, bundan Nisa'da bulunmuş seramikler arasından bu atölyeye ait seramikler belirlenmiştir. Sokağın Kuzey tarafında diğer bir atölye kurulmuş, orada dört tane daha büyük fırın varmış.

Merv'de XII-XIII. yüzyıla ait açılan atölyeler çanak çömlek gelişiminde yeni bir aşama, yani en az on kişiyi çalıştıran manufaktörlerin ortaya çıktığını göstermektedir.

S. B. Lunina bu atölye verilerine dayandığı halde “ Merv'de X. yüzyıldan XIII. yüzyıl başlarına kadar esnaf çömlekçilerinin net bir uzmanlaşması olmamış, ustanın sadece bazı çanak çömlek şekillerini tercih etmiş olduğunu söyleyebiliriz, diye yazmaktadır²⁷³. Ama kapsamlı ve çeşitli ürünler üretiminde mutlaka uzmanlaşma olmalıydı. Uzmanlaşmanın olmadığını güvenilir şekilde söyleyebilmek için ustası

---

²⁷⁰ Karayev, a.g.e, s. 199

²⁷¹ Sayko, *Istorija tehnologii keramicheskogo remesla Srednej Azii VIII-XII vv*, s.171-183

²⁷² Lunina, *Goncharnoe proizvodstvo v Merve X-nachala XIII*, s.364

²⁷³ Lunina, *Goncharnoe proizvodstvo v Merve X-nachala XIII*,s.408

tarafından yönetilen çok sayıdaki atölyelerin her çeşit seramik üretmiş olduğunu tespit etmek gerekmektedir. Merv’de kazılan atölyelerde tersine birkaç ustanın çalıştığı ortaya çıkıyor çünkü atölye yapılarının planları bunu göstermekte ve onların her biri farklı ürün üretmekle meşgul olan farklı ustaların çalıştığını göstermektedir. Merv’de diğer çömlekçilik meşguliyetlerinden farklı olmasa bile tandır üretiminde uzmanlaşmış atölyelerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz²⁷⁴.

Karahanlı dönemine ait çanak çömlekçiler mahallesinin bir kısmı Afrasiyab’ın ikinci ve üçüncü surlarının arasındaki alan kazı çalışmaları sonucunda incelenmiştir, ama kazı çalışmalarının kısa açıklamaları yukarıda söylenenlere bir yenilik katmıyor. Burada atölyeler Merv atölyelerinden daha küçük ve fırınlar Afrasiyab’ın diğer fırınları gibi yuvaraktır²⁷⁵. Bu mahalle seramik üreten çok sayıdaki merkezlerden sadece birisidir.

Yazılı kaynaklarda çömlekçiler hakkında çok az bahsedilmektedir. Mesela, “Ebu Müslim Horasanin romanı” adlı eserinde bahsedilen 25 zanaatçı arasında çömlekçiler yoktu. “Abu Said’in hayatı” adlı eserde bahsedilen meslekler arasında seramik üretiminde meşgul olan bir tek kişi El-Gadairi’nin adı geçiyor²⁷⁶ ama onun çömlekçi ya da seramik tüccarı olup olmadığını bilmiyoruz. Elimizdeki veriler çömlekçiler arasındaki üretim ilişkileri hakkında inceleme yapmak için yeterli değildir. Bize malum atölyelerin çoğunda bir-iki fırın vardı ve orada sadece bir aile çalışabilirdi, ama Merv örneğinde XII. yüzyılda büyük şehirlerde büyük atölyeler mevcut olduğunu ve orada birkaç ustaların ve çırakların çalıştığını söyleyebiliriz. Çıraklar atölyede bağımlı olarak değil, maaşlı çalışmışlar, atölye sahipleri kendi atölyelerinde çalışmamış olabilir ve hatta çömlekçilik mesleği ne de sahip olmamış olabilirler²⁷⁷.

---

²⁷⁴ Samani, *The Kitab al-Ansab of 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sameani reproduced in facsimile from the manuscript in the Briticll Museum Add.* 23, 355 with an introduction By D. S. Margoliouth. (GMS, XX). Leyden-London, 1912, s.

²⁷⁵ Ahrarov, *K istorii pojavlenija keramicheskogo proizvodstva na gorodishhe Afrasiab*, V kn.: Afrasiab. V. 1. Tashkent, 1969, s.301

²⁷⁶ İbn El-Munevver, V. A. *Zhukovskij. Tajny edinenija s bogom v podvigah starca Abu-Sa'ida*, Tolkovanis na chetverostishie Abu-Sa'ida. Persidekie teksty. SPb., 1899, s.100-101

²⁷⁷ Lunina, *Goncharnoe proizvodstvo v Merve X-nachala XIII*, s.405

c)Cam Üretimi

Sekizinci yüzyıldan önce Orta Asya'da lüks bir eşya olan ve bir çok parçası ithal edilmekte olan²⁷⁸ cam W.Tomaschek'e göre Orta Asya'ya hicretin ilk asırlarında Yunan-Roma sayesinde gelmiştir. Bu sanat batıdan, İran'a oradan Orta Asya'ya oradan da Çin'e kadar gelip öğrenilmiştir²⁷⁹ ve Çinliler Semerkant ve Maveräünnehir'deki diğer merkezlerde meşhur olan bu camları ithal de etmişlerdir²⁸⁰. Bu bölgelerden gelen cam teknolojisinin Orta Asya'ya girmesiyle cam günlük yaşamda yaygın bir şekilde kullanılır hale gelmiştir.

Cam üretimi tekstil ve çanak çömlekçilikten farklı olarak sırf şehir zanaatı sayılır çünkü köylerde cam yapımı olmadığı söylenir. IX.-XII. yüzyıllarda türlü görüntüdeki cam üretiminde gözle görülür bir artış olmuştur. Camdan yemek takımları, mutfak eşyaları, parfüm şişeleri, terazi taşları, kıymetli cam eşyaları, ucuz süslemeler, çırallar yapılmıştır. Böylece bu tarzda büyük miktarlarda üretilen eşyalar kentsel el sanatlarının gelişimini de sağlamıştır²⁸¹.

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar; atölyelerin cihazları, ustaların sayısı ve bu zanaatın küçük merkezlerde de dağılması hakkında fikir yürütmeye yeterli değildir. Şu ana kadar arkeolojik çalışmalar sonucunda iyi korunmuş cam üreten bir atölye elde edilememiştir²⁸². Bize malum ki, Buhara'da, Ribat'ın güney-batı tarafında cam-şişe üreticiler mahallesi vardı, ama buna benzer olan mahalleler diğer Karahanlı kentlerinde bulunmamıştır. Cam yapımı hakkında çok nadir bir meslek olarak bahsedilmektedir.

Dolayısıyla şu anda ustaların kentten kente taşınması ve cam üreten bir merkezin etki çevresi hakkında bir şey söyleyemeyiz. Araştırmacılar İran ve Orta Asya camlarında önemli bir benzerliğin olduğunu yazmışlar, ama camların oluşum süreçleri incelenmemiştir²⁸³. Orta Asya ve İran camları kaliteli olduğuna rağmen, daha iyi kalitedeki camlar genel olarak Irak ve Suriye'den getirilmekteydi. Ebul Fezl

²⁷⁸ Bloom, Blair, a.g.a, s.427

²⁷⁹ W.Barthold, İslam Ansiklopedisi, c.IV. s. 559

²⁸⁰ Fry, a.g.m, s.464

²⁸¹ Davidovich, a.g.e, s.141

²⁸² Amincanova, *O proizvodstve stekljannyh izdelij v srednevekovom gorode Kuva*, NRS, kn. 1, Tashkent,1960

²⁸³ Bloom, Blair, a.g.a, s.427

Beyhaki'nin tanıklık ettiğine göre, uzaktan getirilmiş bu ithal şeylerin fiyatı çok yüksek olmuş, Nişapur'da, XI. yüzyıl başlarında bir tane Bağdat bardağının fiyatı bir dinar olmuştur²⁸⁴.

VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde ev kapları camdan yapılmıştır. Cam eşyalarda genellikle şeffaf ama mat siyah, kırmızı balmumu, donuk beyaz ve mavi popüler olmuştur.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında teknolojik biçim ve dekorasyonda çeşitlilik olmuştur. Bu dönemde yeşil ve açık mavi tonlarında renksiz cam hakim olmuştur. Kase ve silindirik kadehler baz petekli üretmek için bir yönlü yüzey tarafta nervürlü ve yapraklı rozet ile süslü kalıplar içine yapılmıştır. Kadehler bazen dengesiz bir düz tabanla iki veya üç çıkıntıyla yüksekliği değişen saplar üzerinde çan şeklinde üretilmiştir. Baş kısım, dudak etrafında bir sınır oluşturmak için bükülmüş ve kapların gövdesi üzerinde zikzaklar sol tarafı düz ya da yeşilimsi mavi ince çizgilerle dikey çizilmiştir. Küresel küçük, dar boyunlu şarap sürahileri ve geniş boyunlu şişeler çok kaba olmuştur. Uzun kap kacaklar siyah camlarla yapılmıştır.

IX.-X. yüzyıl cam üretimi çok yoğun olup, günlük kullanımda seramiklerin yanında yarı eşyaları oluşturmaktaydı. Kalın duvarlı parfüm şişeleri ve kadehler, yüzü net olan pürüzlü bir yüzle petekli kalıplarda üflenmiştir. Yeni detaylar, bir cam şeridi form flanş içine sıkıştırılmış ve kalkık kenarı altında uygulanan sürahilerin boyunlarının şeklini tanıtmıştır. Kıvrımlı motifler uzun boyunlu silindirik sürahilerde kullanılmıştır.

IX. yüzyılın ortalarında altı düz çanaklar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde modeller çok çeşitli hale gelmiştir. Sarı, cilalı tasarımları ile hafif dışa dönük, renksiz silindirik ve yuvarlak kaide üzerinde çan şeklinde kadehler bilinmekteydi. Soluk mavi, dikey çizgili çanaklar mor beneklerle dekore edilmiştir. Silindirik kadehler, çaprazlama nervürlü tarafla sonunda iki çeşit silindirik kap haline gelmiştir : Bunlar kalın oplük damarlı olan siyah opak camlar ve sığ damarlı şeffaf camlardır. Kaşıklar bükülmüş saplarla yapılmıştır. Hokkalara küçük silindirik kaplara benzer şekilde

---

²⁸⁴ Beyhaki, Perevod Abu-l-Fazl Be:jhaki, *Istoriya Mas'uda (1030-1041)*, Vstupitel'najast..per. i prim. A. N. Arends, Tashkent, N/62., s.538

şekil verilmiştir. Süreklilik ve taşınabilirlik için hokkalar huni bir açılışa ve kemerden askıya alınabileceği dört döngüye sahiptir.

IX. yüzyılın sonlarıyla beraber geniş boyunlu tek kulplu kaplar bodur görünüşleriyle ortaya çıkmıştır²⁸⁵. Küçük şişeler bir kemerden asmak için iki döngü kola sahiptir. Genelde süslemeler Harezmdeki kabartma desenli küçük sürahiler gibi bazı nadir örneklerle rağmen değişmemiştir. Genelde seramik ve metal örneklerde uzun süre kullanılmış olan muhtemelen kozmetik bardakları ya da kavonozları süslemek için kuş figürleri ortaya çıkmıştır. Kartal başlı aslan gövdeli ejderha şeklinde küçük kaplar Semerkant'da yapılmıştır. Kesilmiş ve parlatılmış dekarosyon erken dönemde olduğu gibi hem yeşil ve beyaz camın katmanlarıyla cameo-cam kaplar üzerine hem de renksiz cam üzerinde kullanılmıştır. Bazen beyaz yere bakan tarafa maruz dikey şeritle döşeli üst yeşil tabakaların kesildiği iki ağaç arasında bir keçi gibi oldukça karışık motifler vardır. Altın yıldız mavi kaplarda kullanılmaya devam etmiştir. Hatta bebeklerin pisuvarları gibi sıradan nesnelere de süslenmiştir.

X. yüzyılın sonlarında ilk defa kırmızı mat renkli eşyalar ortaya çıkmıştır. Bu eşyaların bazılarının Mısır kökenli olmasının düşünülmesiyle beraber bazı tarafı etrafında dört ya da altı kabartılı konsatrik dairesel kozmetik kaplar gibi kalıplar da yerli olarak üretilmiştir.

Boyuna uygulamalı kırmızımsı mor dekorasyonla büyük sarı şişe piyasaya sunulmuştur. Yarı küresel tabak köşede mor şeritle altın camın ve mühürlü konsatrik oval süsleme bölgenin güney bölümlerinde üretilmiştir. Küresel gövdeli ve uzun boyunlu tübeler yeşilimsi sarı damacana yani büyük şişe nadiren mavi yeşil damlalarla ve aynı renkte ince çizgilerle süslenmiştir. Khuttal bölgesinin merkezi olan Hulbukda yapılan düz geniş ağızlı levhalar, kabartmada dairelerle iç yüzeyde dekore edilmiştir.

XI. yüzyılın ikinci yarısında kadehler, Nisa'daki örneklerde görüldüğü gibi çıkıntılarla boş bir gövde ve ikiz kenar yamuk şeklinde bir kase ince ve daha ince üretilmiştir. Kadehler ve su bardaklarına ek olarak dalgalı ince çizgiyle süslenmiş rhyta ve silindirik kadehler vardı. Asma için halkalarla geniş boyunlu testi formunda

---

²⁸⁵ Bloom, Blair, a.g.a, s.427

asılı lambalar, Harezmde onuncu yüzyılın sonları ve onbirinci yüzyılın başlarında tarımsal bir yerleşkede bulunan bir örneğe rağmen İslam topraklarında başka yerler kadar yaygın değildi.

XII.-XIII. yüzyılda cam üretiminde birkaç yenilik meydana gelmiştir. Geniş tabanlı, kısa sap ve silindirik bir gövdeyle Fergana vadisinden küçük bir sürahi, bir çerçeve etrafında mavi ince bir çizgi bir çerçevede inciler ve kayar kabartma desenle süslenmiştir. Metal örneklerde hatırlandığı gibi bu dönem için modası geçmiş gibi gözükmektedir.

Cam aletlerin en iyi kimyasal araçları olarak düşünülmesi ve onların renklerini kaybetmemesi Ortaçağ kaynaklarında rapor edilmiştir. Simyacıların serisi büyük çeşitli konteynerleri kapsamaktadır: Küresel konik kaplar, küçük şişeler, eğri ağızlı geniş boyunlu kaplar, küresel imbikler ısıtılmış çeşitli aletler yoğunlaştırma buharı için damıtıcı yani imbikler.

Orta Çağ Avrupasında kullanılan pencere camlarının diskleri dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve daha sonrasiki dönemlere tarihlenen sitelerde bulunmuştur. Bütün diskler genellikle pencere çerçevesi içine yerleştirilmiş ve çatlaklar, küçük diskler veya sırlı toprağın ekleri ve cam parçacıklarıyla doldurulmuştur. Süslemeyle meydana gelmiş parlak renkli cam anıtsal binalarda kullanılmıştır. XII. yüzyılda Termiz hükümdarlarının saraylarının pencerelerinde el yazıları, hayvanlar, kuşlar ve atlıların tasvirleri var olup özellikle çok inceymişler.

Cep şişelerini kapsayan kimyasal araç gereçlerin birçoğu günlük yaşamda da kullanılmıştır²⁸⁶.

1127-1146 yıllarına ait günümüzde Britanya Müzesin'de bulunan Büyük Selçuklulardan²⁸⁷ (**Resim 9**) kalma altın ve gümüş kaplamalardan yapılmış cam şişe

---

²⁸⁶ Bloom, Blair, a.g.a, s.428

²⁸⁷ (1040-1194) Irak, İran ve Suriye'de hakimiyet kuran Türk Hanedanlığı merkezi Abbasi Hanedanlığı toprakları üzerinde hakimiyet kurmuştur. Selçukluların asil mekanları Hazar ve Aral denizinin kuzeyiydi. Selçuklular onuncu yüzyılın sonlarında İslamiyeti kabul etmişlerdir. 1038 yılında Selçuklular Tuğrul beyin egemenliği altında Gaznelilerin merkezi olan Nişapuru ele geçirmişlerdir. Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdada girmiş ve halife tarafından sultan unvanı verilmiştir. Selçuklular Abbasi halifeliğini koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Alp Arslan ve oğlu Melikşah zamanında Büyük Selçuklu İmparatorluğu en doruk noktaya ulaşmıştır. Selçuklular İran ve Irak topraklarında tasavvuf ruhu ile geleneksel teolojik ve hukuki çalışmaların bir sentezini birçok sünnilik üzerine medrese açarak insanları teşvik etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bknz: British Museum (İslamic Glass)

dönemin cam işçiliğine özgü en güzel eserler arasındadır. Şişe kesin olmamakla birlikte Suriye’de üretilmiş olup Türkiye’de bulunmuştur. Şişenin üzerinde Selçuklu hükümdarı II. Mahmut tarafından Musul (1127) ve Halep (1128)’e atanan İmameddin Zengin’in ismi yazmaktadır. Şişe ilk kez gemiciler tarafından bulunduğu zaman yazı A.G Ellis tarafından “ Sultanlar Sultanı İmameddin Zengi ” şeklinde okunmuştur. Bununla beraber 1342-1345 yılları arasında Mısırı yöneten Memlük sultanı el-Melik el-Salih İmadeddin İsmalede atfetmektedir. Dekorasyon sıvı içinde asılı altın parçacıkları içinde yapılmıştır. Altın sonra dekorasyon oluşturmak için ısıtılmış cam üzerine boyanmıştır.

Resim 9: 1127-1146 Yıllarına Ait Büyük Selçuklu Döneminden Kalma Altın Ve Gümüş Kaplamalardan Yapılmış Cam Şişe (London, British Museum)

Diğer bir şişede 1127-1146 yılında Musul atabegi İmadeddin Zengi adına yapılmış Suriye’de üretilmiş cam şişedir (**Resim 10**). Altın, yapışkanla süspansiyon halinde altın tozu uygulanmış ve daha sonra hafifçe cam yüzeyi ile altın süspansiyon bağ oluşturmak üzere ateşlenmiştir. Dekorasyon’un detayları iğneyle altınla çizilmiştir. Bu teknik XI. yüzyıldan sonra cilayla boyanmış camın yerini almış gibi gözükmektedir. Yıldız üç yatay kayıta ayrılmıştır. Şişenin üst ve alt bantları

dekoratiftir. Bölük pörçük olmasına rağmen üst band, nar ağaçları²⁸⁸ arasında müzik eşliğinde dans eden iki kadını göstermektedir. Alt bandda nar ağaçları arasında kanatlarını açmış kartal resmedilmektedir. Orta bandda ise Suriye (1181-1183) ve modern Irak'da (1171-1197) Sincar beyi olan II. İmadeddin Zengi'nin ismi yazmaktadır²⁸⁹. Bizce beylerin isminin Türklerce hakimiyetin sembolü olan ve kutsal sayılan kartal resminin ve Türklerin İslam'dan önce ve İslamiyetle beraber kutsal saydığı nar ağacının arasında olması Tanrı'nın o beyi düşmanlarına karşı koruyarak hakimiyetini pekiştireceği ve halkın o beyi Tanrı'nın yönetme yetkisini ona vermesinden dolayı halkın o beyi de kutsal gördüklerini göstermektedir.

Resim 10 : 1127-1146 Yılında Musul Atabeği İmadeddin Zengi Adına Yapılmış Suriye'de Üretilmiş Cam Şişe (London, British Museum)

²⁸⁸ Nar ağacı İslamiyet'den önce de Türkler tarafından kutsal kabul edilmekteydi. Kutlu Dağda yetişip, ölümsüzlük veren meyvelerden narın, Burkan dininde bereketin sembolü ve Mani dininde de nurlu (Cennet) yemişlerinden olduğu, göz önünde bulundurulacak olursa, bu inancın Türklerle bu kültürlerden geçmiş olması mümkündür. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Ramazan Işık, Türklerde Ağaçlarla İlgili İnanışlar Ve Bunlara Bağlı Kültler, İlahiyat Fakültesi Dergisi 9:2 (2004), s.89-106. İslam inancına göre de kutsal sayılan ve hatta kuran-ı kerimde de O, gökden su indirendir. Bununla her şeyin bitkisini bitirdik, ondan bir yeşillik çıkardık ondan birbiri üstüne bindirilmiş taneler türetiyoruz. Birbirine benzeyen ve benzemeyen üzümlerden zeytinlerden ve narlardan bahçeler kılıyoruz. Meyvesine ürün verdiğinde ve olgunluğa eriştiğinde bir bakıverin Şüphesiz inanacak toplumlar için bunda gerçekden ayetler vardır. Bknz. Enam Suresi 99

²⁸⁹ Zengi yöneticileri Suriye ve Irak'da Selçukluların atebeyi olarak görevlerine başlamışlardır. Atabegler Selçuklu şehzadelerinin öğretmeni ve koruyucusu olarak atanmışlardır. Şehzadeler belli bir yaşa gelene kadar atabegler oldukları bölgelerde hakimiyetlerini kurmuşlardır. Selçuklu İmparatorluğu zayıfladığı zaman kendi bölgelerinde hakimiyetlerini ilan etmişlerdir (1127-1251).

Mısır ve Suriye'nin Ortaçağda cam kesme ve kuvars kristalinden (*Resim 11*) çeşitli şeyler yapmak için ünlü okulları vardı. Ortaçağ'ın en mükemmel camları bu iki şehirde üretilmekteydi.

*Resim 11: Muhtemelen XII. Yüzyılda Suriyede Yapılmış Geniş Bir Bardak
(London, British Museum)*

XIII. yüzyılın Moğol istilasını takip eden dönemde küçük bir cam parçası bulunmuştur. Bazı profesyonel uzmanlara göre bu dönemde cam üretimi durmuştur. Bununla beraber Timur hanedanlığı döneminde (1370-1506) cam üretimi yüksek bir seviyeye varmış ve onların anıtsal binalarında çok renkli cam çok kullanılmıştır²⁹⁰.

d)Metallerin İşlenmesi

Demircilik : Türkler mitolojik dönemlerden itibaren madencilik özellikle de demir işçiliği konusunda ustalıkla anılmışlardır²⁹¹. Demirci “Demirle²⁹² çeşitli

²⁹⁰ Bloom, Blair, s.428

²⁹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, TTTK Yayınları, Ankara,1998, s.59-69

²⁹² Eski Türk yurtlarındaki kurganlarda M.Ö 2000 başlarına ait olduğu tahmin edilen demirden yapılmış eşyalar bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda eski Türk sahası demir kültürünün doğduğu yer olarak kabul edilmiştir. Bknz.İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003, s.225

eşyalar yapan ve demirden yapılan eşyaları satan usta” anlamındadır²⁹³. Eski Türkçede “*tamirçi*” biçiminde adlandırılan demircilerin eski Türk toplumunda özel bir yeri vardır. Onlar hanedan kurucularına ya da kamlara denk büyüleyici insanlar olarak kabul edilmişlerdir²⁹⁴. Demircilerin kamlara ve hanedan kurucularıyla eşit tutulması demirciliğin Türk tarihindeki önemini yansıtmaktadır. Belki de bu maden Türkler tarafından kutsal sayıldığı için demircilik de onlar için kutsal bir iş sayılmıştır.

Karahanlılar’dan önceki Türk devletlerinde önemli bir icraat olan demircilik bir çok metinde yer aldığı gibi Karahanlılar dönemi metinlerinde de şu şekilde yer almıştır:

- “tämürçi kılıç tokıdı” ‘Demirci kılıç döğdü.’

- “käräklig kisilär yimä bu sana / yakın tut bularıg tusulgay tona / tämürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırcı bädizçi ya okçı yaçı” “Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kapacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yaycıdır” şeklindedir²⁹⁵.

Orta Asya’yı demirle temin eden önemli bölgeler Fergana ve Usturşana vahaları olmuştur. İstahri’nin yazdığına göre, Munk ve Marısmandı alanlarında demirden türlü ürünler üretilmiştir. Ayda bir kez orada uzak ülkelerden gelen kişiler için fuarlar düzenlenmiştir (İstahri, K, s. 184, 8). İbn Havkal da bu malümatlara katkıda bulunarak, Fergane demircileri kendi mesleklerinde çok yeteneklidir ve demirden muhteşem şeyler yapabiliyorlar, şeklinde veri vermiştir²⁹⁶. El-Mukaddesi, Fergana ve İsficab ürünleri arasında cephaneler, kılıç ve kalkanlar olduğunu söylüyor, Şaş’tan ise bıçak ve iğne getirildiğine tanıklık etmiştir²⁹⁷. Ahsiket demircileri ise Şam tarzı çelik yapma sırrını öğrenerek onlarınki gibi keskin ve ince harika kılıçlar yapmışlardır. Karahanlı Hanedanlığı döneminde Ahsiket’de darphanede para basma kalıplarında para da üretilmiştir. Şehirde 1075’lerde para

---

²⁹³ Altaylı, 1994, s. 253

²⁹⁴ Sencer Divitcioğlu, *Kök- Türkler- Kut, Küç, Ülüg*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.86, Carter V. Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, çev. Aysen Anadol, Kitap Yayınevi, İstanbul, Şubat 2008, s. 51

²⁹⁵ Şen, Orhon, *Uygur Ve Karahanlı Metinlerindeki Mesleklerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, s.113

²⁹⁶ BGA,a.g.a, c.II, s. 383-384

²⁹⁷ BGA, a.g.a, c.III, s. 325

üretimi yapılmamasına rağmen pahalı demir çeşitleri özellikle kılıç ihrac edilmiş böylece şehir demir merkezi olarak yaşamını sürdürmeye devam etmiştir²⁹⁸.

IX.-XI. Yüzyılda Talas bölgesinde (bugünkü Orlovka) Şelci adlı şehrin mevcut olduğu ve burada demir eritme işleminin gerçekleştirildiği arkeolojik kazılar sonucu bulunan fırınlardan anlaşılmaktadır²⁹⁹.

Demirciler sadece şehirlerde değil tüm köylerde de mevcut olmuş, fakat şehirler demircilik alanında köylere göre daha çok uzmanlaşmıştır. Birkaç şehirde demir işlenmesiyle uğraşan demirciler mahallesi kaydedilmiştir. Mesela, Termiz'de demirciler mahallesi yaklaşık 6 hektarlık bir alanda kurulmuştur. Ama maalesef, bu kazıların raporundan atölyenin cihaz ve donanımlarını, bununla birlikte üretim türünü de öğrenmemize imkân olmamıştır. Araştırmalar sonucu demirciler mahallelerinin Sarahs'ta olduğu³⁰⁰ Merv ve Nişapur'da ise hatta demirciler çarşılarının mevcut olduğu kaydedilmiştir³⁰¹.

Yazılı kaynaklarda demircilik işinin uzmanlaşma derecesi hakkında veriler azdır, dolayısıyla demircilikteki uzmanlaşma hakkında o dönemde yaşayan ve adları kaydedilen kişilerin lakap ve nisbelerinden öğrenebiliriz. Şu anda diyebiliriz ki silah demirciliği sıradan bir demircinin meşguliyeti olmamıştır, çünkü silah yapımında çok komplike teknolojilerin kullanımı söz konusuydu ve hazır demirle uğraşan bir demircinin buna kapasitesi ve tecrübesi yetmezdi. Ayrıca, silah teknolojisi üretiminin tüm incelikleri ustalarca bir sır gibi saklanmıştır³⁰².

İranlıların çok eski dönemlere dayanan milli destanları olan Şehnama'de Türk ordularının demirden ve çelikden kurulu olarak tasvir edilmesi Türklerin gelişmiş demir işçiliğinin komşu ülkeleri de etkilemiş olduğunu göstermektedir³⁰³. Demirden ustalıklı yapılan silahlar sayesinde Türkler birçok savaş sonucunda muvaffak olmuşlardır. Bunda savaşçı karakterleri de büyük rol olmuştur.

---

²⁹⁸ S.Frederick Starr, Baktybek Beshimov, Inomjon I. Bobokulov, *Fergana Valley (The Heart Of Central Asia)*, USA, 2011, s.16

²⁹⁹ Karayev, a.g.e, s.199

³⁰⁰ Maruşenko, *1956 Staryj Serahs (Otchet o raskopkah 1953 g.)*. Tr. IIAE' An TurkmSSR, t. 11,s.

³⁰¹ İbn E-Munevver, a.g.e, s. 141

³⁰² Tartusi, *Kissa-je Abu Muslim*, Ruk. IVAN, S 128, s.196-197

³⁰³ Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 229

Muhtemelen, Şaş'ta genellikle ustalar iğne ve makas üretmede uzmanlaşmış, Semerkant'da da üzengi ve dizginler üretilmiştir³⁰⁴. Merv'de de kürek üretimiyle birlikte diğer tarım aletleri de üretilmiştir³⁰⁵.

Kilit üretmek için özel bir beceri gerekiyordu; Harezmi'de bu ürünler ihracat için de üretilmiştir³⁰⁶. Mekaniklerin ürünleri olan silindirik kilit ve anahtarların VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar devam ettiği arkeoloji kazılarla tespit edilmiştir. Demek oluyor ki Harezmi o dönemde kilit sektörünün önde gelen kuruluşu olmuştur.

Demirin kullanımının toplumlar üzerinde siyasi ve askeri etkileri kadar ekonomik etkileri de olmuştur. Bu yeni maden çiftçilerin demirden yapılmış oraklar, saban demirleri ve öteki demir araçlara sahip olmalarına fırsat verecek kadar boldu. Bu özellikle toprağın alt üst edilmesinin oldukça güçlü olduğu bölgeler başta olmak üzere çiftçilikte etkinliği artırdı³⁰⁷. Bu bilgiler ışığında eski Türkler'in tamamen göçer olduğu yorumlarını yeniden gözden geçirmek gerekir. Zira konar göçer bir toplumda maden işlemeciliği son derece güç bir işti. Maden işçiliği, maden ocaklarının işletilmesi ve buralardan çıkarılan madenlerin atölyelerde ürüne dönüştürülmesi safhalarını içerir. Tamamen göçer bir toplumun bu tür tesislere sahip olması beklenemez. Zira göçerlik keşfedilmiş maden ocaklarını terk edip kurulu atölyeleri yüklenerek sürekli yer değiştirmeyi gerektirir. Böylesi bir yaşam tarzında maden işçiliğinin gelişmesi oldukça güçtür. Buradan bakıldığında eski Türk toplumunda yerleşik bir kitlenin var olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bakırcılık : Önemi ve ustaların sayısı boyunca bakır işleme mesleği ikinci sıradaydı. Bakırcılar hakkında yazılı kaynaklarda daha da az bahsedilir, ama bakır ürünlerinin her tarafta çok sayıda bulunmuş olduğunu görmekteyiz.

X. yüzyıl coğrafyacıları bakır ürünleri üretilen birkaç merkez hakkında yazarlar. Semerkant'da kırmızı bakırdan üretilen büyük kazanlar üretilmiş ve bu üretilen kazanların birçoğu ihraç edilmiştir³⁰⁸. Bu ürünlerin İslamiyete kadar bile

---

³⁰⁴ BGA, a.g.a, c.III s. 325

³⁰⁵ Tartusi, a.g.e,s.196-197

³⁰⁶ BGA, a.g.a, c.III, s.325

³⁰⁷ William H. Mc. Neill, *Dünya Tarihi*, çev., Alaeddin Şenel, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 1989, s. 52

³⁰⁸ BGA, a.g.a, c. III, s.325

buralarda yaygın olduğu bilinmektedir. Buhara’da ise sarı bakırdan şamdan ve fenerler üretilmiştir³⁰⁹. Bakır ve bronz ürünleri Buhara vahasındaki fuarlarda satılmıştır³¹⁰. Bronz fincanlar Rabinca’ndan ithal edilmiştir³¹¹. Merv’den de bazı bakır ürünler ithal edilmiş; El-Mukaddesi onları sadece bakır olarak adlandırmaktadır.

Bronz eşyalar ne kadar bol desenli ve büyük olmuşsa o kadar pahalı olmuştur. Bronz eşyaların süslemelerinde de seramiklerdeki gibi iyi dilekli yazılar önemli olmuş, yazılar çok standart ve sahibine hitaben yazılmıştır. Bazen yeteneksiz ustaların elinde yazılar bozulmuş ve onların iyi dilekli yazılarından sadece harflerin ana hatları kalmıştır. XI. yüzyılda kırmızı bakır ve gümüşün karmaşık tekniği olan dolgu yaygınlaşmış bu dönemde özellikle bronz süslemeleri rafine haline gelmiş, bu desenler metal eşyalara tamamen yeni özellik olan parlaklığı getirmiştir.

Bronz ürünler maddesinin sağlam olmasından dolayı kolayca kırılmamış böylece uzak bölgelere kolayca taşınabilmiştir³¹². Bu yüzden bir metal eşyanın bulunduğu mekan o eşyanın üretildiği mekan anlamına her zaman gelmez.

Sanatsal bronz eşyaların Herat’tan ihraç edilmesi X. yüzyılda başlamıştır. X-XII. yüzyıllarda büyük dağ silselerinin bulunduğu bölge olan Çatkal’da bakırı eriterek içindeki faydasız şeyleri atıp cevheri zenginleştirerek dağlardaki metal komplekslerini işletmişlerdir³¹³.

Kuyumculuk : Önemli metallerin ve taşların mücevher haline getirilmesi Orta Asya göçebe insanların ve yerleşik insanların çok önemli bir sanatıdır. Orta Asya’da basit halkalardan meydana gelen kolyeler gibi çok çeşitli kişisel süsleme eşyaları üretilmiştir. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular, Ortaçağın erken dönem bölgelerinden olan Şaş, Ilak, Taraz, Sogdiana, Tohoristan, Ustrushana vb. gibi yerlerin İslamiyet boyunca mücevher üretimi yüksek bir seviyeye varmış yerler

---

³⁰⁹ BGA, a.g.a, c. III, s. 324

³¹⁰ BGA, a.g.a, c.III, s. 363

³¹¹ BGA, a.g.a, c.III, s. 324

³¹² A. İvanov, 1970 *O proizvodstve bronzovyh izdelij v Maverannahre v domongol'skoe vremja*, KSIA, v. 122, M.,s.

³¹³ Karayev, a.g.e, s. 199

olduğunu kaydetmektedir³¹⁴. Bu eşyalar kuyumcu denilen yerlerde o bölgenin halkına ya da dışarıdan gelen insanlara satışa sunulmuştur.

Eski Türkler, altın işleyen kimseleri *altunçu* şeklinde adlandırmışlardır. Altın sözcüğünün kökenine göre değişik görüşler dile getirilmiştir. Németh, Kaluzynski gibi araştırmacılar *altun*'u Moğolca Altan biçimiyle karşılaştırmışlardır. Ramstedt, Rasanen, Poppe, Baskakov gibi alimler sözcüğün Türkçe *al* ve Çince *tun* yani metal sözlerinin birleşimiyle ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir. Clauson, Moğolca *altan* biçimini Türk dilinden kalma çok eski bir alıntı olduğunu ifade etmiştir. Zeynelov ve Novruzov ise sözcüğü *al* “al” ve *ton* “kürk, giysi” sözlerinin birleşimi olarak kabul etmişlerdir. Onlara göre Eski Türklerde kürk anlamında görülebilen *ton*, kürklerin alışverişte değişimin metal olarak değerlendirilmesiyle zamanla bakır anlamını kazanmıştır. Bu anlam değişiminde bakırın para olarak kullanımının payı vardır³¹⁵.

Batı Orta Asya, tekniksel pratiklik ve sanatsal becerileriyle kuyumculuk geleneklerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Ortaçağ kuyumculuk örneklerini yüzükler, bileklikler, mühür yüzükleri, kolye ve appliqué metal broşürler oluşturmaktadır. Takı parçaları tarz olarak İslam öncesi ve İslamla birlikte benzer tarzda üretilmiştir.

Hayvan şeklinde veya ortomorfik tarzlar dokuzuncu yüzyıldan onüçüncü yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiş fakat bu görüntü şekilleri erken dönem örnekleriyle karşılaştırıldığında yavan ve şematik olmuştur. Altıgen taşlı, lamellated bilezik, prizmatik muskayla mühürlü yüzükler vb. genellikle sahte olabiliyordu.

Özellikle bir halka içine bükülmüş ve bir tüp içine dönmüş delikli küpeler ve pürüzsüz plaka bilezikler popülerdi. Böyle takılar bazen iki kat şeklinde düşük dereceli gümüş özü (çekirdeği), gerekli formlar içine dövülmüş ince bir saf gümüş tabakayla yapılmıştır³¹⁶. Geniş bir şekilde bulunan yuvarlak, oval, armut biçimli, ay-şekilli, yamuk veya çizme biçimli küçük kolyeler ve appliqué metal broşlar mühürlüydü. Bu eşyalar basit rozetler, bireysel bitkisel motifler, halkalar ve noktalardan oluşan basit süslerdi.

---

³¹⁴ Bloom, Blair, s. 429

³¹⁵ Serkan Şen, *Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, c. 5 , Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Samsun, Eylül 2008

³¹⁶ Bloom, Blair, s. 429

Süslemeler başlangıçta basitti ama sonraları süsleme özellikleri çok gelişmiş bitki tarzları ve Arapça harfleri taktimiyle çok ayrıntılıydı. Artan karışıklık çeşitli harika tekniklerin kullanılmasıyla kolaylaştırılmıştır. Bundzhikat dan bulunan altın küpler ve Otrardan bulunan plaketer bunlara örnek gösterilebilir³¹⁷.

İli bölgesinde bu dönemden kalma Talgar şehrinin olduğu mahallede demircilik sanatında ve altın işlemede kullanılan çeşitli aletler bulunmuştur³¹⁸.

Kıymetli madenlerle çalışan bir bakırcı ile hakiki kuyumcu arasında pek fark yoktu. Zanaatçılar arasında zengin olan kuyumcular mahalleleri, neredeyse her büyük kentte bulunuyordu. Kıymetli taşların bilenmesi ve delinmesi ile meşgul olan bu atölyelerde önemli işbölümü vardı³¹⁹. Diğer atölyelerde iş bölümü pek gelişmemişti ve genelde usta ve bir-iki yardımcı olarak çalışılırdı. Diğer zannatlarda olduğu gibi kuyumcu dükkanlarının sahipleri de bu işlerden anlamayabilir bu işleri için erbabı olan usta kalfa vb. elemanlara bırakabilirdi.

Hududü'l Alem'e göre Maverünnehir dağlarında bol miktarda altın ve gümüş madenleri varmış³²⁰. İslam coğrafyacıları Karlukların meskun olduğu Barlas dağına da " altın dağı" olarak nitelemişler³²¹. Bu altın dağından da Karlukların devamı olan Karahanlı döneminde de insanlar altın ihtiyacını karşılamış olmalıdır.

Bu dönemde kuyumculuğun yanında gümüş işlerini yapan zanaatçılar da mevcuttu. Karahanlı hanedanlığı döneminden 1993 yılında bulunan Isık-Gölün güney kıyı şeridinde yer alan Barskoon köyü yakınlarında 902 ayar gümüşten yapılmış ve dış yüzeyinde Arap harfleri ile yazılmış yazıların bulunduğu bir kase günümüze kadar gelmiştir. Arkeolog ve nüvizmatik M. N. Fedorov incelenen kase³²² yapıldığı gümüş madenin Sakar dönemine ait olduğu fakat daha sonra XI. yüzyılda Doğu Karahaniler devleti lideri olan Turgut Kara Hanın eline geçtiği ve bu dönemde kaseye dönüştürüldüğünü belirtmiştir. Kase etrafında yer alan Arapça

³¹⁷ Bloom, Blair, s. 430

³¹⁸ Karayev, a.g.e, s.199

³¹⁹ Biruni, a.g.e, s. 171

³²⁰ Minorsky, *Hududü'l Alem*, s.68

³²¹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, TTTK Yayınları, s. 2001, s.93

³²² Ayrıntılı bilgi için bkz. 104 Fedorov M. N. ve Mokeev A. M., "*Serebrannaya Caşa 11 v iz Kirgizstana*", Ruskaya Arheologiya, Bişkek 1995, vıp. I

harfler ile yazılmış yazıları Arap Dili uzmanı Amran Şahrura okumuştur. Kasede “ Büyük ve yüce hakan, Her zaman galip padişah, devletin dayanağı ve Müslümanların lideri Tuğrul Kara-Han” yazmaktadır³²³.

e) İnşaat İşleriyle İlgili Meslekler

Daima konar-göçer yaşam tarzıyla bildiğimiz Türkler gerçekte inşaat işleriyle uğraşarak bir çok yapı meydana getirmişlerdir. Bu yapılar günümüze kadar coğrafi şartlardan, savaş vb. etkilenecek yok olmuş ya da toprak altında kalmıştır. Toprak altında kalan bu yapılar özellikle son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu gün yüzüne çıkartılmakta ve böylece Türkler’in sürekli bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya göçen yeri yurdu belli olmayan bir millet olmadığını onlarında kendine ait coğrafyaları olup bu coğrafyalarda çeşitli yapılar inşa ettiklerini ispatlamaktadır.

Kaşgarlı Mahmud’un, çoğu kendisinin iyice gezip tanıdığı anlaşılan Yukarı Tarım-İli-Orta Sir-derya üçgeni arasındaki bölgeye ait olmak üzere kırktan fazla büyük Türk şehri ile bir hayli kasaba ve köy adı zikretmesi onun eserini yazdığı Karahanlı döneminde Türklerdeki yerleşik hayat hakkında yeterli derecede fikir vermektedir³²⁴.

İslâmiyet’in ortaya çıktığı VII.-VIII. yüzyıllarda, Türkistan Türk kentleri askeri-siyasal boyutta Hakan ya da ordu merkezli, sosyal-kültürel boyutta ise Budist Şamanist inanç sistemine dayanan mabed ya da tapınaklar çevresinde gelişen bir mekânsal düzene sahip iken, IX.-XIII. yüzyıllarda Orta Asya Türk egemenlik coğrafyasında İslâmiyetin yayılması ve benimsenmesi ile İslâmi kurumların kent yaşamına katılması sonucu, cami-medrese ya da mescid-türbe gibi İslâmi kurum ve yapılar odak olmak üzere mekânsal dönüşüm sürecine girmiştir³²⁵. Bu döneme ait en güzel mimari örnek Burana Minaresidir (*Ek 18*). Günümüze kadar gelen Ayşe

---

³²³ Alpaslan Aşık, *Kırgızistan’daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Tez Danışmanı Doç. Dr. Kubatbek Tabaldiyev, Bişkek, 2006, s. 103-104

³²⁴ Genç, 1997, s. 52

³²⁵ Özcan, a.g.e, s. 261

Bibi³²⁶ (*Ek 19*) ve Balacı Hatun Türbesi³²⁷ (*Ek 20*) bu dönemden kalma en güzel meşid-türbe örneklerini teşkil etmektedir.

Bu dönemde özellikle XI.-XII. yüzyıllarda pişmiş tuğla; özellikle saray, cami, medrese, türbe ve köprü gibi büyük inşaat projelerinde önceki dönemlere göre daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Desenli tuğlalar önemli binaların dekorasyonu için yaygın bir şekilde kullanılmıştır³²⁸.

Bu döneme ait günümüze kadar gelen en güzel dini eserlerden bir tanesi Fergana'dan Yedi-su bölgesine giden ticaret yolu üzerinde bulunan Uzgen'de³²⁹ bulunan Uzgen Cami (*Ek 21*) ve Uzgen Minaresidir (*Ek 22*)³³⁰. Uzgen şehri Oş'un büyüklüğünün üçte ikisi kadardı. Karahanlıların egemenliği altında, Uzgen başkent olurken Kasan ve Margilan şehirleri de önem kazanmıştır³³¹.

Türbelerin duvarlarındaki bezemelerde geometrik desenler, bitki motifleri yanında pek çok Rumi motifi de görülür. Kitabelerin zeminini süsleyen Rumiler, ilk defa müstakil şebeke üzerinde bir kompozisyon özelliği kazanmıştır. Böylece Uygurlar'da hayvan figüründe bir motif olarak görülen Rumi, bu devirde helezon şebekeler üzerinde, desen haline gelecek kadar gelişmiş ve süsleme sanatında bir üslup veya tarz olmuştur. Bu motif daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğunun abidelerinde önemli süsleme unsuru haline gelmiştir³³². Bu dini yapılar sayesinde

---

³²⁶ Bütün cepheler, hiç boşluk kalmayacak şekilde pişmiş toprak levhalarla tezyin edilmiştir. Sütun başlıkları da pişmiş topraktan bloklar biçimindedir. Tamamı derin oymalı motiflerle bezenmiştir. Mimari bölümler farklı desenlerle işlenerek monotonluk oluşması önlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 1998, s.52-55

³²⁷ Tamamen tuğladan olan bu türbenin ön cephesi beden duvarlarından yüksek tutularak geleneksel yüksek kapı anlayışına uyulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazanoğlu, a.g.e, s. 55-56

³²⁸ Davidovich, a.g.e, s.142

³²⁹ Uzgen bölgesinde bulunan mimari ve arkeolojik kompleksler; üç türbe, Uzgen Minaresi ve Karahaniler dönemine ait Uzgen şehir kalıntısı heyet tarafından incelenmiş ve buralarda kazılar yapılmıştır. A. N. Bernştam bölgede bulunan türbelerin yapılış tarihlerini orta çağ kaynaklarına dayanarak tespitte çalışmıştır. A. N. Bernştam'a göre orta kısımda yer alan türbe XI. yüzyılın başlarına (1012–1013) aittir. A. N. Bernştam kuzeyde yer alan türbin 1152 yılına ve güneyde yer alan türbenin 1187 yılına ait olduğu kesin olarak tespit etmiştir. A. N. Bernştam Uzgen Minaresinin kuruluş tarzına ve minare üzerinde yer alan süslemelere dayanarak bu minarenin Karahanlı dönemine (XI. yüzyıllara) ait olabileceği belirtilmiştir. Bknz., Aşık, a.g.e, s.126 Ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, Ekim 2005, s.28-43

³³⁰ Cezar, s. 105

³³¹ E.A Davidovich, Editors: M. S. Asimov and C. E. Bosworth *History of civilizations of central asia (A.D 750 to the end of the fifteenth century, part one: The historical, social and economic setting)*, The Karakhanids, Unesco Yayıncılık, cilt IV, s. 140

³³² Hatice Aksu, *Rumi Motifinin Kökeni*, Mimar Sinan Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 30

Orta Çağ dönemine ait imaret malzemelerinin, yapım tekniklerinin, sanat anlayışının ve planın nasıl kullanıldığı anlaşılmıştır.

XI-XII. yüzyıllarda canlı kervan ticaretinin tanıklığını yapmış Karahanlılar'ın kontrolü altında inşa edilen şehirlerin içerisinde kervansaray ve şehirler arasında yollar boyunca Ribatlar da inşa edilmiş ve bu ribatlar Karahanlıların kontrolü altında inşa edilmiştir³³³. Bu ribat ve kervansaraylar zamanla buldukları merkezlerin yoğun nüfusu haline gelmiş bu yoğun nüfustan dolayı ordu birlikleri yetersiz kalmıştır³³⁴.

Böylece şehirlerdeki yoğun inşaat yapımlarından dolayı inşaat ile ilgili olan çok sayıda marangoz, sıvacı vb. zanaatçı ve işçilere ihtiyaç duyulmuştur.

Marangoz (Igaççı) : Igaç ağaç sözcüğünden oluşturulan bir kelimedir. MK'deki "alnar yıgaç üntürdi" 'O ona ağaç deldirdi'; "är yıgaç bıçturdi" 'Adam ağaç bıçtirdi' örnekleri Karahanlı döneminde ağaç işçiliğinde uzmanlaşmış kimselerin varlığına işaret etmektedir. ET'de marangozluk mesleği için kullanılan ıgaççı sözü sonraki dönemlerde Har: Kısasü'l- Enbiya' da yıgaççı "Marangoz." biçiminde ve XIII. yüzyıla ait Kur'an tefsirinde yıgaççı "Marangoz." biçiminde görülür. Igaççı yerine günümüz Türkçesinde marangoz kullanılmaktadır³³⁵.

Türkler Hunlular döneminde bile masa, koltuk, karyola yapmışlar ve perde kullanmışlardır. Hun ev eşyalarının çoğunun Çin'e geçerek orada moda haline gelmesi³³⁶ Türklerin bu dönemde bile marangozluk alanında usta olduklarını göstermektedir. Karahanlı döneminde Merv'de marangozların özel mahallesi bulunmuştur³³⁷.

İslam öncesinde olduğu gibi ağaç oyma geleneği de Semerkant ve diğer şehirlerin kazılarında bulunan oyulmuş mimari detayların kömürleşmiş kalıntılarından bilinmektedir. Bu mimari eserler bitkisel süsleme ve şekilsel

---

³³³ Davidovich, a.g.e, s. 141

³³⁴ Starr, Beshimov, Bobokulov, a.g.e, s.16

³³⁵ Şen, a.g.e, s.115

³³⁶ Türk Dünyası El Kitabı, s. 219

³³⁷ Bolşakov, 1971 *Soveshhanie po problemam arheologicheskogo izuchenija sredneaziatskogo goroda*, SA, .M 3.s.166

görüntülerle zenginçe dekore edilmiştir. İslami dönemde en çok kullanılan ağaç ceviz, çam, kavak ve ardıçtır.

Karahanlılar döneminde inşaat ticareti ve ahşap işçiliği bakımından uzmanlaşmıştır. Ahşap işçiliği bina cephelerini, kapı-pencere kanatlarını sıvama denecek kadar oymalar ile süsleyerek Karahanlı dönemi mimarisine fantastik bir görünüm sağlamıştır. Bu sanat daha sonra Selçuklular vasıtasıyla Anadolu'ya kadar gelerek mimari eserlerde büyük bir tezyinat vasıtası olmuştur. Bu sanatın Anadolu'da özellikle İç Anadolu bölgesinde Selçuklular'dan kalma bir çok örneğini görebiliriz.

Bu dönemde ahşap tüccarı olan haşşaplar var olup hatta Buhara'da Ahşap Tüccarları Sokağı da varmış³³⁸. İnşaat ahşapları çok pahalı olup; "Buhara tarihi" eserinde eski inşaat ahşaplarının satılması ve onların yeni inşaatlarda kullanılması hakkında birkaç defa bahsedilmiştir. Zor durumlarda tavan kirişleri ev sahibinin karagün dostu yani zorluk çektiği durumlarda satabileceği tek malı olmuştur.

İslami döneme ait ahşap işlemlerin erken dönem en önemli örnekleri IX.-X. yüzyıllara dayandırılabilir. X. yüzyılda ortaya çıkan ve daha sonraki dönemlerde de kullanılan geometrik unsurlar süslemede önemli bir rol oynamıştır. Nadiren yapılan insan temsilcileri ve muhtemelen yılan tasviri veya kuşların kafasını kapsayan dekorasyonlar neredeyse tamamen yok olmuştur.

Semerkant'da arkeologlar XI.-XII. yüzyıla ait bir camiden kalma iki tane kömürleşmiş süsleme parçalarını açıklığa kavuşturmuşlardır. Semerkant'da bulunan bu süsleme parçaları yukarı Zerefşan vadisindeki parçalara benzemektedir. Bu nedenle kendi çevresi veya Semerkant'taki ustalarca yapılmış olabilir.

X. yüzyılın sonları ve XII. yüzyıla ait ahşap işlemleri Zerefşan'ın yukarısında ve Khivada bulunmuştur. Onlar geometrik süslemelerle oldukça yüksek kabartmada kitabelere ve bitkisel süslemelere sahiptirler. Zerefşan vadisinin yukarısında bulunan Iskodar köyündeki mihrap ve kolon daha sonraki yıllarda gelişmiş bir teknik olan yaygın oyulmuş detayları bir araya getirmektedir³³⁹.

---

³³⁸ Muin El-Fukara, *Ta'rihi mullazade dar zikr-i mazarat-i Buhara ta'lif-i Ahmad ben Mahmud al-madu bamu'in al-fukara*, Tehran, 1339 [1960], s.69

³³⁹ Bloom, Blair, a.g.a, s. 430

Titigçi (Duvarcı, Sıvacı) : Eski Türklerde evlerin duvarları genellikle kerpiçten ya da kalıplar arasına çamur basmak suretiyle yapılırdı³⁴⁰. Titigçi sözüünün türediği titig ‘çamur, balçık’ sözü ET’de tıt- biçiminde de görülebilen ve Tür’de ‘ditmek’ olarak yaşayan tit- fiilinden türemiş olmalıdır³⁴¹.

Kaşgarlı Mahmud’un dava sözünü “Boyacıların kullandığı ılgın ağacı meyvesi.” olarak açıklaması Karahanlı döneminde boyacılıkla uğraşan kişilerin varlığına işaret etmektedir. MK’deki “ol ävin çapturdı” ‘O evini balçıkla sıvattırdı’ örneği de Eski Türklerde evlerin ustalar tarafından balçıkla sıvandığını doğrulamaktadır. Sıva yapan ustaların temel malzemesinin balçık oluşu, titigçi’lerin duvarcılık yanında sıvacılık da yaptığını düşündürmektedir³⁴².

Bu dönem kurucu ve taş ustalarının hayatları hakkında pek bilgiye sahip değiliz. Bazı mimarların adları bina yazıtlarında korunmuş, ama Orta Asya’daki diğer inşaatçıların ve onlar arasındaki işbölümü hakkında, şehir yerleşmesi ve organizasyonları hakkındaki bilgilere sahip değiliz. İnşaatçı çalışmış işçilerin çoğu mesleksiz günlük işçilerdi. Onlar çamur yoğurmak, ağırlıkları taşımak, yer kazmak gibi her türlü ağır işleri yapıyorlardı. Büyük şehirlerde her zaman böyle işçiler çok olmuş ve onlar çarşılarda dolaşarak veya iş bekleyerek bir yerde oturmuşlardı³⁴³. Bizce bu işçiler Karahanlı metinlerinde “tavrak işçi” yani ‘hızlı işçi’ ve “tarçi” yani ‘ücretle çalışan’³⁴⁴ şeklinde tabir edilen ekonomik durumu meslek sahibi (usta) inşaatçılardan çok daha düşük olan insanlardır. Bu insanlar günümüzde amele diye hitap edilen insanlardır. Günümüzde de bu işçiler aynı şekilde çarşıda toplanıp inşaat sahipleri tarafından ya da o inşaatı yapan ustalar tarafından seçilip inşaat yapımlarında kullanılmaktadır. O dönemlerde olduğu gibi günümüzde de bu insanların ekonomileri pek iyi olmadığı için mecburiyetten dolayı ağır işlerde çalıştırılmaktadırlar.

---

³⁴⁰ Ögel, 2000, s. 83-87

³⁴¹ Şen, a.g.e, s.116

³⁴² Şen, a.g.e, s. 117

³⁴³ Tartusi, a.g.e, s.109

³⁴⁴ Şen, a.g.e, s.302

f)Çiftçilik Ve Hayvancılık Ürünlerinin Üretimi

Tarım ürünlerinin bol miktarda yetiştirildiği kentlerde onları yeniden işlemeye bağlı çok sayıda zanaat türleri gelişmiştir. Bu zanaat türlerinden bazıları şehir ve köylerde aynı şekilde yaygın olduysa da bazıları sadece kentlerde oluşmuştur. Konar-göçerlerden çok miktarda alınan derilerin işlenmesi zanaatta büyük bir sektör oluşturmuştur. El-Mukaddesi'ye göre, Şaş'ta Türklerden ihraç edilmiş deriler tabaklanmış ve sonra diğer bölgelere ihraç edilmiştir³⁴⁵. Koyun derisi ise Buhara'dan ihraç edilmiştir³⁴⁶. Rabinca'da özel "*Rabinca Derisi*" üretilmiştir. Harezmi'de "*kimuht*" adlı özel bir deri çeşidi üretilmiştir³⁴⁷. Derinin kötü kokusundan dolayı deri imalathaneleri insanların olmadığı mahallelerde kurulmuştur³⁴⁸. Burada deriden çok saraçlık³⁴⁹ ürünleri üretmişler: Şaş'ta kimuht adlı deri çeşidinden yüksek koltuklar üretmişler, Buhara'da, genellikle cezaevi atölyelerinde deriden kolan üretmişler, Semerkant'da ise kemer üretilmiştir³⁵⁰. Bizce her şehrin kendi ihtiyacını karşılayacak bir saraçcısı mevcut olmuştur. Araba koşumları, eyer, semer vb. mallara ihtiyacı olan halk bu malzemeleri almak için başka şehirlere gitme ihtiyacı olmamıştır.

Hayvancılıkla ilgili zanaatların yanında çiftçiliğe bağlı zanaatlar da mevcuttu. Bu dönemde "Çiftçilerin elleri bol olur; Tanrının verdiği geniş gönülle sarf ederler" ve "Çiftçiler lüzumlu insanlardır"³⁵¹ gibi Karahanlı metinlerinde yer alan sözler çiftçilere verilen değeri göstermekte ve MK' de tarla, gübreleme, sürme, sulama, bakım, hasat ve harmana dair terimlerin çokluğu Karahanlı çiftçilerin kendi alanlarında hayli uzman olduğunu düşündürmektedir³⁵².

Çiftçiliğe bağlı olarak üretilen kenevirden iplik üretilmiş, onun Rabinca³⁵³ ve Semerkant'dan getirildiği söylenmiştir³⁵⁴. Şehirlerde pirinç temizlemek ve

³⁴⁵ BGA, a.g.a, c. III, s. 325

³⁴⁶ BGA, a.g.a, c. III, s. 324

³⁴⁷ BGA, a.g.a, c. III, s. 324-325

³⁴⁸ Tartusi, a.g.e, s.189-199

³⁴⁹ Araba koşumları, binek veya çeki at takımları, eyer, semer gibi bütün takımların deri ve meşinden olan kısımlarını yapma ve tâmir etme işini yapan kimse Saraç, bu sanata ise Saraçlık denir.

³⁵⁰ BGA,a.g.a, c.III, s. 235, 234, 325

³⁵¹ Şen, a.g.e, s. 61

³⁵² Genç, a.g.e, 1997, s.312

³⁵³ BGA, a.g.a, c. III, s.324

³⁵⁴ Minorsky, *Hududu'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib*, s.69

terkibinden parfüm yağı almak amacıyla çalışan yağ sıkın işyerleri vardı. Yağ ve bazı bitkilerin küllerinden sabun üretilmiş; Termiz ve Belh bununla ünlü olmuştur³⁵⁵. Sabun diğer ürünlerden daha pahalı, yani fiyatı bir dirhemden yüksektir³⁵⁶.

Bu zanaat türlerinin dışında, sadece birkaç kente ait olan ve diğer kentleri tekel altına alanlar da vardı. Örneğin, kâğıt üretiminin sadece Semerkant'da mevcut olduğu hakkında bilgiler mevcut olmuştur³⁵⁷. Orta Asya'da kâğıt üretiminde Semerkant'ın ilk sırada olması kâğıt üretiminin sadece burada yapıldığı anlamına gelmez. Semerkant kadar çok üretim yapılmasa da farklı şehirlerde kâğıt üretimi yapılmıştır.

g)Şehiriçi İhtiyaçlarını Karşıllayan Zanaat Ve Meslekler

Büyük kentlerde birçok zanaat çeşiti mevcut olduğu için kendi zanaatı ile uğraşan birçok insanı bünyesine alan bu kentler çeşitli işçilere daima ihtiyaç duymuştur. Bu kentlerde tahminen günümüzde olduğu gibi kendi iş yerine sahip olmuş zanaatçılar ve iş yeri olmayan günlük işçiler vs. meslek sahipleri var olmuştur.

Kent hayatının başlıca şartı, yiyecek mamulleri konusunda sıkıntı çekilmemek olmuştur. Yiyeceklerin en önemlisi ekmek olmuş, ancak Karahanlı metinlerinde "öğitçi" Öğütücü olarak geçen³⁵⁸ buğday dövme işi kentsel bir meşguliyet olmamıştır. Su değirmenleri tüketicilere yakın olan kanal ve nehirlerin hepsine yapılmıştır. Dolayısıyla, değirmenler en çok büyük kentlerin çevresinde kurulmuştur. Buhara'da kentin dışındaki yerleşke, yani Rabat'ta kanalların birisinin adı Değirmenli idi ve bu kanalda birçok değirmen vardı; ayrıca Gireng³⁵⁹ ve Usturşana'nın Pencikent'inde³⁶⁰ de birçok değirmenin olması kaynaklarda yazılmaktadır. Değirmenler çok gelir getirirdi ve onların gelirleri konusunda değirmenlerden alınan vergilerden öğrenebiliriz: Kum'daki büyük kanal ve kent

---

³⁵⁵ BGA, a.g.a, c. III, s.324

³⁵⁶ İbn El-Munevver, a.g.e, s. 163

³⁵⁷ Sa'alabi, Lataif, *Lata'if al-ma'arif*. Ta'lif as-Sa'alibi Abi Mansur 'Abd al-malik ibn Muhammad ibn İsmail 350-429 h, Bitahkik İbrahim alAbjari, Hasan Kamil as-Sirafi, Al-Kahira, 1379 [1960], s.218

³⁵⁸ Şen , a.g.e, s. 99

³⁵⁹ BGA, a.g.a, c. III, s. 312

³⁶⁰ BGA, a.g.a, c.II, s. 380

çevresinde bulunan değirmenlerin sahipleri her yıl 70 dirhem vergi öderlerdi, bu ise onların gelirlerinin 1/10'u idi. Dağ çaylarındaki ve kentlerden uzakta kurulan değirmenler yıllık 12 ile 25 dirhem vergi öderlerdi. Çoğu kez kanalların sahipleri değirmenlerin de sahipleri olmuş ve onları kiraya vermişlerdir; genel olarak değirmenlerin sahibi devlet hükümdarları olmuştur³⁶¹.

Un buğdaydan daha pahalıydı, dolayısıyla bazı kişiler buğdayı evde dövmeyi tercih ederlerdi; evde hizmetçileri olmayanlar bu meşguliyet için günlük işçi kiralayabiliyorlardı. Aileler pazarda hazır ekmeğin fiyatı neredeyse buğdayın üç katı olmasından dolayı evde ekmek yapar böylece ekmek daha ucuza mal olurken zenginlerin evlerinde de özel ekmekçiler çalışırdı. Büyük kentlerde her zaman hazır ekmek tüketiciler bulunmaktaydı. Bundan dolayı ekmek dükkânı sayılan basit fırınlar kentin her yerinde bulunuyordu. Bu yüzden ekmek yapıcı ve ekmek satıcı kelimeleri aynı anlamda kullanılıyordu³⁶². Görülüyor ki insanların ana besin maddesi olan ekmek her dönem insanların temel ihtiyacı olmuştur. Bu iş için diğer zanaat erbablarında olduğu gibi fırınlarda da ekmek ustalarına yardım eden çıraklar çalışmış olmalıdır.

Karahanlı kentlerinde kurabiye, şeker, tatlı, ceviz vs hazır mamullerin ticareti çok gelişmiş ve pazarlarda çeşit-çeşit ürünler bulunabilmiştir. Bu konuda Orta Asya'dan Mısır'a kadar olan hudutta yarma buğday ve etten pişirilen "harisa" adıyla bilinen özel pilav çok meşhur olmuştur. Merv kenti harisasiyla tüm Orta Asya'da çok popüler olmuştur³⁶³.

Yiyecek ürün tüccarlarının önemli grubu kasaplarmış dolayısıyla et fiyatları tamamıyla onların elinde olmuş fakat devlet fiyatları kontrol etmeye çalışmıştır. Kaynaklara göre, Semerkant kasapları et fiyatlarını yükseltmeye izin almak için İbrahim Tamgaç Han'a büyük miktarda para teklif etmişlerdir³⁶⁴. Türk'ler için ekmek kadar temel besin maddesi olan et Karahanlılar öncesinde bile bozkır şartlarından dolayı kasaplardaki etlerden farklı olarak konserve olarak saklanmış hatta bu konserve etler Çin'e bile ihraç edilmiştir.

---

³⁶¹ BGA, a.g.a, c.II, s.213

³⁶² Tartusi, a.g.e, s.333

³⁶³ BGA, a.g.a, c. III, s.311

³⁶⁴ V.V Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Yay. Haz. Hakkı Durdun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1990, s.375

Kentlerdeki bir diğerk zanaat ise giysi ve ayakkabı dikiciliğı idi³⁶⁵. Hayvan yetiştiriciliğinin son derece yaygın olduğunu bildiğimiz eski Türk toplumlarında sürü hayvanlarının pöstekilerinden kalpaklar, kürkler, kaftanlar, ayakkabılar üretilmiştir. Yün ve yapagılarından ise keçeler, kilimler, cicimler, halılar, çadırlar imal edilmiştir³⁶⁶. Bunların arasında piyasaya yönelik giysi çeşitlerini dikmekte uzmanlaşmış terziler ve diğerk taraftan sadece siparişlerle çalışan terzi grupları mevcuttur. Baş giyim diken terziler de çok popülerdi³⁶⁷. Böylece giyim ve tekstil zamanla Karahanlılar'ın uzmanlık alanı olmuş bu alanda çalışan meslek erbabları ekonomideki yerlerini korumuştur.

Ayrıca, Karahanlı metinlerinde “käraklig ksilär yimä bu sana / yakın tut bularıg tusulgay tona / tümürçi ätükçi yana kırmaçı / ya sırcı bädizçi ya okçı yaçı” “Bunlar da sana lüzumlu insanlardır; ey yiğit onları kendine yakın tut, faydaları dokunur. Bunlar demirci, ayakkabıcı, tahtadan kap kacak yapan yahut cilacı, boyacı veya okçu ve yajcıdır” şeklinde geçen çizmecici ya da ayakkabıcılar (ätükçi)³⁶⁸ da çok sayıda bulunuyordu. Buhara ve Rencet'te³⁶⁹ özel ayakkabı pazarları var olmuştur. Hayvancılığın önemli uğraş alanı olduğunu bildiğimiz Karahanlılarda deriye dayalı zanaatların dolayısıyla ayakkabıcılığın gelişmesi doğaldır.

Bunun dışında ayakkabı tamircisi mesleğı de çok yaygındı³⁷⁰.

Ayrıca, Karahanlı metinlerinde - “taz käligi börkçikä” ‘Kelin geleceğı yer börkçüdür.’³⁷¹ ifadesi M.Ö dönemlerde Türkler'in kullandığı börk'ün yani başlığın Karahanlı döneminde de kullanılmış olduğunu göstermektedir.

Türklerin ilk dönemlerinden itibaren giyim kuşama önem verdikleri bilinmektedir³⁷². Karahanlı metinlerinde elbiseci tabiri - “ağıçı bitigçi ya iş tutguçı / ya tonçı ätükçi ‘amil bolguçı’, Hazinedar veya kâtip gibi memurlar elbiseci veya ayakkabıcı gibi sanatkarlar ile münasebettedir” “yiçi yignä sapdı” ‘Terzi iğneye iplik

³⁶⁵ BGA, a.g.a, c.II, s. 311

³⁶⁶ Arslan, a.g.e, s.29

³⁶⁷ BGA, a.g.a, c.II, s. 311

³⁶⁸ Şen, *Orhon, Uygur Ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü* s. 83

³⁶⁹ BGA, a.g.a, c.III, s. 271

³⁷⁰ İbn el-Munevver, a.g.e, s. 163-164

³⁷¹ Şen, a.g.e, s.77

³⁷² Ögel,2000

geçirdi' ³⁷³ şeklindeki ifadeler insan hayatında önemli yeri olan kıyafetlerin devlet kadrosunda çalışan ve insanlarla her daim içiçe olan memurlar için daha da önemli olduğunu göstermektedir.

Böylece Türk'ler Karahanlı döneminde elbiseçilik alanında hayli yol katetmiştir. Kaşgarlı'nın verdiği "ütüg: Ütü." , "üti:Ütülemek." , "ol tonug ütidi" , "O elbiseyi ütiledi." örnekleri dahi Türklerin giysilerine ve dış görünüşlerine çok önem verdiklerini göstermektedir³⁷⁴.

---

³⁷³ Şen, a.g.e, s. 86,87

³⁷⁴ Şen, a.g.e, s.85

3. BÖLÜM

3.1 KARAHANLI KENTLERİNDE KENTSEL TİCARET

Karahanlı kentlerinde hem üretim, hem de ticaret vardı. Ortaçağ tarihçilerine göre, kentlerin ticaret fonksiyonu çok önemli idi. Onlar zanaattan ziyade daha çok ticaretle ilgilendikleri için ilk önce satılan ürünler hakkında yazmışlardır. Bu dönemde ticaretin ana merkezlerinde kentlerin ve vilayetlerin tüm ürünü toplanır ve buradan başka yerlere dağılırdı.

Türkistan'ın kapısı, büyük mamur ve nimeti bol olan Maverâünnehir bölgesi tüccarların uğrak yeri idi³⁷⁵. El-İstahri Maverâünnehir bölgesinin önemli şehirlerinden olan Semerkant hakkında şöyle demiştir: “ O Maverâünnehir'in limanı ve tüccarların merkezidir; Maverâünnehir'in tüm ürünleri Semerkant'a gelir ve buradan diğer vilayetlere dağılır ”³⁷⁶. Burada dünyanın her tarafına ihraç edilen kağıt ve kenevir ipi üretilmiştir³⁷⁷. Buhara'da birçok kapalı çarşı varken Semerkant'ın pazarları açık havada kurulmuştur³⁷⁸.

Kaynaklardan Ortaçağ kentlerinde tarım ürünlerinin kimin tarafından satıldığı belli değildir. Ancak burada çiftçi, arazi sahibi ve tüccar adında üç esas grup vardır. Ortaçağ kaynaklarının hiçbirinde kendi mamulünü satan çiftçinin karakteri yoktur. Meyve ve sebzeler şehir ahalisine ait olan şehir dışındaki bahçelerden temin ediliyordu. Buna göre, bazı araştırmacılar Orta Asya Ortaçağ kentlerinin tarım karakterine sahip olduğu fikrini öne sürmüşlerdir. Ancak, şehir ahalisi araziye sahip olup çiftçilikle uğraşmazdı. Onların arazilerinden elde edilen ürünlerin büyük kısmı şehir pazarlarında satılıyordu ve çok az kısmı kendileri tarafından tüketiliyordu. Çiftçilik epey karlı olduğundan şehir etrafındaki bölgelerde arazinin fiyatı çok yükselmiştir. Bizce arazinin fiyatının yüksek olmasını sadece çiftçilik değil arazinin

³⁷⁵ Minorsky, *Hudüdu'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib*, s. 67

³⁷⁶ BGA, a.g.a, c. I s. 318

³⁷⁷ Minorsky, *Hudüdu'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib*, s.69

³⁷⁸ İbn el-Münevver, a.g.e, s.77

şehirde olması etkilemiştir. O dönemde olduğu gibi günümüzde de şehirde bulunan araziyle köyde bulunan arazi arasında fiyat olarak çok fark vardır.

Bazı vahalarda şehir ahalisi o kadar çoktu ki vahada üretilen ürünler ahali ihtiyacını karşılayamıyordu. El-İstahri'ye göre, Buhara vahası benzer durumdaydı. Hocend ilinde meyve çoktu ve diğer illere götürülürdü, ancak burada buğday az olduğundan Fergana ve Usturşana'dan getirilirdi³⁷⁹. Merv'e Abiverd ve Sarahs'tan buğday getirilirdi. XI. Yüzyılda Meyhane kentindeki İdris kervansarayının surunun yanında buğday tartmak için 40 tane terazi vardı³⁸⁰.

Meyve ve sebzelerin toprak ve iklimden kaynaklanan çeşitli türlerinin ve tat özelliklerinin mevcut olması ticaretin gelişimini daha da canlandırıyor hatta meyvelerin olgunlaşma zamanındaki fark da ticareti teşvik ediyordu: Örneğin, Kaşkaderya vadisi etrafındaki bölgelerde meyveler erken olgunlaşarak diğer bölgelerdeki meyve ihtiyacı buradan karşılanıyordu.

Konar-göçerlerle yapılan ticaret daha çok Orta Asya'nın kuzey doğu bölgelerinde, yani vahaların bitip sonsuz bozkırların başladığı bölgelerde yapılmıştır. Göçebeler geniş otlaklarda besledikleri koyun, at, deve gibi hayvanlarla deri, kürk gibi malları yerleşiklere satıyor, buna karşılık onlardan hububat, giyecek ve ziynet eşyası satın almışlardır. Ayrıca köle ticareti de mevcuttu³⁸¹.

Konar-göçerlerle yapılan ticaret etkisinde bazı hudutlarda mevsim pazarları düzenlenmiştir. Buhara vahasında X.-XI. yüzyıla kadar böyle mevsim pazarları Tavavis ve Şarg kentlerinde yapılmıştır³⁸². Hüdudü'l Alem'e göre ise Tavavis'de yılda bir gün bütün insanların katıldığı bir pazar kurulmuştur³⁸³.

Kuzey doğu bozkır bölgelerinde mevsim pazarları konar-göçerlerin mevsim göçlerine bağlı olmuştur. Dihi Nuciket'te her baharın üç ayında mevsim pazarları

---

³⁷⁹ BGA, a.g.a, c. I s. 312

³⁸⁰ İbn el-Münevver, a.g.e, s.206

³⁸¹ Necef, a.g.e, s. 283

³⁸² BGA, a.g.a, c.I, s.133

³⁸³ Minorsky, *Hüdudü'l Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib*, s.68

düzenlenmiş ve buraya çok sayıda hayvan getirilmiştir; kemiklerden temizlenmiş bir etin fiyatı ¼ dirheme kadar indirilmiştir³⁸⁴.

XII. yüzyılda mevsimlik pazarların önemi azalmıştır. Bizce mevsimlik pazarların öneminin azalmasının sebebi tüm kentlerin mevsimlik pazarlarının haftalık pazarlara dönüşmesi yani her yerde zanaatın gelişmesi ve ticaretin yoğunlaşmasından dolayı ürünler günlük olarak tüm ilçelere götürülmüştür.

Çu bölgesinde X-XII. yüzyıllarda 80'den fazla şehrin kalıntısı tespit edilmiştir. P.N Kojomyako bu bölgedeki bazı şehirlerde gelişmiş el sanatlarının ticaret merkezlerinde toplandığını, bununla birlikte diğer alanları çevreleyen yerlerde yerleşik halk arasında el sanatlarının ticari değişim aracına dönüştüğünü doğru bir şekilde tespit etmiştir³⁸⁵.

Orta Asya üzerinden iki tane uluslararası transit ticaret yolu geçiyordu. Birincisi Orta doğudan Nişapur, Merv, Buhara, Semerkand ve Binket yolu ile Orta Asya'ya olan yol. İkincisi Volga nehri boyundan Harezm yoluyla Orta Asya'ya gelen yol. Birinci yol X. yüzyılda transit özelliğini kaybetmiştir. Bu yolun kenarında yer alan büyük zanaat merkezleri o kadar çok ürün üretiyordu ki, transit ticareti tamamen yok etmiştir. Aslında o iç ticaret ağına dönüşmüştür. İkinci yol XI.-XII yüzyılda önem kazanmaya başlamış, ama daha X. yüzyılda yapılan Harezm ürünlerinin büyük kısmı Volga boyundan ve şimdiki Kuzey-Batı, Kazakistan bölgesinden getirilen kürkler, balmumu, bal, balık yapıştırıcısı, balık dişi, kılıçlar, zırhlar, özel deri, şahinler, koyun, inek gibi transit mallar idi³⁸⁶. Bu ürünlerin sadece bir kısmı Harezm'de bırakılır ve diğeri güney'e götürülmüştür. Nişapur ve Sebzevar şehirleri ile Bulgar arasında daimi ticaret ilişkileri vardı. Bulgar hükümdarları Horasan tüccarlarını kendi tarafına çekmekte o kadar ilgileniyorlardı ki, hatta onlardan biri Sebzevar'da bir caminin kurulmasına mali destek vermiştir. Bulgarlar'dan gelen kervanlar "Esrar et-tevhid" eserinde anılmıştır³⁸⁷.

---

³⁸⁴ BGA, a.g.a, c.III, s. 274

³⁸⁵ Jean- Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, çev., Aykut Kazancıgil, Lale Arslan- Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, Şubat 2007, s.191

³⁸⁶ BGA, a.g.a, c.III, s. 325

³⁸⁷ İbn el-Münevver, a.g.e, s.140

Semerkant en büyük köle pazarı ve köle eğitim yeri olmuştur. Ortaçağ tarihçilerine göre, “Semerkant tüm Maveräünnehir’in köleleri satılan ve en iyi köle eğitimi verilen bir kenttir”³⁸⁸.

Orta Asya yerleşik ahalisinin konar-göçer komşularıyla ticaretinde çok önemli mal sayılan ve ticari alışverişte büyük önem taşıyan köle ticareti vardı. Kargaşalar ve savaşlar sırasında ele geçirilen esirler yakın şehirlerdeki pazarlarda uzman köle tüccarlarına satılmıştır. Genç erkeklere silah kullanmak, kızlara ise dans ve şarkı söylemek öğretilir daha sonra yüksek fiyatta köle pazarlarında satılırlardı. Eğitilmiş köleler; silahlı hizmetçisi olmasını isteyen zenginler ve yerel hükümdarlar tarafından beğenilerek satın alınırlardı. Eğitilmiş kölelerin bazıları gelecekte yüksek mertebelere çıkabilmiş ve hatta kendi devletlerini kurabilmişlerdir³⁸⁹. Bu konuda Alp Tegin tarafından Buhara’da köle olarak alınan, görünüşte Samanilerin bir valisi olarak hareket etmesine rağmen, bağımsız bir Gazne Devleti'nin temelini atan Sebük Tegin’i örnek verebiliriz³⁹⁰.

Hem ürünlere konulan vergilerin düşük olması hem de gümrük kontrol noktalarının az olması ticaretin hızla gelişmesini sağlamıştır. X. yüzyılda Semerkant bölgesinin ana gümrük kontrol merkezi Amu-derya geçidinde bulunmuştur kölelere ve çubuk gümüşlere en çok vergi ödenmiştir. Diğer ürünlere konulan vergi pek fazla değildir³⁹¹.

XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Maveräünnehir’de dirhem kalitesi düşmüş ve paradaki gümüş miktarı yüzde yirmiye kadar inmiştir³⁹². Gazneli’ler devletinde de bu durum aynı şekilde görülür ve XI. yüzyıl sonunda bütün Müslümanların doğusu gümüş krizine girmiştir. Orta Asya’da İlak bölgesinde gümüş madeni çalışmasının azalması gümüş krizine neden olabilirdi. Bu durum Karahanlı hükümdarlığının ilk yıllarında iktisadi krizin de meydana geldiğini göstermektedir. Genel olarak, görülen gümüş krizinin ise nedenleri gelecek araştırmalara bırakılmış durumdadır.

---

³⁸⁸ BGA, a.g.a, c.I s. 318; BGA, a.g.a, c.III, s.278

³⁸⁹ M.Nazim, *The Pand-Namah of Subuktigin, from Journal of the Royal Asiatic Society*, London, July 1933, s.612

³⁹⁰ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, TTK Yayınevi, 1989, s. 7

³⁹¹ BGA,a.g.a, c.III, s.340-341

³⁹² Davidovich, *Iz oblasti denezhnogo obrashhenija v Srednej Azii XIXII vv*, V ISH.: Numizmatina i epigrafika. II. M., 1960, s.102-105

Paranın kalitesinin hızlı düşüşü yazılı kaynaklara göre, sosyal ve iktisadi gerginlik ve hayatın pahalılaşmasına neden olmamıştır³⁹³.

Kentlerin mali faaliyetlerinin merkezleri sarrafların, yani para işleri ile uğraşan uzmanların iş yerlerinde olmuştur. Ortaçağ Karahanlı kentlerinin çoğunda sarrafların iş yerleri ana caddelerinin kavşağında, yani “çarşı ya da murabba” denen yerlerde mevcut olmuştur. Böyle merkezler Buhara ve Semerkant’da, tüm Fergana vadisi Karahanlı kentlerinde, Binkent’te ve Doğu Türkistan’ın büyük şehirlerinde mevcuttu.

Genellikle, kentte bir çarşı vardı ve sarrafların iş yerleri her zaman çarşıdaydı. Karahanlı dönemi kent pazarı ve çarşılarının altyapısı hakkındaki bilgileri daha çok Timur dönemi kent pazarları ve çarşı alt yapılarından öğrenebiliriz. Çünkü Karahanlı alt yapısının temeli korunmuştur.

Ortaçağ yazarları ticaretle ilgili kurumları kervansaray, tim, dükkân, han, funduk, hanberat, hanut gibi değişik terimlerle tanımlamıştır. Kervansaray, tim ve dükkân farsçadır. Dükkân ve hanut eş anlamlı sözcüklerdir ve hem iş yeri, hem satış yeri anlamında kullanılmıştır³⁹⁴. Genellikle, pazarlar şehrin dışındaki Rabad’larda kurulmuş ancak küçük kentlerde şehir merkezinde de olabilirdi. Pazar hem ticaret, hem zanaat üretimi merkezi idi. Karahanlı kentinde zanaatçı ve tüccar arasında fazla fark yoktu, çünkü zanaatçılar atölyesinden ürünleri direk satabiliyorlardı ki, atölye malları pazarlarda da yer almıştır. Ama zanaatçı tüccar ve hakiki tacir arasında büyük fark vardı. Profesyonel tacir genellikle dış ticaretle uğraşır ve kentin elit kesiminden sayılırdı. Sarrafların yanında kalabalık kesimi oluşturan kumaş tüccarları dururdu ve kumaş ticareti saygın uğraşı sayılırdı³⁹⁵. Kumaş tüccarları ve sarrafları yanında parfümcü ve kuyumcu dükkanları olurdu. Pazarın diğer tarafında ise terziler, demirciler, pamuk temizleyiciler, temizlikçiler yer alırdı.

Zanaatçı ve tüccarların Karahanlı kentlerinde ayrı mahallelerde kurulması esnaf derneklerinin oluşmasına neden olmuştur. Zanaatçı yerleşimlerine ait yer adları tüm kentlerde Buhara’da Samancılar Çarşısı, Parfümcüler Çarşısı, Şişeciler Çarşısı, Semerkant’da Bakırcılar Çarşısı, Keş’te Etçiler Çarşısı, Fergana’da Ayakkabıcılar

³⁹³ Davidovich, *Iz oblasti denezhnogo obrashhenija v Srednej Azii XIXII vv*, s.106

³⁹⁴ İbn el-Münevver, a.g.e, s.77

³⁹⁵ Mets, *Musul'manskij renessans*, Moskova, 1966, s.373

Çarşısı vs. şeklinde bulunmuştur³⁹⁶. Farklı adlar altında kurulan bu çarşılar Anadolu'da da kurulmuştur.

Esnaf kabinleri sadece çarşılarda bulunmuyor hem kervansaray duvarlarına karşı inşa ediliyor hem de sokaklarda kuruluyordu³⁹⁷.

Arkeoloji verilerine göre, bazı zanaat türleri tüm şehir boyunca dağılmış haldeydi, mesela Afrasiyab kazılarında seramik atölyelerinin şehrin her yerinde bulunduğu söylenmektedir. Afrasiyab'ın batı kısmında açılan büyük mahallenin iki yüz sene içerisinde mesleği tamamen değişmiş görünüyor. Burada IX. yüzyılda hamamlar varken, X. yüzyıl başında hamamlar kuyumcu atölyelerine dönüştürülmüş ve X. yüzyıl sonunda kuyumcuların yerine çanak çömlek atölyeleri kurulmuştur³⁹⁸. Sonuç olarak, Karahanlı döneminde Orta Asya kentlerinde zanaat ve ticaret çok ilerlemiştir.

---

³⁹⁶ BGA, a.g.a.c. III, s.272

³⁹⁷ Davidovich, a.g.e, s.140,141

³⁹⁸ Şişkina, *K istorii arheologicheskogo izuchenija Samarkanda i ego okrestnostej*, V kp.: Afrasiab. V. 1. Tashkent, 1969, s.141

3.2 KARAHANLI KENTLERİNDE GÜNDELİK YAŞAM

a) Zanaat Ve Ticaretin Kontrolü

Karahanlı kentlerinde zanaat ve ticaretin kontrolü “*muhtesib*” denen özel devlet memurunun yetkisindeydi.

Karahanlı kentlerinde muhtesib ve kadının fonksiyonları arasında net bir sınır yoktu, tek fark kadılar başvurulara göre çalışır, muhtesibler ise başvurusuz, yanlış olayı kendileri seyredince, tanıksız, olaylara karışabiliyor ve yanlışlığın önlemini alabiliyorlardı. Muhtesibler Müslümanların yaşadığı bir yerde onların Cuma namazları için camiye gitmelerine dikkat eder sayıları kırkı geçen topluluklarda bir cemaat teşkilatının kurulmasını sağlıyorlardı. Ezanın zamanında okunmasını kontrol ediyor ve bir caminin tamire ihtiyacı varsa bunu gerekli yetkililere bildiriyorlardı. Ramazanda oruç yiyen vb. gibi şeriat işlerinde kişiler onlara suval vermek zorunda idiler. Fakir yolcular için imarathaneleri bulunmayan şehirlerde bu ihtiyacın ahali tarafından temin edilmesine çalışıyorlardı. Binaların geçenlere zararı dokunabilecek herhangi bir çıkıntısının bulunmamasına, suların sokaklara akmamasına caddelerin temiz ve serbest tutulmasına bakmak da muhtesib’in vazifelerindendi³⁹⁹. Böylece Muhtesibler bozguncuları serserileri ve başıboş dolaşanları kontrol etmişler, cami ve cemaate göz-kulak olmuş, çarşı ve pazar esnafı, zanaatkarları, çiftçi ve hayvan yetiştiricilerini kontrol etmişlerdir⁴⁰⁰.

Muhtesibler terazi taşlarını kontrol eder ve kontrol edilen taşlara damgasını vururlardı. Yasak olan ticaret ürünleri arasında El-Gazali’ye göre müzik aletleri, altın ve gümüş çanak çömlek, erkek ipek giysi, hayvan şeklinde çocuk oyuncakları vardı ve bulunduğu zaman yok edilirdi⁴⁰¹. Ama bu kuralların her zaman uygulandığını görmüyoruz ki, Karahanlı kentlerinde yapılan arkeoloji kazılarında seramik hayvan

³⁹⁹ R.Levy, İslam Ansiklopedisi, *Muhtesib maddesi*, c.VIII., s.532-533

⁴⁰⁰ Osman Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul, Düşünce Kitapevi Yayınları, 2010, s.26

⁴⁰¹ El-Gazali, *Kitab ihya 'ulum ad-din ta'lif al-imam Abu Hamid Muhammad al-Gazali*, Al-Kahira, 1302 [1885], s.272-295

şekilli çocuk oyuncakları çok sayıda bulunmuştur. Muhtesibler zanaat ve ticaret alanında çok yönleri kontrol ederken fiyatlara karışamazdı⁴⁰².

Halifeliğin batı bölgelerinde bu memur “*Sahip as-Suk*” yani pazar sahibi anlamına gelen unvanı taşırdı. Karahanlılardaki muhtesip ise “ hesap veren ”, yani şeriata karşı herhangi bir zıt olay gördüğünde o yol yerine doğru yolu gösteren davet eden anlamında çağırma unvanına sahipti⁴⁰³.

b)Kentsel Çevre Düzenlemesi

Bu dönemde en yorucu çabalar şehrin temizliği için yapılmıştır⁴⁰⁴. X.-XII. yüzyılda Orta Asya’da, Karahanlı kentleri çevre düzenlemesine çok önem vermiştir. Bu kentlerin çoğunda köprüler, taş ve tuğla ile yapılmış caddeler ve sokaklar planlı şekilde inşa edilmiştir. Pazar ve çarşılar Ahsikent, Binkent, Semerkant, Buhara, Keş ve Termez gibi Karahanlı siyasi memur merkezlerinde vardı. Özellikle su teminatına çok dikkat edildiği için sulama sistemi çok iyi bir şekilde geliştirilerek Karahanlı kentlerinde içecek ve sulama için boru sistemleri yapılmıştır. Yolların ortalarında kuyuların yanında yolcuların su içebilmeleri için bakır taslar konulmuştur⁴⁰⁵. Yolların ortalarındaki ahali için yapılan bu kuyular daha sonraki İslam devletlerinde ahalinin yararlandığı çeşme haline dönüşerek günümüze kadar gelen bir İslami gelenek haline gelmiştir.

Kanal ve havuzlar tuğla ile kaplanmıştır⁴⁰⁶. Bu şekilde Kamu malı olarak kabul edilen mallara, caddelerin içine ve geçitlere vb. yerlere çöp atmak yasaktı⁴⁰⁷.

Bu dönemde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda genellikle her evde basit kanalizasyon sistemi ve bu sistemde seramik boruların kullanıldığı görülmüştür. Temizliğe çok önem verildiği için Karahanlı kentlerinde çok sıkı temizlik kontrolleri

---

⁴⁰² İbn Bassam, *Nihayat al-rutba fi talab al-hisba* ... Editod and noted By Husam al-Samarraie. Baghdad, 1968, s.18

⁴⁰³ el-Mavardi, *Mavardii Constitutiones politicae*, Ex recensione Maximiliani Engeri accedunt adnotationes et glossarium, Bonnae, 1853, s.412-426

⁴⁰⁴ Davidovich, a.g.e, s.141

⁴⁰⁵ BGA, a.g.a, c.I, s.290

⁴⁰⁶ BGA, a.g.a, c.II, s.271

⁴⁰⁷ Davidovich, a.g.e, s.141

yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde toprakta kazılan çok derin çöp çukurları yaygınlaşarak çevre temizlik problemlerine bu şekilde çözüm bulunmuştur⁴⁰⁸.

Fakat ideal temizliğe tam manada ulaşılmamıştır. Bazı kentler seyyahlar için düzensiz ve pis gözükmiştir. Harezmi kentleri yer altı suları yüzeye yakın olduğu için, çöp çukurları yapılmasını engellediği için en pis kentler sayılmış ve çöpler sokaklara atılmış, böylece tüm şehre dağılmıştır⁴⁰⁹. Bizce çöplerin yok edilmesi için tek çözümün çöplerin bir çukur açılarak onları gömmek olduğu düşünülemez çöpler yakılarak da yok edilebilirdi. Demekki Harezmi kentleri mimari, zanaat vb. gibi konularda ne kadar gelişmişse de çevre düzenlemesi konusunda kendisini geliştirememiştir.

Benzer şekilde Buhara'nın da sularının çöplerle kirlendiği söylenir⁴¹⁰. Kanalların suları kirlendiği için kent ahali yukarıya yerleşmek istiyor ve dolayısıyla Sermerkant ve Termez şehirlerinin yukarıya doğru genişleme trendi gözüküyordu⁴¹¹.

Karahanlı döneminde Orta Asya kentlerinde kamu hamamlarının kullanımı yenilik olarak meydana gelmiştir. Hamamlara su ısıtma sistemi, ayrı odalar, kanalizasyon sistemi ve temiz su boruları yapılmıştır⁴¹². Büyük şehirlerde ondan fazla kamu hamamları var olup şehirlerin hem merkezinde, hem şehir dışında işletilmişlerdir. Yazılı kaynaklara göre, kamu hamamları çok yaygın olup, ahali arasında çok popülerdi. Onların temizliği muhtasiplerin kontrolü altındaydı⁴¹³. Hamamlar çok sayıda şehirliler tarafından ziyaret ediliyor ve duvarlarında İslam'a zıt resimler bulunmuyordu⁴¹⁴. Hamamlar çok karlı kuruluşlar olduğundan şehrin itibarlı zenginleri ve hatta hükümdarlar tarafından kurulabiliyordu. Mesela, Semerkant'da Tamgaç Han'a ait en az iki hamam varmış ve onların birisini Tamgaç Han bir medreseye, ikincisini ise bir hastaneye vakıf olarak hediye etmiştir⁴¹⁵.

---

⁴⁰⁸ Davidovich, a.g.e.s. 141

⁴⁰⁹ Davidovich, a.g.e.s. 141

⁴¹⁰ BGA, a.g.a, c.III, s.331

⁴¹¹ Bulatov, *Ibn Sina İ Nekotorye Voprosy Arhitektury İ Gradostroitel'stva*, Onuz, .M 7, Tashkent, 1967, s.29

⁴¹² Şişkina, a.g.e, s.146

⁴¹³ İbn Bassam, a.g.e, s.67-82

⁴¹⁴ Talas'da X-XI. Yüzyıla ait A.N. Bernştam tarafından yapılan kazılar sonucunda Bu döneme ait hamamın duvarları harika çinilerle kaplanmıştır.

⁴¹⁵ Khadr, *Deux actes de waf d'un Qarahaniide d'Asie Centrale*, Avec une introduction par Claude Cahen. J A, t. CCLV. 1967, s.317-332

Buhara’da ise Arslan Han yeni hamam inşa ederek bir medreseye vakıf olarak vermiştir⁴¹⁶. Hamamlardan elde edilen gelirin ne kadar olduğu net bilinmemektedir. Ama iyi bir gelir kaynakları olması ve insanların sosyal hayatlarını temsil etmelerinden dolayı insanlar bu inşaları yapmak için hazır ve istekli olmuşlardır. Bu hamamlar vakıf mülkiyeti olduğu için sık sık devredilmiş ve hamamların içinde çoğu zaman orjinal süt kullanılmıştır⁴¹⁷.

Karahanlı büyük kentlerinde hem hastane, hem yoksullar için barınma fonksiyonunu taşıyan bimaristanlar, yani tıp evleri mevcuttu. Onlar hayır, yardımseverlik ve vakıf hesabına çalışmışlardır. 1066 Haziran’ında İbrahim Tamgaç Han Semerkant’da bir bimaristan kurdurmuştur⁴¹⁸.

Görüldüğü gibi, Karahanlı döneminde Orta Asya kentlerinde zanaat ve ticaret çok hızlı gelişmiş hatta bu gelişim kentlerin düzenini değiştirmiştir. Zanaatçıların çoğalması uzmanlaşmayı meydana getirmiştir.

---

⁴¹⁶ Nerşahi, *a.g.e.*, s. 28

⁴¹⁷ E.A Davidovich, Editors: M. S. Asimov and C. E. Bosworth, “Chapter 6 The Karakhanid”, in Bosworth, C.E., *History of Civilizations of Central Asia*, cilt IV, Unesco Yayıncılık, s.141

⁴¹⁸ Khadr, *Deux Actes De Wagf D'un Qa.Rahanide d'Asie Centrale*. Avec une introduction par Claude Cahen. J A, t. CCLV.,1967, s.314-324

SONUÇ

Hakkında mevcut kaynakların az ve var olan kaynakların da çelişkili bilgiler verdiği Karahanlı Devleti'nin İslamiyeti nasıl ve hangi koşullarda kabul ettiği kesin değildir. Fakat İslamiyeti kabul ettikten sonraki var olan tek gerçek İslam dininden önce de var olan sosyal-kültürel, siyasal, ekonomi vb. alanlardaki teşkilatçı yapılarını İslamiyetle beraber gelen yeni değer ve ideallerle birleştirerek bu hallerini sanat eserlerine biçim ifadeleri olarak yansıtma larıdır.

Türkler Budizm, Zerdüştlük, Mani dini, Hristiyanlık ve Yahudilik yerine kanatimce tek bir dine inansalardı Müslümanlık bu kadar hızlı bir şekilde yayılmaycaktı. Aynı coğrafyada birden fazla dine inanış bir bütünlüğü meydana getirmedigi için kendi inançlarından sonra gelecek olan dinin insanlığa değer vererek hoşgörü politikasını uygulaması kabul etme sürecini daha da çok hızlandıracaktır.

Türkler İslamiyetle Karahanlı Devleti döneminden önce karşılaşmışsa da asil büyük kabüller bu dönemle beraber başlamıştır. VII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar geçen üç asırlık dönem Türklerin İslam dinine girişi açısından bir hazırlık devresi X. yüzyıl ve sonraki dönemler ise İslamiyete hızlı bir geçiş evresidir. Bir dinin halk tarafından kabulünde ülkenin hakanlarının, devletin önde gelen insanların etkisi büyük olmuştur. Daha önce Türk devletlerinde gördüğümüz gibi Karahanlı Hanedanlığı döneminde de halk genelde devletin resmi dini ne ise çoğunlukla onu kabul etmiş, kabul etmeselerde zamanla çoğunluğun içinde asimile olarak yeni dini kabul etmek zorunda kalmışlardır. İslamiyetin yayılması da Karahanlılar arasında bu şekilde vuku bulmuştur. Ayrıca Karahanlılar insanları İslamiyete davet ederken cihat politikasının ana hususu olacak olan hoşgörü politikasını uygulamışlardır. Hiç bir kimseyi İslama girmesi konusunda zor kullanmamışlardır. Bunun sonucunda komşu bölgelerdeki Türk kabileleri, İslam'a girme hususunda birbirleriyle yarışmışlardır.

Karahanlı Devletin'de İslamiyet'in yayılmasıyla beraber fıkıh, hadis, tefsir, tarih ve edebiyat ilimlerinde benzersiz alimler yetişmiştir. Bu alimler İslamın Orta

Asya'da savunmasını yaparak gayrimüslim Türklere karşı manevi bir güçle savaşmışlardır.

Sonuç olarak İslam dini, Türk milletinin hayatında büyük bir değişim yapmış, sosyal hayatı değiştirmiş, Türk şehirlerinde çok sayıda cami, medrese, mescid, kütüphane vb. gibi mimari eserler inşa edilerek bu şehirlerden bazıları kültür ve medeniyet merkezi haline gelmiştir.

Karahanlılar döneminde zanaat konusuna geldiğimizde ise şehrsel nüfusun artmasıyla beraber ticaret, zanaat ve tarım arasındaki iş bölümlerinin birbirleri arasındaki ilişkiler daha da derinleşmiş böylece tüm zanaat ve sanayisiyle birlikte hizmet sektörüyle meşgul nüfus düzenli olarak artmıştır. Bu sektörler sayesinde üretim artarak yeni bir dükkân, depo, ticaret vb. ihtiyaç duyulmuştur.

Ayrıca kendi zanaatı ile uğraşan birçok insanı içine alan büyük kentlerin çeşitli işçilere daima ihtiyacı olmuştur. Mahallelerde ve köylerde ev meşguliyeti sayılan çeşitli uğraşların uzmanlaşmasını meydana getirmiştir. Bu meşguliyetler sayesinde birçok insan geçimini sağlamıştır.

Karahanlı şehirlerinden özellikle Merv, Buhara, Semerkant ve Soğd'da sürekli gelişme gösteren tekstil sektörü bir çok şehirdeki kumaş ticaretinin kaynağını teşkil etmiştir. Tekstil sektöründe üretilen kumaş motiflerinin çoğunluğunu İslamiyet'in kabulüyle beraber tabiatdan alınıp stilize edilen İslamiyete uygun olan bitki motifleri oluşturmuştur. Ayrıca bu dönemde üretilen camlar renklerini kaybetmemiş ve üretim yüksek bir seviyeye varmıştır.

Karahanlılar döneminde özellikle Semerkant şehri çanak-çömlek üretiminde diğer şehirlerin üretimine örnek olacak yüksek kalitede olan ürünler üretmiştir. Avize görüntülü seramik üretimi bu döneme özgün bir üretim olduğu için Karahanlı zanaat tarihi açısından önemlidir.

Kızıl topraktan o dönemde her şekilde kapacak yapılmış ve pişmiş tuğla; özellikle saray, cami, medrese, türbe ve köprü gibi büyük inşaat projelerinde önceki dönemlere göre daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Desenli tuğlalar önemli binaların dekorasyonu için yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu tuğlalar daha

sonraki yüzyıllarda da yaygın olarak kullanılmıştır. Kitabelerin zeminin süsleyen Rumiler bu döneme özgü, Uygurlar'da hayvan figuründe bir motif olarak görülürken bu devirde helezon şebekeler üzerinde, desen haline gelecek kadar gelişmiş ve süsleme sanatında bir üslup veya tarz olmuştur. Bu motif daha sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğunun abidelerinde önemli süsleme unsuru haline gelmiştir.

Bu dönemde Buhara'da Samancılar Çarşısı, Parfümcüler Çarşısı, Şişeciler Çarşısı, Semerkant'da Bakırcılar Çarşısı, Keş'te Etçiler Çarşısı, Fergana'da Ayakkabıcılar Çarşısı vb. çarşılar Anadolu'da kurulacak olan çarşılarla da örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Karahanlı şehirlerinde her evde basit kanalizasyon sisteminin bulunması, çok sıkı temizlik kontrollerinin yapılması ve çevreye çöp atmanın yasak olması Karahanlı Devletinde temizliğe büyük önem verildiğini göstermiştir.

Kısacası Karahanlı şehirlerinde herşey sistemli bir şekilde halka hizmet amaçlıydı. Bu şehirlerden özellikle Semerkant ve Buhara'da ticaretin yanısıra tarım, madencilik, sanayi vb. gibi bütün sektörler diğer Karahanlı şehirlerine göre daha çok gelişme göstermiştir. Özellikle bu dönemde seramik ve cam tekstil enstitüleri kendi stillerini oluşturmuşlardır. Seramik ve cam dekorları için kullanılan renklerin aralığında ve tekniklerde değişiklikler yapılmıştır. Ayrıca bu dönemden kalma Ortaçağ İslam dünyasında özel bir yeri olan ipek ve diğer kumaş parçaları tekstilin gelişmiş yüksek ihtişamını göstermiştir. Ayrıca zanaat ve ticaretin gelişmesinin yanında İslam'ın da büyük bir etkisiyle bu alanlarda büyük bir titizlikle çalışılması ve kentlerin yüksek derecede çevre düzenlemesine sahip olması ise dönemin ahalisinin ve yöneticilerinin genel kültür, ekonomi ve sosyal düzeyini ortaya çıkarmıştır. Böylece Karahanlı Devleti kendisinden sonra gelecek olan Türk-İslam devletlerine zanaat, ticaret, çevre düzenlemesi, kentleşme vb. gibi alanlarda güzel bir örnek teşkil etmiştir.

KAYNAKLAR

Tek Yazarlı Kitaplar

Aslanapa, O., (Ekim 2005) *Türk Sanatı*, İstanbul, Remzi Kitapevi

Azak, G., (Ekim 2008). *Bütün Sırlarıyla Türkler*, İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı

Ahrarov, (1965). *K istorii pojavlenija polivnoj keramiki v Srednej Azii* IMKUz, v. 6, Tashkent

Ahrarov, (1969). *K istorii pojavlenija keramicheskogo proizvodstva na gorodishhe Afrasiab*, V kn.: Afrasiab. V. 1. Tashkent

Amincanova, (1960). *O proizvodstve stekljannyh izdelij v srednevekovom gorode Kuva*, NRS, kn. 1, Tashkent

Barthold, W., (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Yay. Haz. Hakkı Durdun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları

Baykara, T., (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları

Bernştam, A.N,(1950). *Drevniy Otrar*, IANKZ (seriya arxeologičeskaya), v. 3, Alma-Ata

Biçer, Bekir, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, Ankara, 2007, Akçağ Yayınları

Bolşakov, *1958-1969 Arabskie nadpisi na polivnoj keramike Srednej Azii*, EV, L. 1 - v. XII, 1958; 2 - v. XVI, 1963; 3 - v. XVII, 1966; 4 - v. XIX, 1969

Bolşakov, A. (1971). *Soveshhanie po problemam arheologicheskogo izuchenija sredneaziatskogo goroda, SA*, .M 3.

Bulatov, (1967). *Ibn Sina İ Nekotorye Voprosy Arhitektury İ Gradostroitel'stva*, Onuz, .M 7, Tashkent

Buryakov, 1961, *Hudozhestvennaja keramika gorodishha Tunket*, NRS, nn. 2, Tashkent

Cansever, T., (2006). *İslam'da Şehir ve Mimari*, İstanbul, Timaş Yayınları

Carter, V. F., (Şubat 2008). *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi

Cüveyni, A.A.M., (1988). *Tarihi Cihangüşa*, Ankara, çev., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı

Çetin, O., (2010). *Türk-İslam Devletleri Tarihi*, İstanbul, Düşünce Kitapevi Yayınları

Çevik, Özlem, (2005). *Arkeolojik Kalıntılar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları

Çoruhlu, Y., Şubat (2006). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları

Çoruhlu, Y., (1998). *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si*, İstanbul, Kabalcı Yayınları

Davidovich, E.A,(1998). "Chapter 6 The Karakhanid", in Bosworth, C.E., *History of Civilizations of Central Asia* , cilt IV, Unesco Yayıncılık

Divitcioğlu, S., (2000). *Kök- Türkler- Kut, Küç, Ülüg*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

Diyarbakir, N., (1977). Aslanapa, Oktay, *Türk Tarihi*, Ankara, Yaygın yüksek Öğretim Kurumu

Doğan, M., (2010). *Türk Kimliğinin Coğrafyaları*, Ankara, Yazar yayınları

El-belazuri, Yahya, (2002). *Fütühu'l Büldan*, Ankara, çev., Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları

Ekber, N. N., (2005). *Karahanlılar*, İstanbul, Selenge Yayınları

Erol, G., (1997). *Tarihte Türkler*, İstanbul, Ötüken Yayınları

Fedoroviç, (1969) *Issledovanie drevnih tkanej iz raskopok JuTARJe v starom Merve*, Tr. JuTARJe, t. XIV, Ashhabad

Findley, C.V., (Şubat 2008). *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul, çev. Ayşen Anadol, Kitap Yayınevi

Genç, R., (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, T. T. K. Basımevi

Gömeç, S., (2009). *Uygur Türkleri*, Ankara, Akçağ Yayınları

Grajdankina, (1964). *K istorii keramicheskogo proizvodstva v Srednej Azii (Metody izgotovJienija seroglinjanoj keramiki v IX-XII vv.)*, IMKUz, v. 5, Tashkent

Grube, E. J., *The Grove Encyclopedia of Islamic Art & Architecture Cilt II., New York*

İbn Hurdazbih, (2008). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, İstanbul, çev., Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları

İbn Haldun, (Mayıs 1982). *Mukaddime I*, İstanbul, çev., Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları

İlbey, M., (Mart 2010). *Geçmişten Günümüze Türkmenler (Oğuzlar)*, Ankara, HDY Yayınları

İnan, A., (1998). *Makaleler ve İncelemeler*, II. Cilt, Ankara, TTK Yayınları

İvanov, A.,(1970). *O proizvodstve bronzovyh izdelij v Maverannahre v domongol'skoe vremja*, KSIA, v. 122, M

İzgi, Ö., (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, TTK Basımevi

Kafesoğlu, İbrahim, (2008). *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, Ötüken Yayınları

Kafesoğlu, İ., (2003). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yayınları

Karayev, Ö., (2008). *Türkler ve Kağanlıkları*, İstanbul, çev. Mustafa Kalkan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi

Kimball, J. Davis,(Ağustos 2000). *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, California, Bar Uluslararası Serisi 890

Khadr, (1967). *Deux Actes De Wagf D'un Qa.Rahanide d'Asie Centrale*. Avec une introduction par Claude Cahen. J A, t. CCLV.

Köymen, M. A., (1998). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları

Kuran-ı Kerim, *Zühur Suresi ve Enam Suresi 99*

Kühnel, E.,(1952). *The Textile Museum, Catalogue of Dated Tiraz Fabrics, Umayyad, Abbasid, Fatimid*, Washington., D.C

Lee, Hee- Soo, (2001). *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya yayılması*, Ankara, Pınar Yayınları

Lunina, (1960) . *Zoomorfnye sjuzhety v keramike so shtampovannoj ornamentaciej iz goncharnoj masterskoj XII-nachala XIII v. v kvartale neramistov Starogo Merna*, Tr. TashGU, v. 172

Lunina, (1962). *Goncharnoe proizvodstvo v Merve X-nachala XIII*, v. Tr JuTAKE, t. XI, Ashhabad

Mahmud, K., (Mart 2007). *Divan-ü Lugatti't Türk*, İstanbul, çev., Seçkin Erdi-Serap Tuba Yurtsever, Kabalcı Yayınları

Memiş, E., (Ekim 2009). *Eskiçağda Türkler*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları

Merey, Z., (2009). *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Birleşik Yayınevi

Merçil, E., (2006). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları

Merçil, E., (1989). *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, TTK Yayınevi

Merey, Z., (2009). *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Birleşik Yayıncılık

Minorsky, V., (2008). *Hudüdü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l- Magrib*, İstanbul, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Bayrak Matbası

Michael Jan Goeje, BGA, (*Biblioteka Geographorum Arabicorum*) (1870-1894). C. I, C.II., C.III, Brill Yayıncılık

Nazim, M., (July 1933). *The Pand-Namah of Subuktigin, from Journal of the Royal Asiatic Society*, London

Neill, W. H. Mc., (1989). *Dünya Tarihi*, Ankara, çev., Alaeddin Şenel, İmge Kitapevi Yayınları

Nerşahi, (1897). *Perevod Istorija Buhary*, Perevel s persidskogo N. Lykoshin. Pod red. V. V. Bartol'da, c.III Tashkent

Nemtseva, (1969). *Stratigrafiya juzhnoj okrainy gorodishha Afrasiab*. V kn.: Afrasiab. V. 1. Tashkent

Ocak, A. Y., (2005). *Türkler, Türkiye ve İslam*, İstanbul, İstanbul İletişim Yayınları

Ögel , Bahaeddin, (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş (Türklerde Köy ve Şehir Hayatı)* Ankara, c. I, Kültür Bakanlığı Yayınları

Ögel, Bahaeddin, (2003). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları

Ögel, Bahaeddin, (1971). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

Ögel, B., (1998). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Ankara, TTTK Yayınları

Petersen, A., (2002). *Dictionary of Islamic Architecture*, New York, Rautledge Yayınları

Ramazanoğlu, G. *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, T.C. Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 1998

Ramirez-Faria, C., (2007). *Concise Encyclopedia Of World History*, Hindistan, Atlantik Yayın

Roux, J.- P., (Şubat 2007). *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, İstanbul, çev., Aykut Kazancıgil, Lale Arslan- Özcan, Kabalcı Yayınevi

Rybakov, B.A., (1999). *Srednyaya Aziya i Dal'niy Vostok v epokhe srednevekov'ya (Orta Çağ'da Orta Asya ve Uzakdoğu)*, Moskova, Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü

Sajko, E.V, (1963), *Glazuri keramiki Srednej Azii VIII-XII vv. (Po materialam keramicheskikh kompleksov Huttalja, Sogda, Fergany)*, Dushanbe, Izdatel'stvo Akademii Nauk Tadžzikskoj SSR

Sayko, (1966). *Istorija tehnologii keramicheskogo remesla Srednej Azii VIII-XII vv*, Dushanbe

Sarre,F., (1925). *Die Keramik von Samarra*, Unter Mitwirkung von Ernst Herzfeld mit Beiträgen vom Materialprüfungsamt der technischen Hochschule Berlin und von Dr. Hans Arnold, Die Ausgrabungen von Samarra, Bd II, Berlin

Serjeant, R.B, (1952), *Material For History Of Islamic Textiles Up To The Mongol Conquest*, *Ars Islamica*, 1 - v. IX, 1942; 2- v. X, 1943; 3- v. XIXII, University of Michigan Press

Schmidt, E.F, (1939). *The treasury of Persepolis and other discoveries in the homeland, of Achaemenians*, Chicago, University of Chicago Press

Sinor, D., (2000). *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, İletişim Yayınları

Şişkina, (1969). *K istorii arheologicheskogo izuchenija Samarkanda i ego okrestnostej*, V kp.: Afrasiab. V. 1. Tashkent

Suhareva, (1958). *K istorii gorodov Buharskogo hanstva (Istorika-etnograficheskie ocherki)*, Tashkent

Sümer, F., (2006). *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, TTK Basımevi

Şahin, M., *Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, 2010, Okutman Yayıncılık

Şeşen, R., (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, TTTK Yayınları

Şeşen, R., (1995). *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul, Bedir Yayınları

Uluçay, M.Ç., (1977). *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul, Uluçay Yayınevi

Uluçay, Ç., (1977). *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul,

Taşhocaev, (1967). *Hudozhestvennaja polivnaja keramika Samarkanda*, Tashkent, Fan Yayınları

Terenojkin, (1947). *Voprosy istorika-arheologichesnoj periodizacii drevnego Samarnanda*, VDI, M 4.,

Togan, A.Z.V., (1998). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Kitapevi

Tolstov, (1962) *a Po drevnim del'tam Oksa i Jaksarta*. M.,

Turan, O., (2003). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, Ötüken Yayınları

Türk Dünyası El Kitabı(1992). Ankara, Sayı: A-23, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları

Hacip, Y.H. (2008). *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınları

Vakturskaya, (1959). *Hronologicheskaja klassifikacija srednevekovoj keramiki Horezma*, THE, t. IV, M.

Yamanlar, E., (Haziran 2000). *Uygarlık Tarihi*, Gündüz Kitapevi Yayınları

Yazıcı, N., (2002). *İlk Türk İslam Devletleri*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yıldız, Hakkı Dursun, (1976). *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbası

İki Ve Daha Çok Yazarlı Kitap

Bloom, J. M., BLAIR, S. S., (Temmuz 2009). *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, Oxford Üniversitesi yayını, Paris, Langenscheidt Yayıncılık

Belenitski, Bentoviç, (1961). *Iz istorii sredneaziatskogo shelkot kachestva (k identifikacii t:kani zandanachi)*, SA, M 2.,

Güler, A., Akgül, S., Şimşek, A., (Mayıs 2007). *Türklük Bilgisi*, Ankara, TDK Yayınları

Günay, Ü., Güngör, H., (2007). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul, Rağbet Yayınları

İmam-ı Azam Ebu Hanife, İmam Ebu Mansure-i Maturidi, (2000). *İslam Akaid Sisteminde Gelişmeler*, Ankara, çev., Yusuf Ziya Yörükan, Kültür Bakanlığı Yayınları

Starr, S.F., Beshimov, B., Beshimov, I. I. Bobokulov, (2011). *Fergana Valley (The Heart Of Central Asia)*, USA

Svetlana Gorshenina ve Claude Rapin, *Kabil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*, İstanbul, 2004, Yapı Kredi Yayınları Genel Kültür Dizisi

Tek Yazarlı Makale

Abdurrahman, V., (2004). *Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu*, Ankara, Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu

Alyılmaz, C., (2002). *Eski Türkler Şehirleri ve Semerkant*, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Ankara, s.303-311

Alyılmaz, C., (2009). *Kırgızistandaki Arap Harfli Yazıtlar Üzerine*, Cilt.4/8, s.187-207

Aşık, A., (2006). *Kırgızistan'daki Kazı Bölgeleri ve Bu Kazıların Değerlendirilmesi*, Bişkek, Yüksek Lisans Tezi

Aksu, H., (1998). *Rumi Motifinin Kökeni*, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Doktora Tezi

Arat, R.Rahmeti, Kaşgar Maddesi, İ.A, c. VI, s. 405-413

Bala, Mirza, İ.A., c. II., s. 759-772

Bahar, H., *Türkistan Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi*, 1.Sayı-Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s.233-244

Barthold, W., İslam Ansiklopedisi, c.IV. s. 558-565

Bekir Deniz, (Kış 2008). *Batı Göktürklerin Başkenti: Miñ Bulak*, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 95-125

Duymaz, A., (1998). *Anadolu Ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş : Zümrüdü Anka*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt: 1 Sayı: 1, s.91-97

el-Muheyim, A. b. S., *Karahanlılar ve İslam'ın Yayılmasındaki Katkıları*, çev. Ali Aksu, Mecelletü Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi dergisinin (Riyad Safer 1417, sayı: 16) s. 273-318

Fry, R. N., (1965). *Bukhara The Medieval Achievement*, Norman, Çev.,Hasan Kurt, Ankara Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi, c. 41, s.1-84

Genç, R., (2005). *Karahanlılar Döneminde Kırgızistan*, MSBD , C. VII., Sayı 14

Genç, A.P. T., (2005). *Hitit Seramikleri*, Isparta, Yüksek Lisans Tezi

Hasan, İ., (Mayıs 1992). *İslam Tarihi*, C.III. İstanbul

Hitch, D., (Mart 2009). *The Special Status of Turfan*, “ Sino-Platonic Papers ”, Sayı 186, USA, s.1-61

Hür, A., (1 Kasım 2006). *Göktürkler ve Şehircilik*, İstanbul, Toplumsal Tarih Dergisi, Sayı: 155, Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Işık, R., *Türklerde Ağaçlarla İlgili İnanışlar Ve Bunlara Bağlı Kültler*, İlahiyat Fakültesi Dergisi 9:2 (2004), s.89-106

Kamberi, D., (Mayıs 2005). “ *Uyghurs anda Uyghur İdendity* ”, No. 150, s.23-44

Kurt, H. *Devlet Kurma Sürecinde Samanoğulları*, AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı 2 s. 109-129

Lewis, B., İsmaililer Maddesi, İ.A, c.V-2, s.1120-1124

Levy, R., İslam Ansiklopedisi, *Muhtesib maddesi*, c.VIII., s.532-533

Maksudov, Farhad, (2012). *Konar Göçerlikten Yerleşikliğe Yerleşim Modelleri: Fergane Vadisi'nde Karahanlı Yönetim Merkezlerinin Topoğrafik Analizi*, Aksaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü (Türkiye) ve Bilimler Akademisi'nin Arkeoloji Enstitüsü (Özbekistan), s.1-10

Minorsky, V., (1948). *Tamimi Bahr's to the Uyghurs Journeys*, Cilt. VII. Bölüm II, London, s.275-305

Pritsak, O., *Karahanlılar Maddesi*, İ.A, c.VI. s.250-273

Salman, F., (2010). *Tarihi Türk Kumaşlarında Desen Ve Renk Anlayışı*, Erzurum, s. 141-154

Schaeder, H.H., İ.A. , *Semerikand Maddesi*, c.X. s.468-471

Şen, S., (Eylül 2008). *Eski Türklerde Maden İşçiliğine Bir Bakış*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, c. 5 , Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Samsun, s.162-172

Şen, S., (2007). *Orhon, Uygur Ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Samsun, Doktora Tezi

Obrusanszky, B., (14 Ağustos 2009) Tongwancheng (The City of Southern Huns), , Avrasya Araştırma Dergisi, Şarkiyat Macar Ancestral Tarihi Araştırma Grubu, No.1http://www.transoxiana.org/14/obrusanszky_tongwan_city.htm

Öcal, S. (Nisan 1983) *Türkler'de Yerleşim ve İlk Türk Şehirleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 23 Ankara, 1983, s.126-138

Özcan, K., (2005). *Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)*, Konya, Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der. Cilt 20, No 2, s.251-265

Özerdim, M. N., *Uygurlar Devrinde Turfan-Karahoco Şehrinde Evler*, D.T.C.F Dergisi, XVI/ 3-4. Sayı, Ankara, 1958, s.97-123

Talas, M., (2006). *Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Konya, Sayı.18, s.273-283

Togan, Zeki Veledi, Balasagun Maddesi, İA.c. II, s.269-272

Turan, O., (2002). "Türkler ve İslamiyet", *Türkler Ansiklopedisi*, c.IV, Ankara

Tülücü, S., (2009). *Cevheri'nin Doğduğu yetiştiği ve Yaşadığı Muhitin Coğrafi Konumu*, Kısa Tarihçesi ve Kültür Durumu, İlahiyet Fakültesi Dergisi, Sayı 22

Türkler Ansiklopedisi,c.21, s.279-280

Yakupoğlu, C., (2010). *Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çiğiller ve Anadolu'da İskân İzleri*,Cilt.29, Sayı.4, Ankara Üniversitesi Dergiler Veritabanı, s.103-136

Yörükkan, Y. Z., (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler – Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler*, Haz. Mehmet Şeker, Ali Ertuğrul vd., İstanbul, s.55-210

Orjinal Kaynaklar

Bishr Fares, (1952). *Essai sur l'esprit de la decoration islamique*, Conferences de l' Institut frangais de l' archéologie orientale du Caire

el-Mavardi, (1853). *Maverdii Constitutiones politicae*, Ex recensione Maximiliani Engeri accedunt adnotationes et glossarium, Bonnae

El-Gazali, 1302 [1885], *Kitab ihya 'ulum ad-din ta'lif al-imam Abu Hamid Muhammad al-Gazali*, Al-Kahira

İbn El-Munevver, (1899). V. A. *Zhukovskij. Tajny edinenija s bogom v podvigah starca Abu-Sa'ida*, Tolkovanis na chetverostishie Abu-Sa'ida. Persidekie teksty. SPb.,

İbn Bassam, 1968, *Nihayat al-rutba fi talab al-hisba ...* Editod and noted By Husam al-Samarraie, Baghdad

Lataif, 1379, [1960]*Lata'if al-ma'arif*, Ta'lif as-Sa'alibi Abi Mansur 'Abd al-malik ibn Muhammad ibn Isma'il 350-429 h. Bitahkik Ibrahim alAbjari, Hasan Kamil as-Sirafi. Al-Kahira

Muin El-Fukara, 1339 [1960], *Ta'rihi mullazade dar zikr-i mazarat-i Buhara ta'lif-I Ahmad ben Mahmud al-madu bamu'in al-fukara*, Tehran,

Sa'alabi, Lataif, 1379 [1960], *Lata'if al-ma'arif*. Ta'lif as-Sa'alibi Abi Mansur 'Abd al-malik ibn Muhammad ibn Isma'il 350-429 h, Bitahkik Ibrahim alAbjari, Hasan Kamil as-Sirafi, Al-Kahira

Samani, *The Kitab al-Ansab of 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Sameani reproduced in facsimile from the manuscript in the Briticll Museum Add. 23, 355* with an introduction by D. S. Margoliouth. (GMS, XX). Leyden-London

Yakut, (1870-1886). *Yacut's geographisches Woerterbuch aus den Handschriften zu Berlin St. Petersburg, Paris, London und Oxford .: .. hrsg. von F. Wiistenfeld. Bd. 1-VI. Leipzig, c.III.*

Elektronik Kaynaklar

<http://history.cultural-china.com/en/52History6278.html>

<http://cinaralti.net/v2/site/content/item/24>

<http://www.restoraturk.com/restorasyon-sanat/restorasyon-sanat-tarihi/268-asya-tuerk-sanati.html>

<http://www.britishmuseum.org/>

<http://www.vam.ac.uk/>

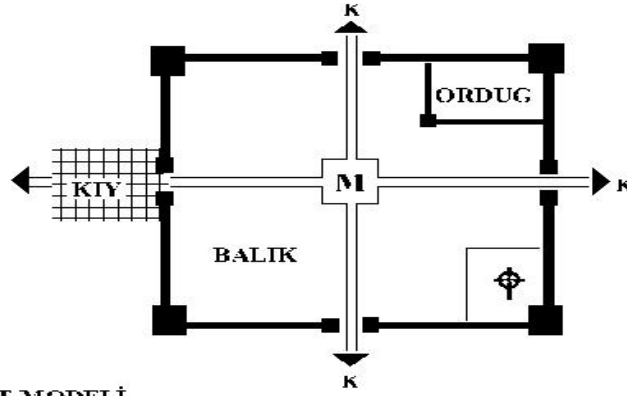
EKLER

EK 1: KARAHANLI DÖNEMİ SİKKE ÖRNEĞİ

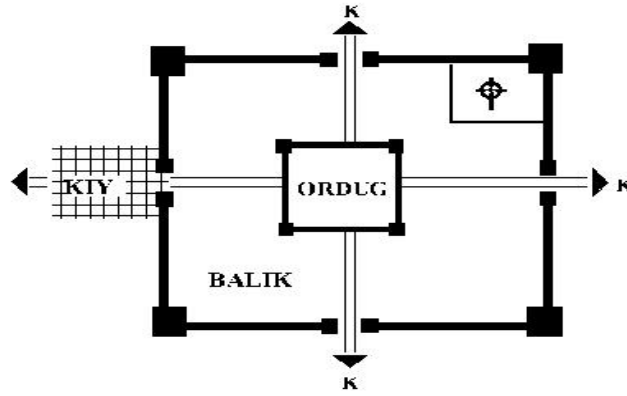

EK 2: KARAHANLI DÖNEMİ SİKKE ÖRNEĞİ

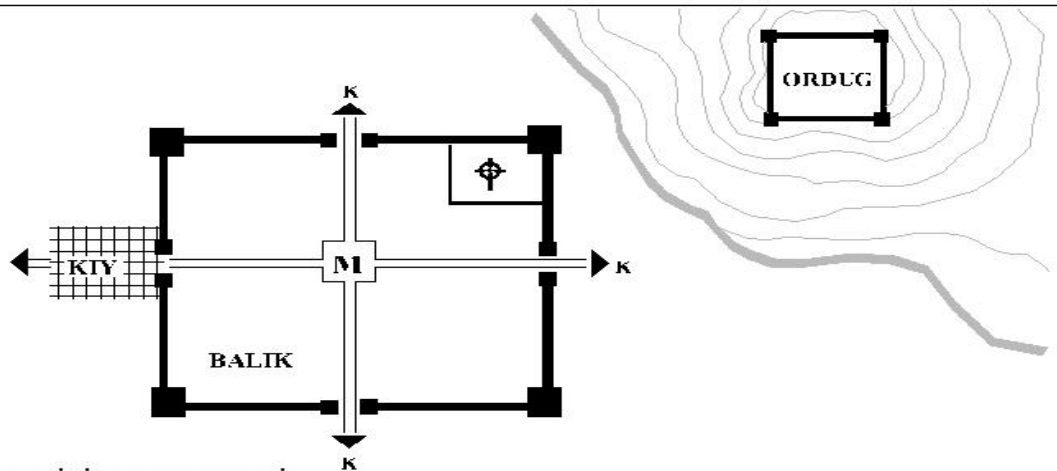
A TİPİ KENT MODELİ

Hakan sarayı ya da ordugahı kent surlarına bitişik konumlanmıştır.
Cuma Camisi kent merkezinde yer alır.
Yengi-balık ya da Kuz-balık gibi.

B TİPİ KENT MODELİ

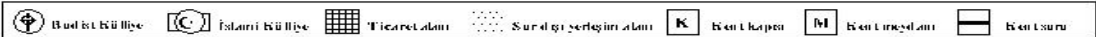
Hakan sarayı ya da ordugahı kentin merkezinde yer alır.
Cuma Camisi kent dışında konumlanmıştır.
Ordu-Balık ya da İdikut gibi.

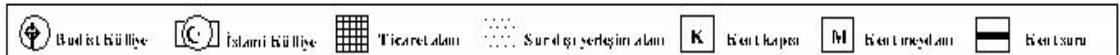
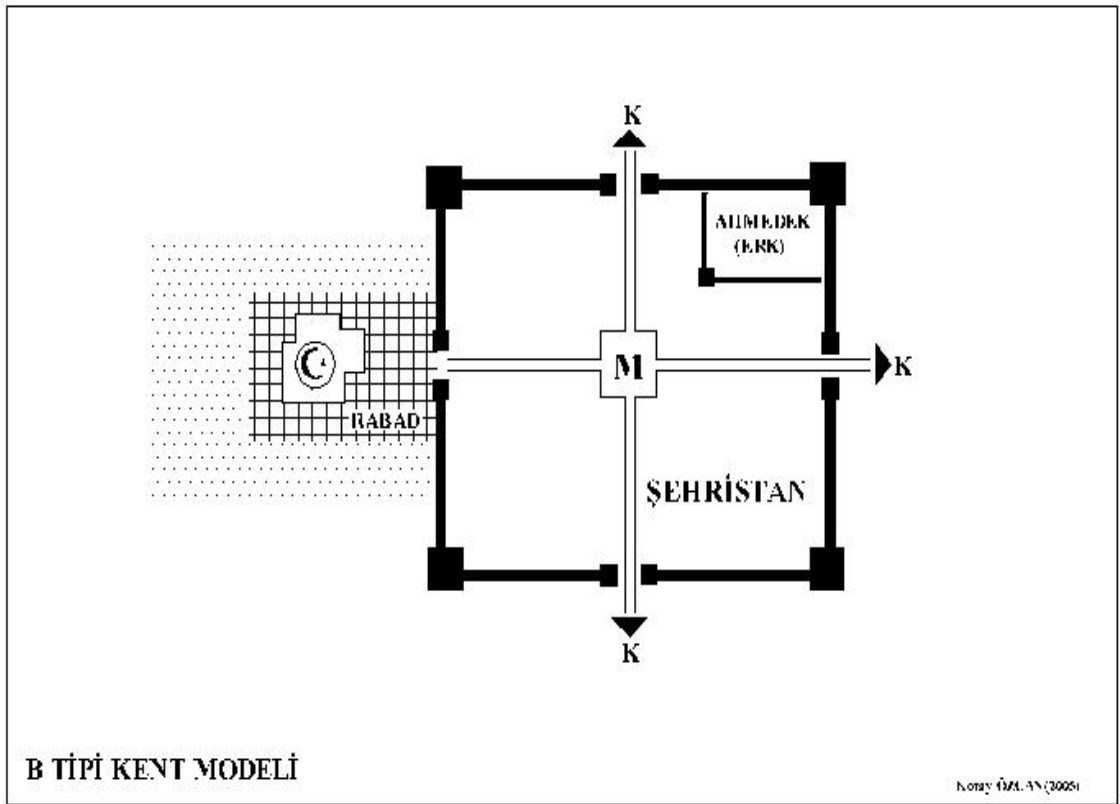
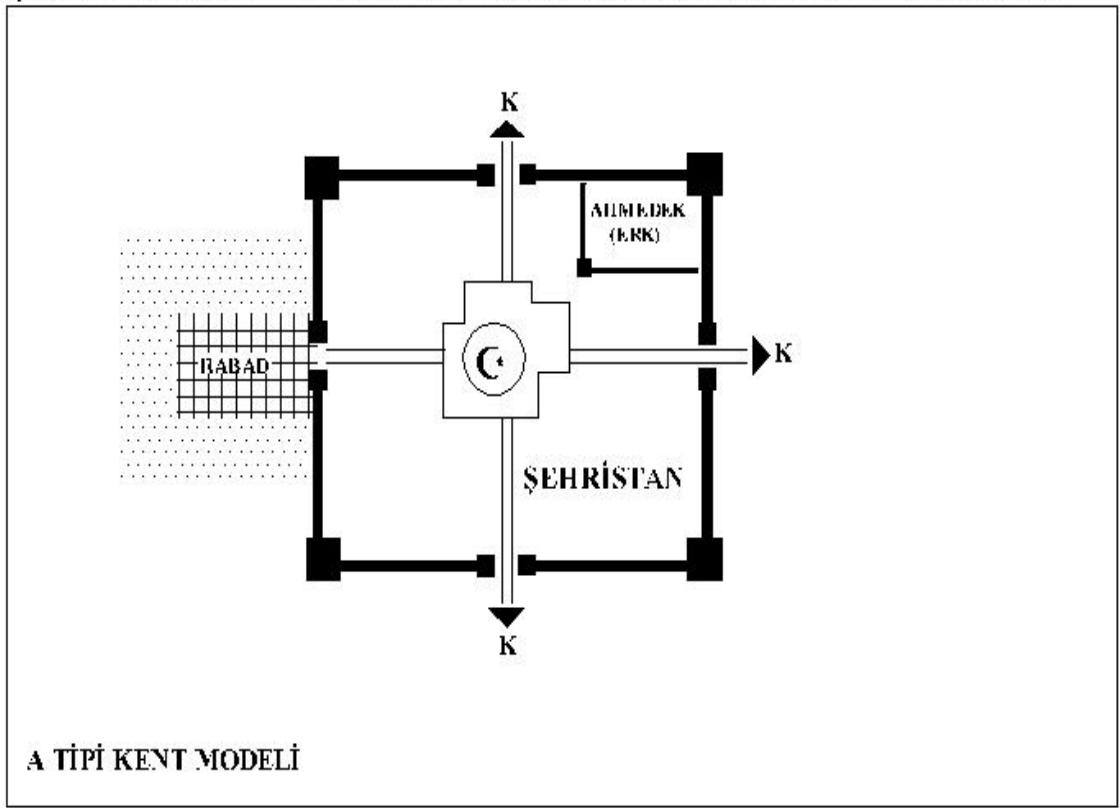
C TİPİ KENT MODELİ

Hakan sarayı ya da ordugahı kentin dışında konumlanmıştır.
Beş-Balık gibi.

Notay: ÖZALP, AY (2005)

EK 3: İSLAM ÖNCESİ ORTA ASYA TÜRK KENT MODELLERİ

EK 4: İSLAM SONRASI ORTA ASYA TÜRK KENT MODELLERİ

***EK 5: UZAKTAN BAKILDIĞINDA DEV BİR GEMİYE BENZEYEN
"TONGWANCHENG" ŐEHİRİ***

***EK 6: "TONGWANCHENG" ŐEHİRİNİN İÇİ, SOYLULARIN VE
GÖREVLİLERİNİN EVLERİ***

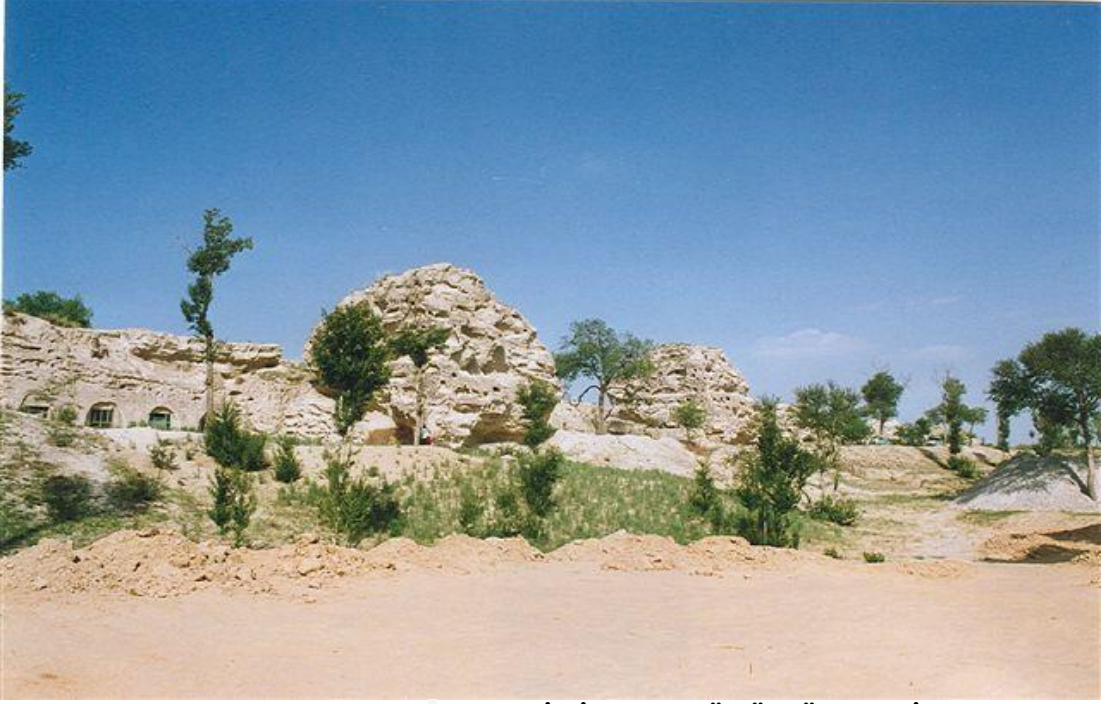

EK 7: "TONGWANCHENG" ŞEHRİNDE SIRADAN EVLER

EK 8: "TONGWANCHENG" ŞEHRİNDE SIRADAN EVLERİN İÇ BÖLÜMÜ

EK 9: "TONGWANCHENG" ŞEHRİNİN DIŞ BÖLÜMÜNDEKİ KULELER

EK 10 : "TONGWANCHENG" ŞEHRİNİN DIŞ SAVUNMA SİSTEMİ

***EK 11: İDİKUT HARABELERİ (ŞEHİR; İÇ DIŞ VE KRALİYET BÖLÜMÜ
OLMAK ÜZERE ÜÇE AYRILMAKTADIR)***

***EK 12: UYGURLAR DÖNEMİNDEN KALMA TURFAN BÖLGESİNDE BİR
HARABE***

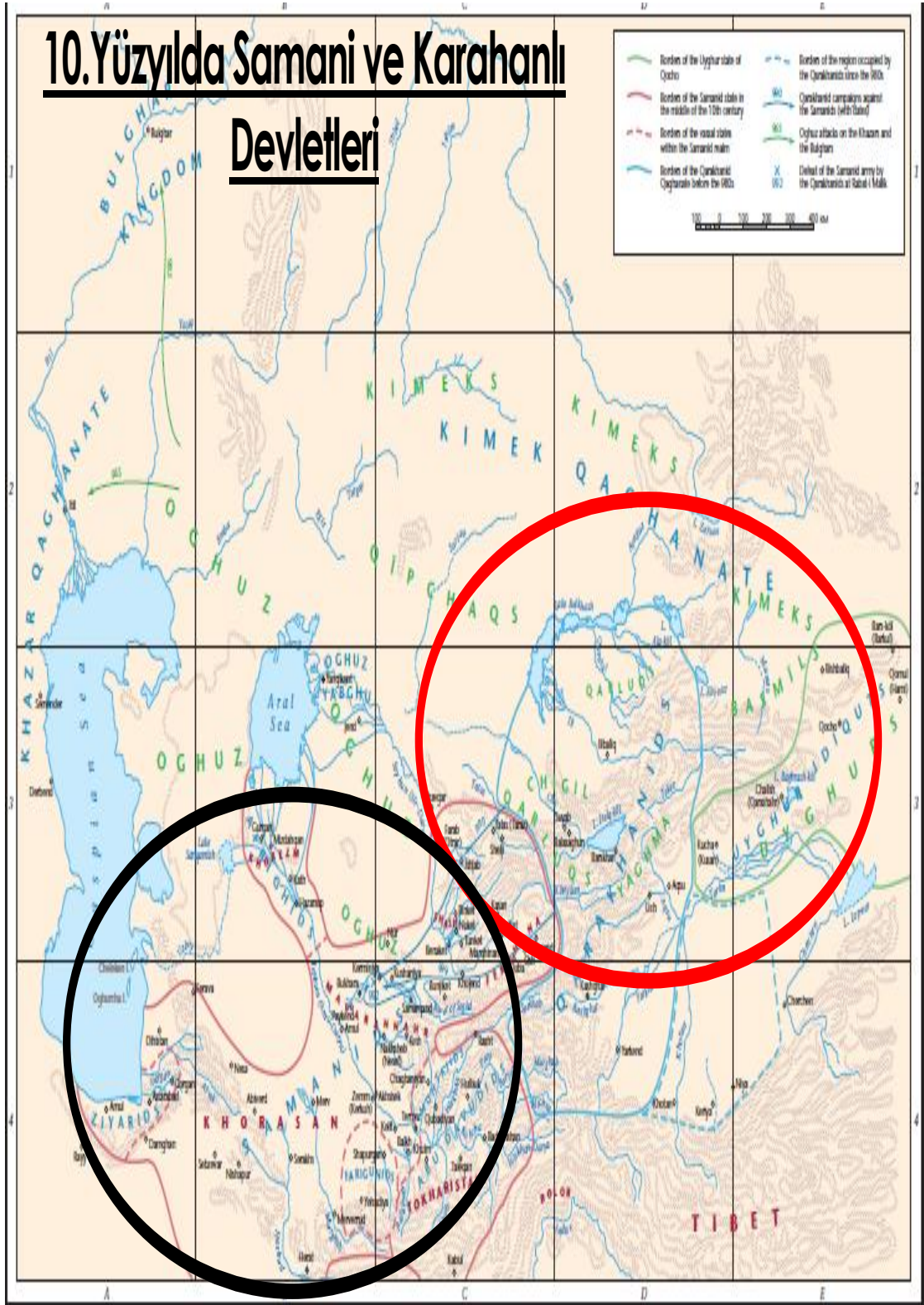

EK 13: KIZIL BUDA MAĞRALARI

EK 14: KIZIL BUDA MAĞRALARI

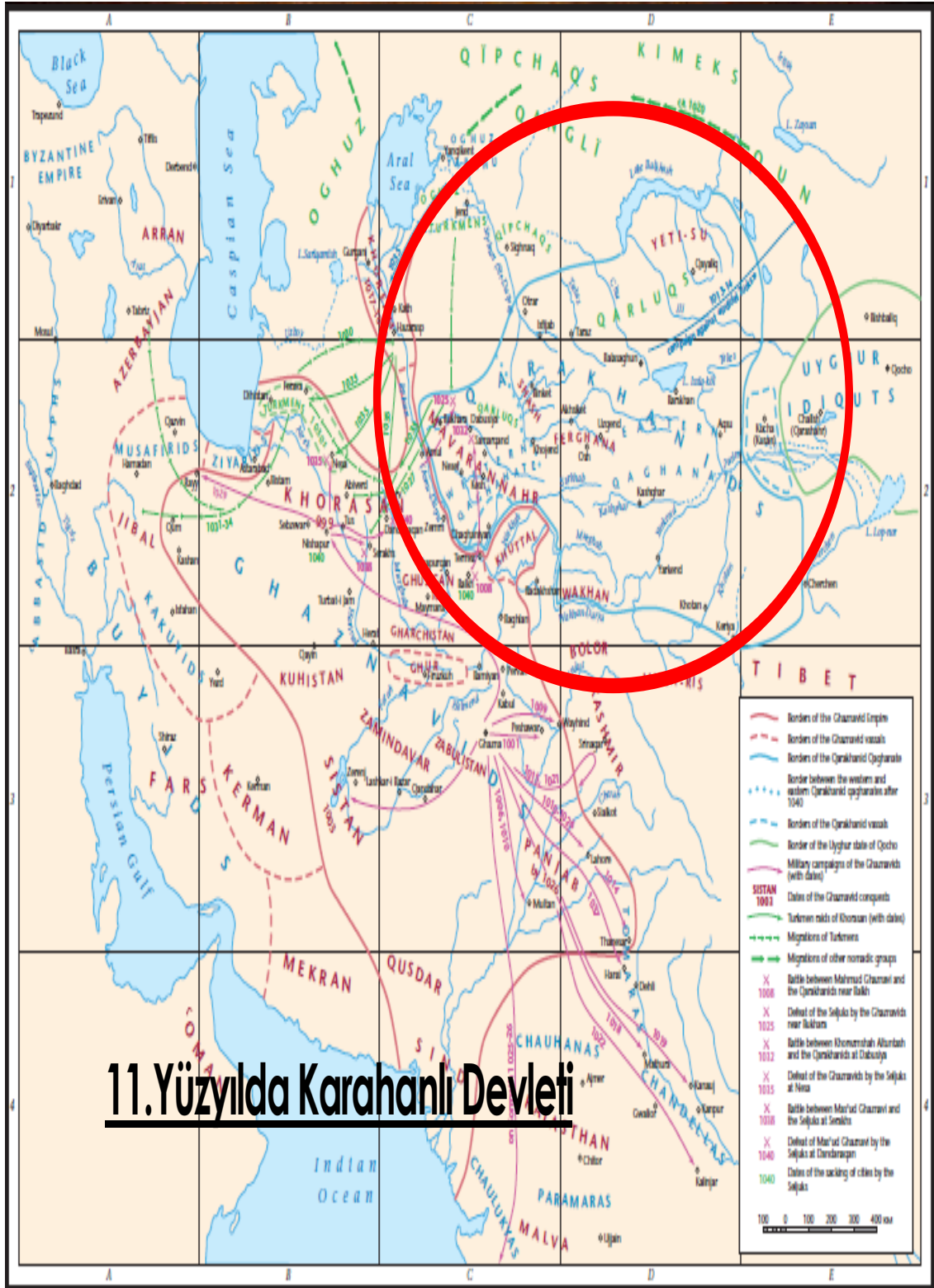
10. Yüzyılda Samani ve Karahanlı Devletleri

©Yuri Bragel 2001

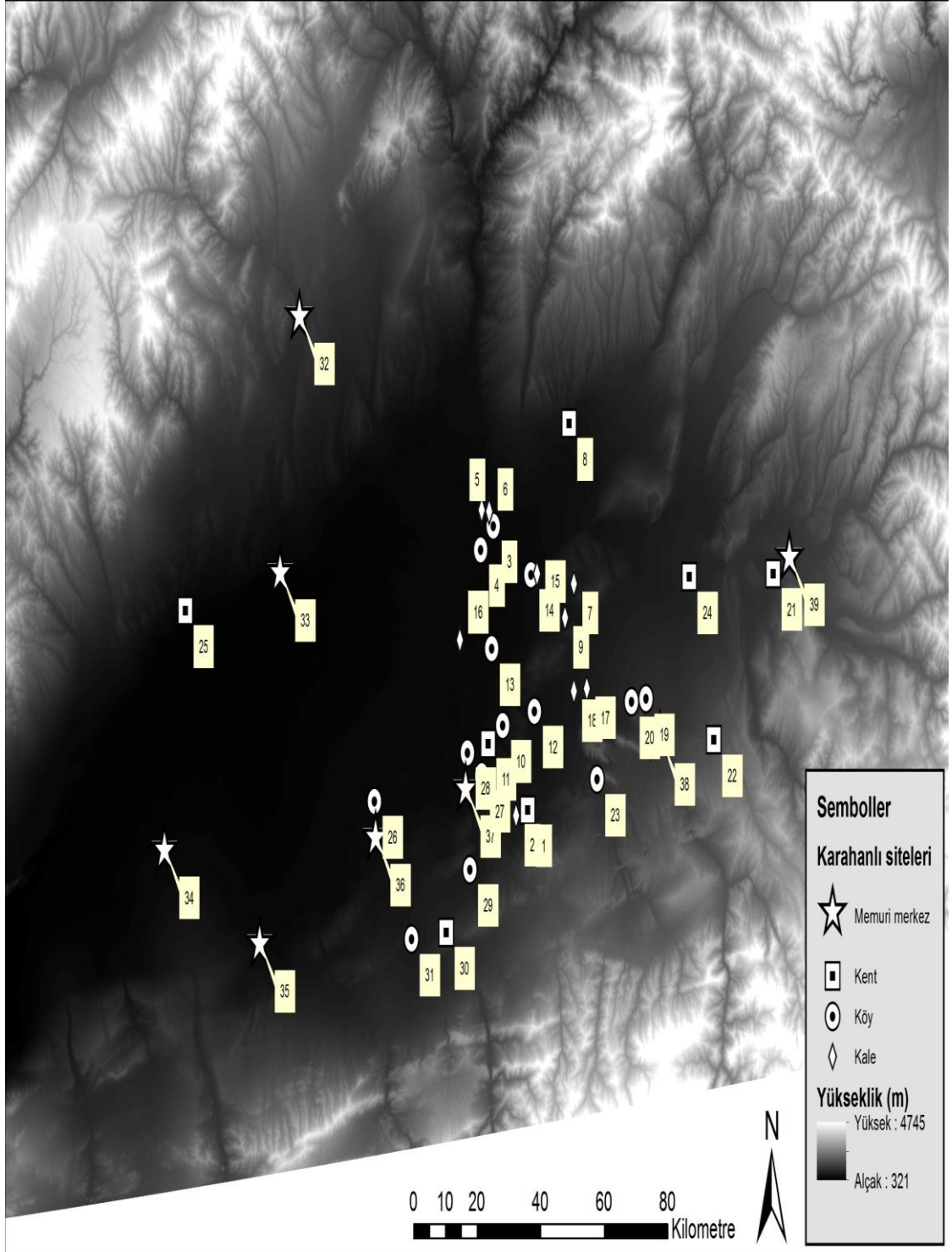
11. 10TH CENTURY: THE SAMANIDS, QARAKHANIDS, OGHUZ, KIMEKS, AND QIPCHAQS

EK 15: X. YÜZYILDA SAMANİ VE KARAHANLI DEVLETİ

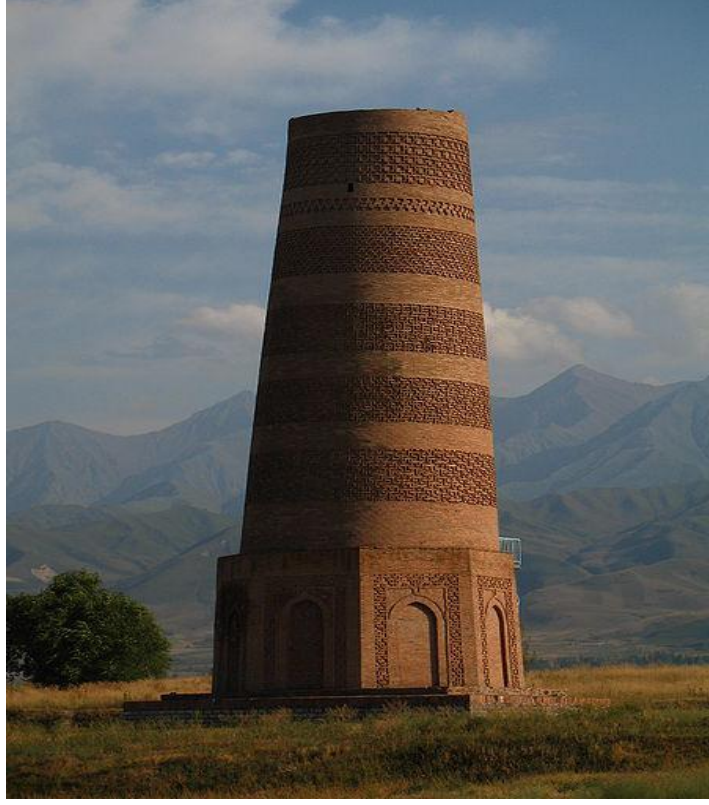

13. THE EARLY 11TH CENTURY: THE GHAZNAVIDS, QARAKHANIDS, AND SELJUKS

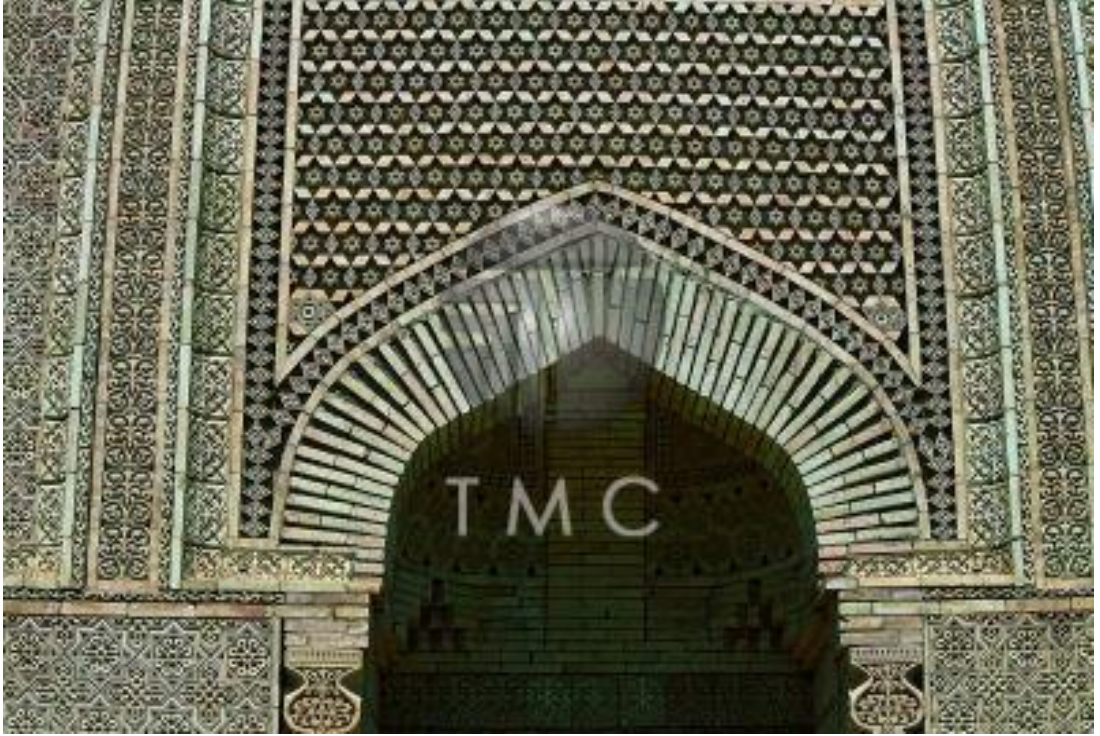
EK 16: XI. YÜZYILDA KARAHAHLI DEVLETİ

EK 17: HARİTADA FERGANE VADİSİ'NİN SRTM SAYISAL YÜKSELTİ MODELİ GÖRÜNTÜSÜ VE ARKEOLOJİ SİTELERİ HARİTASINDAN YARARLANARAK ARCGIS 10 YAZILIMI ORTAMINDA YÜZEY YÜKSEKLİK KONTÜRLERİ, EĞİM, BAKI VE GÖRÜNEBİLİRLİK GİBİ BİRKAÇ ÇEŞİT TOPOĞRAFİK ANALİZ YAPILMIŞTIR.

EK 18: BURANA MİNARESİ

EK 19: AYŞE BİBİ TÜRBESİ

Resim 38 : Balaci Hatun Türbesi, Cambul

EK 20: BALACI HATUN TÜRBESİ

EK 21: UZGEN CAMİ

EK 22: UZGEN MİNARESİ